

Лев Шанковський

ПОХІДНІ ГРУПИ ОУН

**(Причинки до історії похідних груп
ОУН на центральних і східніх землях
України в 1941-1943 рр.)**

ВИДАВНИЦТВО «УКРАЇНСЬКИЙ САМОСТІЙНИК»

Мюнхен

1958

Німеччина

ЧАСТИНА I

Вступ: загальна характеристика похідних груп Організації Українських Націоналістів

1. СОБОРНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛІЗМ

На XVIII-му з'їзді компартії Української РСР, Кириченко закликав делегатів до боротьби проти «оунівських недобитків» у західних областях України. Факт визнання Кириченком, перед центральним з'їздом компартії України, що такі «недобитки» існують і що з ними треба боротись, є, сам по собі, дуже багатомовний і проречистий, але твердження про те, що вони, нібито, існують тільки в західних областях України, вважаємо пропагандивним спрощенням, яке йде по лінії відомого московського заперечування існування українського націоналізму в Центральній і Східній Україні (при одночасному постійному наріканні на «український буржуазний націоналізм» на тих землях) та обмежування українського визвольного руху до земель Західньої України. З цього погляду немає різниці між тезами московських імперіялістів у Кремлі та їх підголосків в Україні, і тезами московських емігрантських імперіялістів різних відтінків. Обі ці групи однозгідно стараються вмовити в себе самих і в чужинців, що ніякого українського самостійницького руху немає в центральних і східних областях України, бо це рух притаманий тільки для Західньої України, в якій склались історичні, політичні, економічні й релігійні причини для виникнення цього руху. Поминаючи вже історичний фальш подібних тверджень, поскільки український самостійницький рух саме виникнув та розвинувся в Наддніпрянській Україні за цілі десятки років раніше від виникнення в Західній Україні, поминаючи вже геополітичне безглуздя подібних тверджень під сучасну пору, коли західньоукраїнські землі є тільки географічним поняттям, а річка Збруч вже більше не існує, як кордон двох різних світів, відмінних устроєвих і соціальних систем та протилежних психологічних комплексів, ми хочемо вказати, що на жаль ця теза московських імперіялістів дуже часто отримує підтримку з українського боку. З одного боку, ця теза має підтримку від

різних українських емігрантських середовищ, які, не розуміють сутні українського націоналізму й побороюючи його, дуже часто маршують в фарватері московської лінії, навипередки стараючись доказати, що ніякого «націоналізму» в центральних і східних областях України бути не може. З другого боку, московська теза має підтримку від різного роду льокальних патріотів, які в захопленні від власного «П'ємонту» просто не всіли зрозуміти явищ і подій, що виходять поза їх власний загумінок.

2. СИЛА НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ: УКРАЇНСЬКЕ ВІДРОДЖЕННЯ У ПЕРШІ МІСЯЦІ ВІЙНИ

Тим часом, у роки II світової війни заіснували знаменні події, які кидають цілком ясне світло на справжній стан Центральних і Східних Земель України. У перші місяці війни майже почало відроджуватись українське національне життя не тільки на ЗУЗ, але й на всіх українських землях. Це свідчило про силу української національної ідеї та про дійсні, несфальшовані прагнення українського народу. Коли не стало, московсько-більшевицьких окупантів, український народ почав активно відбудовувати своє життя у всіх ділянках, надаючи йому українські національні форми й виповнюючи його українським змістом.

Перш завсе, стала творитися українська адміністрація, що свідчить про волю українського народу самому порядкувати своїм життям. Цілком сформовані обласні управління існували довше, або коротше у Львові, Дрогобичі, Станіславові, Тернополі, Луцьку, Рівному, Кам'янець-Подільському, Житомирі, Вінниці, Києві та Дніпропетровську. У більших містах існували міські управління, а по районах згаданих областей — районові. Коли ж німці розгромили українські обласні управління та почали організувати власну окупаційну адміністрацію (генеральні й окружні комісаріяти), українці почали організувати українські громадські комітети, що виконували до певної міри, функції самоурядування. Районові управління залишилися в руках українців, але, звичайно, український самостійницький елемент витіснено з усіх органів, що підлягали німецькій окупаційній адміністрації й заступлено його, в багатьох випадках, російським, або польським елементом, як більш «льоальним» для окупаційної влади.

Поруч державної адміністрації українці всюди організували українську міліцію для охорони порядку. Оця міліція складалась з українського самостійницького елементу до часу, коли німці виступили проти ідеї української самостійницької держави. Тоді почався великий розгром української міліції та зведення т. зв. «шцупманшафтів», що в багатьох випадках складались з кримінальних елементів, або большевицьких агентів. На Волині, вся українська міліція перейшла зі зброєю до УПА.

Стихийно відроджувалося також релігійне життя. Незважаючи на двадцять років безбожницької агітації в СССР, український народ, в своїй основній масі, залишився вірний релігійно-національним ідеалам. Про це не тільки свідчили християнські ікони, які висіли в хатах по всій Україні, але й факт, що українські народні маси всюди відновляли церкви, творили церковні парафії й ради, закликали до себе священиків. Почалось масове хрищення дітей. Оформилась Тимчасова адміністрація Української Автокефальної Православної Церкви, яка мала вести її справи до часу скликання Всеукраїнського церковного собору в Києві.

Взялись українці також за відбудову свого економічного життя. У виїнятково важких умовах збирали українські селяни врожай, робітники відбудовували, самочинно, шахти й заводи, відновлювалася торгівля. У жовтні 1941 р. відновила свою діяльність Всеукраїнська кооперативна спілка (Вукоопспілка), поставали кооперативні підприємства, організувались, або відновлювали свою діяльність Українбанки, Промбанки, сільсько-господарські банки. Очевидно, що вся ця незалежна українська економічна діяльність була особливо невигідна німецьким окупантам і вони дуже скоро наклали на неї свою хижацьку руку. Це саме сталось з українськими профспілками, що тут і там почали відновляти свою діяльність.

Особливо жваво взялись українці до відбудови свого національно-культурного життя. Масово поставали «Просвіти», що мали в пляні повести широку національно-виховну роботу. В багатьох місцевостях постали незалежні українські газети, серед яких визначались: «Українське слово» в Києві, «Нова Україна» в Харкові, «Вільна Україна» в Дніпропетровську, «Дзвін» у Кривому Розі, «Дніпрова хвиля» в Кременчужі й багато

інших. На початку німецької окупації заіснувало в Україні 115 українських газет. Постав літературно-мистецький журнал у Києві — «Літаври», який редагувала Олена Теліга, друкувався вже журнал «Розбудова нації». Всю цю українську незалежну пресу німці розгромили нещадно, в багатьох випадках розстрілюючи всіх редакторів і співробітників газет (напр., у Кременчузі). Під німецьким «проводом» українські газети стали німецькими рептілками, як, напр., «Нове українське слово» в Києві, що його редагував проф. Штепа. Українське національне обличчя зберегла ще тільки деякий час харківська «Нова Україна», тому, що вона появлялась на терені військової окупації.

З великим запалом кинулись українці до організування українського шкільництва. Всюди урухомлювались українські вищі, середні й початкові українські школи, що вели навчання нерозумно з великими труднощами. З якою любов'ю українські педагоги ставились до своєї роботи хай свідчить факт, що в Маріуполі, напр., переписувано ручно львівські українські підручники, що замандрували туди в наплечниках хлопців з похідних груп. Педагоги цілого району переписували підручники ручно під диктат одного з учителів¹⁾.

Очевидно, українські вчені взялись за відновлення українського наукового життя. Деякі Інститути Української Академії Наук відновили свою діяльність, деякі вищі школи почали нормальні заняття. Проте, німці, вважаючи, що українські «унтерменші» не потребують освіти, розгромили українське шкільництво, залишаючи, на папері, початкові школи. Німці розгромили теж установи Української Академії Наук, забираючи майно до Німеччини, або підпорядковуючи діяльність цих інститутів своїм воєнним цілям. Втрати, що їх понесла українська наука в наслідок розгрому німцями наукових установ, бібліотек, музеїв і т. д. ще й навіть не підраховані.

Український спорт теж відновив свою діяльність в перші місяці війни. Німці не дозволили проявляти яку-небудь спортову діяльність в Райхскомісаріяті України, розв'язували спортові товариства, що постали самочинно на терені Райхскомісаріятів. Тільки на західноукраїнських землях продовжували існувати українські спортові товариства.

Відновило свою діяльність товариство «Український Червоний Хрест». Працюючи в дуже важких умовах, оце товариство зуміло врятувати тисячі українських полонених, забезпечуючи їх харчовою й медичною допомогою, відправляючи їх додому, або влаштуовуючи їх на працю серед українського населення. УЧХ організував також харчову допомогу для української інтелігенції. Але й ці акції не подобалися німцям і вони розгромили це товариство так, як й інші прояви українського національного відродження. УЧХ продовжував свою діяльність в підпіллі.

Розгром українського національного відродження на українських землях не був звичайною заборонаю діяльності з боку німецьких окупантів. Він супроводився жахливим терором супроти всього, що мало українське національне обличчя. Цей терор фізично знищив багато носіїв українського національного відродження власне на Ц і СУЗ. Численні розстріли активного українського елемента були проведені майже у всіх містах України. На жаль, цих жертв українського народу ще не підраховано.

3. ПОХІДНІ ГРУПИ ОУН І ЇХ ОРГАНІЗАЦІЯ

У роки II-ої світової війни сталась ще інша знаменна подія, яка кидає ясне світло на справжній стан Ц і СУЗ. У ці роки відбувалася, на широку міру, зустріч молоді західноукраїнських земель з населенням Ц і СУЗ. Оця зустріч, під якою розуміємо діяльність націоналістичних похідних груп висвітлена ще дуже мало, тільки фрагментаричними спогадами²⁾. Дехто, з партійних оглядів, пробує обезцінити діяльність похідних груп, кажучи, що західноукраїнські націоналісти не витримали життєвої проби й не зуміли з'бути собі сампатії на Сході. Без сумніву, нещасний роздор, що стався в ОУН, в 1940 році, та пов'язана з ним взаємна боротьба двох відламів українських націоналістів поважно вплинули на зменшення впливів обох організацій на Сході, але, в загальному, похідні групи своє завдання виконали. Не завжди окремі члени похідних груп були пригатовані до своїх завдань, головне в ділянці політичного вироблення й знання підсоветської проблематики, але вони ці браки заступали патріотизмом, жертвенністю, стійкістю і наполегливістю. Похідні групи були своєрідною політичною армією, що одержувала наказ, ішла

вперед, виконувала наказ і часто падала в боротьбі. Ніхто не думав про втечу, або капітуляцію. Коли похідним групам вдалось перетривати перші удари, вони вrostали в ґрунт, швидко пристосовувались до оточення, організували його до підпільної діяльності та вели на боротьбу. Вони зуміли погягти до себе багато активного елементу з Ц і ОСУЗ і створити з них кадри самостійницької підпільної організації. Новий елемент цілком себе виправдав у рамках цієї організації, він не тільки став до боротьби проти окупантів, але, в багатьох випадках, був прикладом і вчителем для західньо-українських друзів.

Не можна відмовити також похідним групам значного організаційного зусилля, яке вони виконали, перекидаючи тисячі організованих націоналістів на Схід. Для такого перекинення не існували жадні, дослівно жадні льокомоційні середники. Сотні кілометрів треба було пройти, або проїхати підводами по українських степах і при тому перенести, або перевезти харчі, самостійницьку літературу, зброю, муніцію. Серед найтяжчих умов похідні групи виконали оцю роботу. Вони маршували поруч німецьких передових військових відділів, а часто випереджували їх, просуваючись між фронтовими лініями. Вони часто мусіли побороювати, здавалося, непоборні труднощі, але це їх не знеохочувало, вони сійшлили вперед, повні запалу й надій. Вони знали, що з прогнанням большевиків з України, перед українським народом відкриваються нові можливості й нові перспективи. Вони ще не знали, яким страшним ворогом для українського народу є нові німецькі окупанти, але вони усвідомляли собі, що центральні й східні українські землі є вирішальним тереном боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу, для національного «бути, чи не бути». Це й знали проводи цих націоналістичних організацій, які вислали на Схід похідні групи і з ними свої головні сили. Центральні й східні землі стали основним маршрутом походу цих організацій в роки війни на Сході вони й залишилися таким основним маршрутом для Української Повстанської Армії й українського визвольного підпілля в наші дні.

В основу цього маршруту на Схід покладено переконання, що УССД не може існувати без великого людського й територіального потенціалу, що його складають саме Ц і СУЗ. Три четверті всього українського насе-

лення і всієї української території, що їх складають Ц і СУЗ, промовляли дуже проречисто і переконливо. На цих землях було, в 1939 році, кругло три мільйони людей із середньою і високою освітою, були фактові кадри для будівництва української держави. Але на цих землях був і осередок, до якого завжди рвалися думки й почування всієї української національної спільноти. Цим осередком був Київ, культурно-духовий і державно-політичний центр України, особливо важний і дорогий для кожного українця.

Беручи ці міркування до уваги, похідні групи організувались ще перед вибухом німецько-советської війни. Окремим групам згори були призначені місцевості, які вони повинні були досягти та приготовані інструкції, яких вони повинні були притримуватись.

Через розкол в ОУН, підготовча робота й усі зусилля були поділені: організацію груп підготовляли проводи обох націоналістичних організацій. Коли вибухла війна, на Схід поспішали «бандерівці» й «мельниківці». Скільки на цьому поділі втрачено дорожньої енергії, цього й теж ніхто ще не підрахував.

ОУН під керівництвом Степана Бандери вислала три похідні групи: північну, центральну (середню) й південну. Провідником північної групи був *Микола Климишин*. Коли його арештували в Житомирі, керівництво північної групи перебрав *Дмитро Мирон-Орлик*. Група ця дійшла до Києва й тут продержалась, в надзвичайно важких умовах, до німецького відвороту. Керівник цієї групи — *Дмитро Мирон-Орлик* згинув на вулицях Києва, дня 25. 7. 1942 р., від кулі енкаведиста на службі в гештапо. Його смерть помстили друзі застреливши енкаведиста й гештапівця, що був у його товаристві на цих же вулицях. Акцією цією керував *Василь Сидор* («Шелест»), пізніший командир УПА-Захід. Після смерті Мирона, керівництво північною групою обняв *Панько Сак* («Могила»). З провідних членів ОУН перебували у Києві також *Дмитро Майвський* («Тарас») і *Мирослав Прокот*. Група видавала свою підпільну газету «*За Самостійну Україну*» та журнал «*Молода Україна*», які появлялись в підпільній друкарні ОУН ім. Миколи Хвильового.

Середня група, під проводом *Миколи Лемика-Сенишина* повинна була дійти до Харкова, але не встигла цього зрбити, бо її сильно погромили німці. Німці

розстріляли значну кількість членів цієї групи, в тому теж Миколу Лемика-Сенишина, відомого з атентату на радянський консулят у Львові, з 5-и іншими членами, в Миргороді, в жовтні 1941 р. Частина групи дійшла до міста Суми, де створила підпільну організацію³⁾.

Найбільше успіхів мала Південна група. Вона перейшла через Дніпропетровщину аж у Донбас і втрималася в південній Україні, в промислових районах, не зважаючи на сильні німецькі удари. Цій групі вдалося добре зекоренитися в південних районах й створити там широку підпільну організацію, що охоплювала Одеську, Кіровоградську, Миколаївську, Херсонську, Запорізьку, Дніпропетровську й Сталінську області. На місці впадших членів прибували щораз нові із західних земель й ставали на їх місце. Південна група зуміла включити в себе широкі народні маси й заручитись їхньою підтримкою. Варто підкреслити, що до підпільної організації, в Південній Україні, належали не тільки українці, але й росіяни з Донбасу та греки з Маріуполя.

ОУН під керівництвом полк. Андрія Мельника вислала теж три похідні групи на Схід. Керівництво над цими групами обняв д-р Олег Кандиба-Ольжич⁴⁾.

Найбільше успіхів, але й найбільше втрат мала Північна група, що повинна була дійти до Києва і Харкова. У Києві, ця група провела широку національну й політичну роботу. Очевидно, ця робота не вміщалася в рамки німецької східної політики й німці розгурнули проти цієї групи жорстокий терор. У грудні 1941 р. і січні 1942 р. гештапо розстріляло сотні членів цієї групи і їх симпатиків по всьому Правобережжю. Цей терор проти «мельниківців» шалів впродовж цілого 1942 р. й спричинив великі спустошення в рядах цієї організації. За даними ОУН під керівництвом полк. Мельника, організація ця втратила, за роки війни, 1941-1944, 4 756 членів, в тому 95% членів загинуло на території т. зв. Райхскомісаріату Україна⁵⁾. Серед впадших націоналістів цієї групи треба назвати такі відомі прізвища членів ОУН, як Олена Теліга, Роман Біда, Ярослав-Оршан-Чемеринський, Іван Рогач і багато інших.

З інших груп «мельниківців», середня група зуміла закріпитися на Поділлі й Вінниччині. Душею цієї групи був Володимир Стасів («Чайка»), що був підпільником високої марки й через своєчасний перехід похідної групи в підпілля, зумів захоронити друзів від непотріб-

них жертв. Не зумів захоронити себе самого. Влітку 1943 р. загинув він при спробі втечі з тюрми.

Сильна підпільна група ОУН під керівництвом полк. Мельника діяла теж у Харкові. В Полтаві, підпільну організацію очолював Боржовський, колишній старшина Армії УНР, друг Петлюри й Коновальця. Його розстріляли німці разом з 15 іншими членами ОУН на донос бургомистра Галаніна, запеклого україножера, що отримав за свою вислужницьку діяльність від німців орден. В Дніпропетровську, підпілля ОУН під керівництвом полк. Мельника очолював д-р Ярослав Самотковка, який зумів залучити до організації значну кількість української інтелігенції. Він загинув у серпні 1942 року, розстріляний німцями.

Значні втрати, які мала ОУН під керівництвом полк. Мельника на Сході, можна пояснити також тим, що «мельниківські» похідні групи старалися діяти легально в дійсності, що не створювала жадних умов для такої легальної дії. Деякі «бандерівські» групи мали теж важкі втрати з цих самих причин. Незрозуміння справжнього характеру гітлерівських окупантів, що було наслідком безвідповідального захвалювання «окцидентального» націоналізму в Західній Україні дало багате жниво... Все ж таки, там де на чолі похідних груп стояли вироблені й досвідчені підпільники й де вони зуміли створити вчасно підпільні організації, там втрати похідних груп були значно менші⁶⁾.

Поруч похідних груп, значна кількість молодого українського активу прийшла на українські землі в характері перекладачів при німецьких фронтових частинах. Може найбільшій труднощі на Україні мали власне вони. Якщо вони хотіли, а велика більшість перекладачів, без сумніву, цього хотіла, допомогти українцям на Ц і СУЗ, вони мусіли діяти всупереч інструкціям своєї влади. Це й було причиною, що багато перекладачів попало в конфлікт зі своєю владою. Від вересня 1941 року, відносини між перекладачами й командами дуже загострились: вже настіпили були інструкції, що головним ворогом для німців, в Україні, стали українські націоналісти.

За перекладачами почали слідкувати й унеможлилювати їхню працю для добра населення. В справу вглянуло гештапо й почало виарештовувати та розстрілювати українських перекладачів (Кременчук, Кривий

Fig), або висилати їх до концентраційних таборів. Їхні місця зайняли «русские», головню з відомої російської фашистської організації НТС 7).

4. СИТУАЦІЯ В УКРАЇНІ ПІД НІМЕЦЬКОЮ ОКУПАЦІЄЮ

В час, коли похідні групи з'явилися на Ц і СУЗ, ситуація була дуже складна. Немас найменшого сумніву, що початок великої війни на Сході й поразки большевицьких армій викликали велике зрушення серед українських мас та великі надії на визволення. З цієї причини, появу похідних груп привітало українське населення з захопленням. Про це пише уродженець СУЗ у підпільному журналі так. «Війна принесла синьожовті прапори по Україні в неможливо короткий строк. Їм не здивувалися, не запитували чий то прапори, навіть маленькі діти. Їх прийняли давно і прийняли не як гостей, а так як приймають Бога: просто до серця, відразу, безоглядно й навіки» 8).

Але, нові окупанти не сповнили надій українського населення. Вони не тільки не вирішили позитивно справи визволення, справи самостійного українського державного будівництва, але й виявили у всій ширині свою звірську природу й злочинні пляни у відношенні до українського народу. До українських міст і сіл почали приходити вістки про жахливу і ганебну поведінку німців з вояками червоноармійцями, переважно синами українського народу, в містах почали діяти «біржі праці», що щораз частіше застосовували «африканські методи» набору білих рабів до невідомої праці в Німеччині, в селах появилися нові «поміщики», що залишили колгоспи та немилосердно грабили українське населення. Дика, варварська поведінка німців з українським населенням, жахливий і неперемірливий терор, катування й розстріли неповинних людей — все це дуже скоро переконало українське населення, що нові окупанти в нічому не уступають давнім, а в деяких відношеннях набагато гірші від останніх.

Це й був ґрунт, на якому відновив свою дію большевизм в Україні. Причиною факту, що цей большевизм, який, здавалося, вже був засуджений на цілковиту поразку, відновив свою дію й силу в Україні, були ці фізичні й моральні опустошення, що їх заподіяли німець-

кі окупанти. Очевидно, в нових умовах, большевизм вибрав нові форми дії, що цілком достосовувались до нової дійсності. Большевицькі агенти, пролізли, перш за все, до різних установ окупаційної влади, до адміністрації, поліції, економічних установ тощо. В цих установах, вони почали закросну на широку міру диверсію, але не проти німецьких окупантів, тільки проти українських самостійників. Одночасно вони почали організувати власні сили й творити свою підпільну організацію, ніби для боротьби проти німецьких окупантів, але головню для того, щоби висхідливити дії самостійницького підпілля.

Далі почали діяти большевицькі партизани, головню з метою, щоб викликувати якнайгостріші репресії з боку німців 9). Цих партизан почали підтримувати з Москви скидаючи в Україну парашутистів, зброю, підривні матеріяли. У своїй пропаганді, большевики говорили постійно про докорінні зміни, які мали б наступити в СССР після переможної війни. У цій пропаганді щораз частіше можна було відчутти українську патріотичну нотку. Підкресливали самостійність і соборність Української РСР у дружній сім'ї радянських народів та заповідали докорінні зміни в статусі України після переможної війни 10).

Таким чином, від самого початку свого побуту на Ц і СУЗ похідні групи стали до боротьби на два фронти: проти німецьких окупантів і проти большевицьких агентів, що, завдяки німецькій колоніальній політиці, в Україні, щораз дужче почали підносити голову. По-ставивши собі тезу, що головний ворог німців в Україні — це український націоналізм, німці нищили похідні групи безпоцадно. Большевицька агентаура кинулась допомагати німцям у цьому ділі.

Большевицькі агенти стали агентами гітлерівського гештапо й винищували українських самостійників німецькими руками. До боротьби проти українських самостійників станули теж білогвардійські недобитки, що, використовуючи догідну для себе кон'юнктуру, пішли й собі в гештапо, щоб боротися зі зненавидженим «мазепинством». Українські самостійники, а в тому й похідні групи, мали перед собою суцільний, дарма, що різношерстний фронт своїх ворогів. Фронт цей об'єднувала скрайня ненависть до всього, що українське. Партизани в цій антиукраїнській спілці не погорджували

аморальними й незаконними методами боротьби. Всі засоби, що вели до знищення, чи послаблення українського самостійницького табору, примішувались цими ворогами повсякчасно, згідно з засадою, що «ціль освячує засоби».

У цих важких умовах боротьби на три фронти, похідні групи не заламалися і не обмежувались виключно до оборони. Вони цілніше зімкнули свої ряди, пішли глибше в підпілля, поповнилися місцевими українцями й почали наступати. В умовах тиску переважаючих сил різношерстних ворогів, члени похідних груп почали забувати свої групові розходження. Були випадки, коли члени одних груп накладали своїми головами, допомагаючи членам інших груп (Роман Віда й ін.). На першій лінії фронту боротьби створювалося знову єдність українського націоналістичного табору — факт, що не міг подобатися ворогам самостійної України.

5. УКРАЇНСЬКЕ САМОСТІЙНИЦЬКЕ ПІДПІЛЛЯ І ЙОГО ЗАВДАННЯ

Таким чином почала діяти, в Україні, «третя сила» — українське самостійницьке підпілля. Ця сила була спрямована ідейно проти обох окупантів, обстоюючи право українського народу на самостійне державне життя. У висліді цього, впродовж усіх років німецької окупації України, проходила на Ц і СУЗ напружена, тверда і жорстока боротьба за ідейне обличчя українського материка, що його, по-своєму, намагалися оформлювати вчорашні й нові окупанти. Для цієї боротьби, після перших ударів нових окупантів по українському самостійницькому рухові, «третя сила» перейшла в підпілля. Щоб діяти в підпіллі, вона мусіла заручитися підтримкою певних кіл місцевого населення. На яку підтримку могло рахувати українське підпілля в новій дійсності?

З трьох груп українського населення, різних собою щодо віку й психіки, найбільше вирізнялась середня група — активна й провідна тоді в українському народі частина. Вона мала багато фахівців із різних ділянок життя. Це покоління, що зростало в часи т. зв. «українізації», було свідком великого національного відродження України і було, без сумніву, під враженням ідей, проповідуваних Миколою Хвильовим. Ця група була по своїй психіці революційна, ліво-демократичних пере-

конань, з творчим розмахом і без почуття меншеварто-сти. На цю групу, в основному, почало орієнтуватись українське підпілля й воно в своїх розрахунках не помилялось. Ця група в основному поповнила самостійницьке підпілля в Україні, хоча не можна заперечити, що й серед цієї групи були люди ворожого, москофільського наставлення, а то й люди нерішені, що зберігали засаду «моя хата з краю».

З інших груп населення, люди старші, дарма, що дуже часто учасники, або свідки 1-их визвольних змагань, не могли входити в рахунок як матеріал для підпілля, головню з причини свого віку й минулих переживань і заламань в підбольшевицькій дійсності. Це були «щирі українці», що мали багато сантименту для української справи і що могли створити багато конкретних вартостей в ділянці національно-культурного будівництва, але не в підпільній боротьбі. Знов же *молодь*, в своїй основі здорова, запальна й ідейна, бажала вчитись, або діяти в широкому масштабі. З цього приводу, вона мала, на перших початках, мало зрозуміння для дії українського самостійницького підпілля, яке не могло для неї відкрити дверей для освіти, але теж не могло заімпонувати їй діями в широких масштабах. Проте, комуністичні впливи, серед цієї молоді не були надто великі й тому українське підпілля мало вдячне поле до попису: нівелювати ті комуністичні впливи, що були, та запалювати думки й почування цієї молоді новими ідеями. Якщо глянути на висліді цієї роботи, то треба признати, що більшість успіхів мало самостійницьке підпілля серед дівчат, як серед хлопців. До речі, багато західньоукраїнських підпільників поже-нилися тоді на Ц і СУЗ.

Ось з такого матеріалу створено на Ц і СУЗ українське самостійницьке підпілля. Воно постало ще в осені 1941 р. і з ходом часу щораз більше прибиравало на силі. Завдання цього підпілля визначено у Політичних Постановках II-ої Конференції ОУН (квітень, 1942 р.) таким способом: а) Організування провідного активу, як керівної всеукраїнської політично-творчої сили; б) Творення організаційної мережі, що провадитиме політичну боротьбу на всіх ділянках; в) Політичне вироблення керівних кадрів; г) Політичне активізування всіх здорових сил міста і села; д) Опанування виховання молоді; е) Організація й активізація жіноцтва; е) Прищеп-

лення народів віри у власні сили і перемогу; ж) Прищеплення націоналістичної ідеї відповідно до теперішнього духового розвитку даних теренів і на поглиблення соборницького поєднання творчих сил Осередніх і Східньоукраїнських Земель та Західньоукраїнських Земель; з) Опанування міст, промислових центрів, особливо робітничого елементу своєю пропагандою й агітацією, політичною боротьбою, суспільними акціями, й організаційною працею; и) Опанування зверху і знизу осередків суспільного, господарського, адміністративного, професійного, транспортного, культурно-освітнього та релігійного життя, звертаючи увагу на найбільш важливі і погляду стратегічно-політичного осередки, або загрожені наступом чужинців, зокрема москалів¹⁴). Звичайно, щоб ці завдання виконати, треба було, в першу чергу, створити і розбудувати власні революційно-політичні й військові сили на базі самостійницької, ні від кого незалежної всеукраїнської політичної революційної боротьби. Ці власні сили почали формуватися у всеукраїнській підпільній організації ОУН.

6. ГЕОГРАФІЧНЕ РОЗМІЩЕННЯ ПІДПІЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ

Якщо брати до уваги географічне розміщення цієї підпільної організації, то дуже цікаво ствердити, що вона найбільше поширилась і закоренилась в Південній Україні, в її промислових районах. Українське самостійницьке революційне підпілля мало густо розбудовану мережу в усіх південних областях України, а Одеса, Дніпропетровське, Кривий Ріг і Донбас були його справжніми фортецями. Тут велось багато такої підпільної роботи, якої в цей час не можна було вести й на західно-українських землях. Про це ще й буде мова в наступному розділі.

Причин успішності українського самостійницького підпілля в південних, промислових районах України можна добачати в факті, що велика частина робітництва цих районів рекрутувалась з розкуркулених українських селян та інших елементів, яким сталася соціальна кривда, що її спричинив більшовицький режим. На початку тридцятих років, всі активніші елементи українського заможного селянства, вбачаючи лихо для себе і не бажаючи чекати останньої години, покинули рідні оселі й пішли, до районів де розгорталася індустріалізація і де вони могли стати на працю по фабриках і заво-

дах. З часом, ці пришельці з села набули в фабриках відповідну кваліфікацію й стали кваліфікованими робітниками, але на дні серця залишилось почуття гострої кривди, що постійно підсичувало ненависть до режиму, який цю кривду заподіяв. До цього треба додати, що ці пришельці з українського села були достатньо національно свідомі, при чому їхні національні почування зростали ще більше в міру зневажливого ставлення до них з боку російської адміністрації та частини російського робітництва. Таким чином, у південній Україні зродився український тип промислового робітника, який ненавидів режим з національних і соціальних причин. Оцей робітник дуже легко сприймав українські самостійницькі ідеї, бо це були, ніде правди діти, такі його ідеї, виплекані ним роками в почуванні гострої національної й соціальної кривди. Промислове робітництво південної України з захопленням сприймало погром більшовицьких армій і радісно вітало німецьких переможців, всюди спонтанно стаючи до праці для відбудови понижених фабрик і заводів. Коли ж німці показали своє справжнє обличчя і робітники розчарувались у «визволителях», усією душею звернулись до українських самостійників, шукаючи в них, так би мовити, останньої дошки порятунку. Вони й дали цим самостійникам не тільки повну свою підтримку, але й самі радо включались до боротьби за українські самостійницькі ідеали.

7. САМОСТІЙНИЦЬКІ ІДЕЇ І НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИННИ В УКРАЇНІ

Інші цікавий досвід, що його зробили підпільники в південній Україні був факт прихильного сприйняття українських самостійницьких ідей національними меншинами. Оце вперше, в південній Україні, ОУН, яка була завжди «чистою» національною організацією, зуміла включити до підпільної боротьби також представників національних меншин: росіян, греків, молдаван та татарів.

Читачі, які не розрізняють між російським імперіалізмом і представниками російського апарату гноблення з одного боку, а російськими народними масами з другого боку, можуть подивуватись фактові, що значна кількість росіян Донбасу включилася в масову боротьбу за УССД. Не зважаючи на їхнє здивування, нам не залишається нічого іншого як ствердити, що це був факт,

зафіксований у багатьох звітах з підпільної боротьби в Донбасі. Про приклади включення росіян до української самостійницької боротьби ми скажемо в наступному розділі. У цьому місці, ми хочемо тільки підкреслити, що цей факт стався через державницький, культурний підхід наших підпільників, таких, як Степан Держко, Омелян Ортинський, Євген Стахів й інші, до представників інших меншин в районах, в яких довелося їм діяти. Вони переконали нас, що ідея самостійної української держави, в якій національній меншині матимуть рівні права з українцями, може подобатись і сприйматись росіянами, зокрема тими, що народились і зросли на Україні, серед українського народу і які вважають Україну своєю батьківщиною. А втім, приклади численних росіян, що працювали для української культури й науки доказують абсолютно те саме.

Некритичні і політично неграмотні люди вважали довгий час, а дехто може й сьогодні вважає, що український націоналізм — це рух ідентичний з фашизмом, чи націонал-соціалізмом і що українські націоналісти проповідували месіанізм, вищість і вибраність українського народу та негацію всіх здобутків неукраїнської, зокрема російської культури, і зоологічну нетерпимість до національних меншин. Звичайно, абсурдність таких думок не важко доказати. У той час, коли Міхновський творив український націоналізм і клав основи ідеології, програми і тактики Революційної Української Партії (РУП), то творці фашизму й націонал-соціалізму були ще малими дітьми. Не думаючи заперечувати, що дехто з українського дрібного міщанства захоплювався у нас чужою модою на фашизм й на націонал-соціалізм, так як попередня генерація захоплювалася модою на соціалізм, бажасмо вказати на факт, що на щастя, молоді українські націоналісти, які пішли в похідних групах на схід, не хворіли модою на якийсь своєрідний український расизм. Не хворів нею теж Головний Провід ОУН, в якого офіційному органі «Ідея і Чин» появились такі вказівки для членів похідних груп: 1) Вийти з політичного гетто, т. зн. порвати з тактикою політичного законспірування і залишення у власному колі. Українську політичну державну справу треба скрізь пропагувати, зокрема на теренах національних меншостей. 2) Треба ліквідувати шовіністичне ставлення у відношенні до меншостей, створюючи умови якнайдалше йдучої на-

ціонально-культурної толеранції, не йти на асиміляцію одиниць, натомість намагатися приєднати цілість для української політичної справи. 3) Ліквідувати прояви шкідливих чужих впливів, зокрема впливи німецьких расистських концепцій і практик, наслідуювані в нас некритичними людьми, бо вони створювали б задиркуват-призирливу поставу до неукраїнців і тим відштовхували б національні меншості від української державної справи. 4) Творити якнайкращі форми щоденного співжиття української суспільності з національними меншостями. Нести з ними солідарно всі тягарі що впливають зі стану окупації і поневолення України чужинцями. 5) Солідарно боротись з усіми проявами економічної експлуатації і проти потоптання гідності людини. 6) Боротьбі цій надавати українського політично-державницького характеру і включати в її програму життєві потреби всіх жителів України без огляду на їх національно-культурну приналежність.¹³⁾

8. ІДЕЙНИЙ РІСТ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІЗМУ

Цього розділу не можна би закінчити, якщо б не вказати ще на і д е й н и й р і с т українського націоналізму, що стався внаслідок його поширення на Ц і СУЗ. Коли західньоукраїнські націоналісти в похідних групах з'явились зі своїм ідейно-політичним багажем на Сході, виявилось, що багато з цих ідей не сприймаються українськими народними масами на Ц і СУЗ. Українські народні маси відкидали, напр., рішуче провідницьку систему, бо досить вже мали провідницьких систем — своєї — Сталіна й нової — Гітлера. Вони відкидали всякі моно-партійні системи, заявляючись рішуче за демократичний державний устрій і за парламентарну систему, в якій могли б себе проявити різні політичні партії. Деякі світоглядово-філософічні положення західньоукраїнського націоналізму були цим масам просто осоружні, головню все те, що відносилось до теорії т. зв. волюнтаристичного націоналізму з його аморальністю, макіявелізмом, виключністю й жодобою влади ініціативної меншости. Українські народні маси були за етичні принципи в політиці, за високу промадсько-політичну мораль за толерантність і гуманність. Коли мова була за Самостійну Україну, українські народні маси на Ц і СУЗ не сприймали цієї ідеї абстрактно, але дуже інтересувались її конкретним змістом. Вони бажали знати,

яка це буде «самостійна Україна», який її державний і політичний устрій, як у цій самостійній Україні розв'язуватимуть соціальні проблеми, який у ній буде лад включно до найменших подробиць. Вони були за орієнтацію на найновіші, найпередовіші досягнення всього людства й бажали, щоби ці досягнення широко були реалізовані в майбутній українській державі, вони були проти всякого імперіялізму й різних форм пригноблення й тому заступали право неукраїнських меншин в Україні на повноту розвитку свого національно-культурного життя. Гасло: «Україна понад усе» було для українських народніх мас на Ц і СУЗ незрозуміле; для їх психіки краще відповідало шевченківське: «В своїй хаті, своя правда і сила і воля».

У зустрічі з широкими українськими масами на Ц і СУЗ, в щоденній важкій підпільній діяльності, західньоукраїнські націоналісти почали перевіряти те все, що було непридатне в новій дійсності. На щастя, західньоукраїнські націоналісти, що в похідних групах приїшли на Схід, не були фанатиками деяких ідей, що, як виявилось були чужими українській доховості. Вони були українські патріоти, що справу визволення українського народу ставили на найвищий п'єдестал. І тому добро цього народу було для них найвищим законом, а не віра в якісь нібито єдиноспасенні рецепти, що щойно це добро повинні були створити.

Таким чином, у новому соборницькому підпіллі творився і зростав новий ідейно-політичний зміст українського націоналізму. Остаточо цей зміст стверджено в Постановох ІІІ-го Надзвичайного Великого Збору Українських Націоналістів, що відбувся в серпні 1943 р. В цьому зборі брали вже участь численні представники з Ц і СУЗ, що мали значний, часто вирішальний, голос у його рішеннях.

¹⁾ За підпільним звітом з Маріуполя від дня 15. 4. 1942 р., в архівах ЗП УТВР. Течка: Україна під німецькою окупацією, том ІІ, відділ «Д».

²⁾ Дуже скромна література про *Похідні групи ОУН* подається в розділі *Бібліографія* наприкінці книги.

³⁾ Окремі вістки базуються на підпільних звітах, що переходують в архівах ЗП УТВР. Один звіт з Сумської області був надрукований у підпільному журналі «Вісті Інформативної Служби ОУН», ч. 7-8, 1942.

⁴⁾ Про Похідні групи ОУН під керівництвом полк. А. Мельника див. Я. Шумелда, «Похід ОУН на Схід»; Ярослав Гайвас, «Переломовий рік» й інші статті в книзі *Організація Українських Націоналістів 1929-1954*, Збірник статей у 25-ліття ОУН. На чужині, 1955, ст. 447 + І П. Також: Г. Полікарпенко, *Організація Українських Націоналістів під час ІІ. Світової війни*. На чужині, 1951, ст. 147. Дослідник українського націоналізму, американський професор Джан А. Армстронг, присвячує багато сторінок своєї книги *Ukrainian Nationalism, 1939-1945*, (New York, Columbia University Press 1955) діям похідних груп обох відламів ОУН. Про дію «мельниківців у Києві, див. стор. 101 і д.

⁵⁾ Пор. Полікарпенко, цит праця, стор. 144.

⁶⁾ Труднощі ОУН під керівництвом полк. Мельника полягали теж у тому, що її Головний провід перебував у Німеччині і старався діяти «легально». Цих труднощів не мала ОУН під керівництвом Степана Бандери, якої Головний провід, якщо не рахувати Степана Бандери й Ярослава Стецька, що були інтерновані німцями, перебував в Україні. Першу інструкцію для підготовки переходу організації в підпілля, видав уже Микола Лебедь 12 липня 1941 р. У вересні 1941 р. перехід організації в підпілля цілком уже завершився. Не завжди цей розвиток був зрозумілий для широких мас членства ОУН, які, тим разом, бажали себе проявити в легальній дії. Про це ще буде мова в нашій праці.

⁷⁾ Див. цікава стаття Євгена Стахова у «Вістях Братства кол. вояків І УД УНА» п. н. «Українські долемечери». Ч. 5-6 за травень-червень, 1953.

⁸⁾ Див. Клекіт Т. С.: Голос крові. Стаття в підпільному журналі «Ідея і чин», ч. 3 за 1943 рік, стор. 21-23.

⁹⁾ Треба підкреслити, що партизанський рух на Ц і СУЗ, керований з Москви, був цілком слабкий, а до цього ще національно неукраїнський. З усіх загонів червоних партизанів в Україні тільки загін ген. Ковпака мав частинно український характер. Інші загони (Наумова, Сабурова, Фйодорова, і т. і.), що їх кидали на Західню Україну для паралізування УПА, були складені головню з росіян. На Ц і СУЗ, на Полтавщині й Чернігівщині були загони партизанів, які боролися проти німців, але не визнавали московського керівництва і не хотіли йому підпорядкуватись. Вони діяли на власну руку. Після приходу німців, населення Ц і СУЗ

організувало було самооборону проти червоних партизан, але, напр., на Харківщині, оцю самооборону українського населення розгромили... німці. Див. Д. К. «Організація боротьби проти червоних партизанів у заплілі 6-ої нім. армії в 1942 р.» в «До Зброї», ч. 13-26, листопад 1951 р. стор. 14-16. Слабкість червоного партизанського руху в Україні — це переконливий доказ браку ґрунту для московського більшовизму в Україні.

¹⁰⁾ Зміна статусу Української РСР настала ще перед закінченням війни в Європі. Дня 1 лютого 1944 Верховний Совет ССРСР змінив конституцію ССРСР, признаючи право союзних республік втримувати безпосередні дипломатичні зносини з чужоземними державами та мати власні республіканські збройні сили. Дня 5 лютого 1944 призначено наркома закордонних справ для Української РСР. Таким чином, більшовики поспішилися зі змінами, про які вони говорили в своїй пропаганді до українського народу під час німецької окупації. Цей поспіх дуже добре ілюструє справжні настрої широких українських мас в Україні.

¹¹⁾ Див. «Політичній Постанови Другої Конференції ОУН» (Неповний текст) в журналі «Ідея і Чин», рік I, ч. 1 з дня 1. XI. 1942, стор. 4-7. Цитуємо постанову ч. 8.

¹²⁾ Див. висновки зі статті О. І. Степанова: «За правильний підхід» в журналі *Ідея і Чин*, рік II, ч. 2, 1943, стор. 19-23. Беручи до уваги офіційний характер журналу, висновки цієї статті годі інакше трактувати, як обов'язуючу інструкцію для членів ОУН, зокрема членів «похідних груп» в Ці і СУЗ. У змісті статті, автор виразно підкреслює, що «можна включити в процес боротьби за Українську Державу також і національні меншості, що живуть в Україні». «Духом наступу», пише автор в іншому місці цієї статті, «повинно бути пронизане все наше життя, не говорячи вже про політичну роботу в чистому вигляді. Коли йде про цю роботу, то вона в жадному разі не сміє бути глибоко закритою від очей своїх і чужих. Коли з відомих причин мусить бути законспіровано багато організаційних і персональних справ, зв'язаних з нашою політичною роботою, то в жадному разі не сміє бути законспірований сам факт нашої боротьби, наші гасла, наша програма».

Див. також статтю М. В. Вирового в журналі *Ідея і Чин*, рік II, ч. 3, стор. 7-13. М. В. Вировий —це Мирослав Прокоп.

ЧАСТИНА II

Південна Україна, під національними прапорами, в боротьбі проти німецьких окупантів

I. Південна Україна під німецькою окупацією

1. ТЕРИТОРІЯ Й НАСЕЛЕННЯ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ

Південна Україна — це області Кіровоградська, Одеська, Миколаївська, Запорізька, Дніпропетровська, Сталінська, Ворошиловградська й Кримська.¹⁾ Під час німецької окупації — Одеська область і суміжні райони Вінницької області належали до «Трансністрії», що перебувала під румунською окупацією. Про український визвольно-революційний рух у «Трансністрії» буде мова в окремому розділі. Південна Україна — це, переважно, промисловий район. Тут зосереджена важка промисловість України, що спирається на її головні природні багатства: залізо (Кривий Ріг, Крим), вугілля (Донбас), манган (Нікопіль) та гідроресурси долини Дніпра (Дніпрогес). Цей промисловий район — це один величезний комбінат заліза, вугілля, хемічної промисловості та машинобудівництва, що тягнеться від гірничо-промислового району Кривого Рога на заході до Донецького басейну на сході з високорозвиненими індустріальними центрами: Дніпропетровське (Січеслав), Дніпродзержинське (Кам'янське), Запоріжжя та Нікопіль в Дніпровському промисловому районі, та Сталіно (Юзівка), Маріупіль, Макіївка, Горлівка, Краматорська й Ворошиловград (Луганське) в Донбасі.

Південна Україна була заселена українцями порівняно слабо. Коли заселялася Степова Україна, сюди, крім українців, переселяли також росіян, а також болгар, сербів, молдаван, греків і німців. В 1926 році, в Південній Україні (з Кримом), українців було тільки 65,6 відсотків. Вони розподілялись ось так

Таблиця I
Населення Південної України в 1926 році

ОБЛАСТІ	Всього населення українці у %		
	в тисячах		
Степові області	5 568	3 674	66,0
Дніпровський пром.район	2 291	1 984	82,9
Гірничий район	2 036	1 222	60,0
Крим	714	77	10,8
	10 609	6 957	65,6

Проте, немає найменшого сумніву, що за час від 1926 до 1939 року, відсоток українського населення, в Південній Україні, зокрема в її промислових районах, значно збільшився. За той час, міське населення Донбасу зросло на 235 %, а Дніпровського промислового району на 221 % і цей зріст, якщо не рахувати двох міст — Сталіна й Ворошиловграду, стався, в значній мірі, внаслідок напливу українського населення до міст. Сюди тікали, з цілими родинами, українські селяни з Правобережної й Лівобережної України, які впади жертвою «розкуркулювання», або колективізації. Звичайно тікав до міст найбільш активний і передбачливий елемент, який добре розумів, що для нього, в умовах пролетаризації села не залишається ніяких можливостей і який бажав використати посилену індустріалізацію України для створення собі кращих життєвих умов в її містах. Поскільки в новопостаючих заводах бракувало рук до праці, оцих утікачів з села охоче приймали на працю в заводах, де наші селяни набували з часом потрібну кваліфікацію й поступово перемінювалися в промислових робітників. Процес цей був масовий і він значно причинився до українізації міст в Південній Україні, а також до створення української робітничої класи — української по формі й по змісту.

Це майже неможливо циферно представити цей цікавий процес. Советський уряд не проголосив вислідів перепису з 1939 року, зокрема не подав даних що стосуються національної статистики в окремих містах й областях. Проте, деякі дані існують, поскільки їх зібрали та в звітах подали члени похідних груп, що перебували в Південній Україні. На жаль, на підставі цих даних не можна подати систематичного огляду, бо чле-

ни похідних груп у підборі статистичних даних не стосували однакової методи, що могла б створити основу для переведення потрібних порівнянь. Часом вони подавали висліди советського перепису з 1939 року, якого дані попалися їм в руки, в інших випадках вони подавали статистичні дані зібрані німецькою окупаційною владою, або статистичними відділами міських та районних управлінь. Ще в іншому випадку, вони збирали потрібні дані власними засобами і використовували для того власні можливості. Якщо для цих різноманітних даних застосувати порівняльну статистичну аналізу та спровадити її висліди до спільного знаменника, то можна дійти до таких приблизних цифр: в 1941 році, безпосередньо перед початком советсько-німецької війни, в Південній Україні жило 14 700 000 населення, в тому в степових областях 4 800 000 (768 000 менше, як в 1926 році), в Дніпровському промислового району 3 600 000 (1 309 000 більше, як в 1926 році), в Донбасі 5 000 000 (2 964 000 більше, як в 1926 році) та в Криму 1 300 000 (586 000 більше, як в 1926 році). Відсоток українського населення виносив тоді кругло 75 %.

Знов же, під час німецької окупації, на території Південної України (без Одеської області й частин «Трансїстрії») жило 11 176 000 населення. За національністю, майже 80 % цього населення — це були українці. Абсолютну більшість українського населення мали всі міста Південної України, за винятком Сталіно та міст на Кримі.

Окремі дані будемо подавати в дальших частинах нашої праці.²⁾

Це дуже можливо, що саме такий національний склад населення Південної України, а зокрема її промислових районів, був причиною того, що під час німецької окупації, Південна Україна під українськими національними прапорами об'єдналася до боротьби проти німецьких окупантів. Це власне українське промислове робітництво пішло в значній кількості в українське самостійницьке підпілля й стануло до боротьби проти німецьких окупантів та їх більшовицьких чи єдинонеділимських підпомагачів. Більшовицьке підпілля, коли не рахувати найдужче змосковщеної Ворошиловградщини, було, в Південній Україні, дуже слабке й ніде, за винятком Криму та Ворошиловградщини, не поважилося виступити одверто. Натомість україн-

ське самостійницьке підпілля було дуже розбудоване й активне і, не зважаючи на одночасну боротьбу з німецькими окупантами та їхніми «союзниками», що коштувала багато жертв, щораз глибше закорінювалось та проявлялось у всебічній дії. Підпільна самостійницька організація, з підпільним проводом ПвУЗ на чолі⁴⁾ (спочатку в Дніпропетровську, а потім у терені), охопила всі області Південної України й найсильніше процвітала в Криворіжчині й Донбасі. До речі, підпільна сітка мала обласні проводи у всіх областях, та районні проводи майже в усіх районах. Основи для постання цієї підпільної організації створили члени західньоукраїнських похідних груп, але створена ними організація, в дуже скорому часі, поповнилася місцевими людьми, не виключаючи навіть представників національних меншин, як, напр., росіяни і греки. Коли брати ступінь підпільної організованості, південноукраїнська підпільна організація мало чим відрізнялася від західньоукраїнської підпільної організації, яка вже мала свою багаторічну традицію. І в Південній Україні були важливі підпільні осередки, сполучені між собою зв'язковими лініями, що діяли безперервно, були підпільні «хаги», підпільні друкарні, що навіть друкували літературу для Західньої України та багато підпільників, що внесли в роботу організації широкий розмах і творчу ініціативу.

2. ПІВДЕННА ПОХІДНА ГРУПА ОУН

Ми вже сказали, що основу для підпільної організації в Південній Україні створили похідні групи українських націоналістів. Тут першою з'явилася «бандерівська» похідна група під проводом Зиновія Матла й М. Річки. На перших початках вона нараховувала майже одну тисячу членів⁴⁾, серед яких не бракувало дівчат. Організацію цієї групи підготовлено ще перед вибухом німецько-совєтської війни. Дуже жваву участь в підготовці цієї групи брав полк. Василь Коваль — теперішній ІК УПА, а допомагали йому Роман Малащук та Зиновій Матла, якого, для цієї праці викликали з Відня, де він очолював тереновий провід ОУН. Група поділялася на підгрупи, яких, спочатку, організовано 6, а які повинні були осягнути такі місцевості: Одеса, Кривий Ріг, Запоріжжя, Нікопіль, Миколаїв, Херсон. Підгрупа поділилася на рої, в складі 10-15 членів. Кожна підгрупа і кожний рій мали своє число та свої розпіз-

навчі знаки. Ці числа і розпізнавчі знаки учасники вимальовували на всіх видних місцях (будинки, мости, перехрестя, а то й на землі), подаючи при тому дату й годину постою в даному місці та напрям дальшого походу. Завдяки цій системі, зв'язковим легко було відшукати підгрупи та рої.⁵⁾

Ще на два місяці перед вибухом війни Південню похідню групу змобілізовано й розташовано на Лемківщині, де учасники переходили інтенсивний ідеологічно-політичний і військовий вишкіл. У перших днях війни група вийшла з Сянока й, почерез Самбір, Стрий, Рогатин, Тернопіль, Проскурів швидким маршем до с. Медвеже Ушко коло Вінниці. У цьому селі групу переорганізовано й розділено на нові частини, для яких назначено нові маршрути та видано нові інструкції. Під час перебування групи в с. Медвеже Ушку, Південню похідню групу відвідував ген. Тарас Чупринка в товаристві полк. Юрія Лопатинського («Калина») та інших старшин і вояків українського Легіону («Дружина Українських Націоналістів» — ДУН), що стояв у поблизькому селі, відпочиваючи після бою під Вінницею.⁶⁾

З Медвежего Ушка головна частина Південної групи помаршувала через Козинці, Лозоватку, Липовець до Дашева. З Дашева, одна частина групи, що мала піти до Одеси, помаршувала на південь. Решта рушила на Христинівку, Маньківку, Тальне до Ново-Миргороду. З Ново-Миргороду одна частина під проводом сл. пам. Маріяна Мартина і Василя Пасічняка пішла до Кіровограду й створила, в цьому місті обласний осередок підпільної організації. Коло Кіровограду відлучилася інша підгрупа, що мала осісти в Кривому Розі. Ще інша група, що мала осісти в Миколаєві, відійшла ще з Ново-Миргороду. Разом з нею пішла окрема група людей, що їх місцем діяльності мав бути Крим. Решта людей Південної групи, при якій були члени проводу ПвУЗ пішли до Дніпропетровського. На підходах до цього міста, при кінці серпня 1941 р. група ця попала безпосередньо в прифронтову полосу. Коли ця група прийшла до Дніпропетровська, західня частина міста була вже в руках німців та італійців, а східня частина ще в руках большевиків. Період боїв за Дніпропетровське члени похідної групи пережили серед італійців, при чому їм вдалось нав'язати дуже цінні

зв'язки з деякими італійськими старшинами, які, пізніше використано для справи.

Після зайняття Дніпропетровська, частина групи перейшла малими відділами на східний берег Дніпра, а Провід ПвУЗ розташувався в одному безпанському будинку на правому березі р. Дніпра. Тут в одній кімнаті примістився провід ПвУЗ. У цьому приміщенні, дня 3 вересня 1941 року, відбулася перша нарада провуду ПвУЗ, якою керував провідник Святослав Їовк.⁷⁾

Розмістивши всіх людей по різних квартирах, провід ПвУЗ почав відшукувати людей, до яких група мала поручаючі листи, або клички. Це були люди, які вже за першої окупації Галичини, активно співпрацювали з підпільною організацією. Одним із таких знайомих був покійний проф. А. Г. Рябишенко, що недовго до своєї смерті був назначений керівником ресурсу внутрішніх справ Української Національної Ради. На еміграції, проф. Рябишенко займав високі пости в ЗЧ ОУН, але вийшов з організації, не погоджуючись з її внутрішньою політикою. Проф. Рябишенко помер несподівано в Мюнхені в 1949 році.

Одним із перших завдань провуду ПвУЗ було налагодити зв'язкові лінії до окремих частин Південної похідної групи. Крім цього зорганізовано зв'язкову лінію до Головного провуду ОУН. Інші зв'язкові лінії побудовано до північної та середньої похідних груп. Зв'язкові лінії обслуговувала, на перших початках, група велосипедистів (роверистів, наколесників), що організувалася при Проводі ПвУЗ. Рівночасно з організацією зв'язку, Провід ПвУЗ організував групу Служби Безпеки (СБ), що мала вдячне завдання боротись з большевицькою агентурою, залишеною в Південній Україні. Створено теж охоронний відділ для Провуду ПвУЗ.

З черги приступив Провід ПвУЗ до організації допомоги для місцевого самоврядування, що його спонтанно організували місцеві українці. Для цієї праці відряджено В. Регея, що разом з призначеними для того людьми причинився для організації Міської управи, Обласного управління та Народної міліції. У цьому часі відновили своє навчання Дніпропетровський університет, політехнічний, гірничий та транспортний інститут та деякі середні школи. Всі члени групи мали завдання налагодити зв'язок з місцевим населенням та

знайти між ним людей, що могли б стати членами підпільної організації й у майбутньому стали б з членами похідних груп до боротьби з німецькими окупантами. У вересні 1941 р. не було вже найменших сумнівів, що до такої боротьби мусить прийти.

Треба підкреслити, що членами Південної похідної групи були не тільки галичани. Були ними також волиняки, буковинці та закарпатці. Не бракувало й уродженців ПвУЗ, як напр. Олекса Запорожець (псевдонім), кол. лейтенант Червоної армії, прибулий з групою з-над Сяну. В Галичині до цієї групи приєдналось ще декілька уродженців ПвУЗ. Все ж таки більшість членів Південної похідної групи була родом з Галичини.

Всі підгрупи Південної похідної групи дійшли до своїх місць призначення, про що повідомили провід ПвУЗ окремими звітами. На жаль, деякі члени цих підгруп впали жертвою доносів з боку своїх таки політичних противників, що були перекладачами при німецьких військових частинах. Вони були арештовані, а деякі і розстріляні. Коли ж знову большевицька агентура зорієнтувалася, що німці дуже невдоволені появою похідних груп, вона почала їх перед німцями денунціювати й помагати їм їх вилловлювати. Таким чином прийшли перші арешти і розстріли.

Вже дня 16 вересня 1941 р. німці арештували в Дніпропетровську В. Регея та декілька чоловіків і дівчат, членів Південної похідної групи. Арештованим, за виїнятком Регея, доручено виїхати до Галичини, до місця побуту і там зголоситись до гештапо. Регея перевезли німці до тюрми в Дрогобичі, але його ще вдалось тоді з неї вирвати. Пізніше його заарештовано вдруге і він загинув у німецькому концентраційному таборі.

Південна похідня група, що діяла досі напів легально, мусіла перейти в підпілля.⁸⁾ Провід ПвУЗ покинув м. Дніпропетровське й перенісся з міста на поблизькі околиці. Переведено реорганізацію групи в той спосіб, що перекинено людей, які не попали до тюрми, на інші місця.

Частина провуду ПвУЗ пішла тоді в мандрівку по Україні, щоб перевірити стан організації на місцях. Ця група пройшла районами Дніпропетровщини, Запоріжжя, Херсонщини й Миколаївщини. Упорядкувавши справи в цих районах, група рушила на захід, у напрямку на Умань. Метою цієї мандрівки було налагодити

зв'язки з Головним проводом ОУН через підпілля в Уманщині й Вінниччині та зажадати від нього підкріплення для Південної групи, яка в міжчасі понесла важкі втрати. Ця група дійшла до містечка Бабанка, недалеко від Умані, в якому затрималася довший час. З Бабанки наладжано зв'язкову лінію з Головним проводом й нею почали прибувати щораз нові підкріплення для Південної України. Виконавши це завдання, група Проводу ПвУЗ рушила в поворотну дорогу на схід.

1 листопада 1941 р. вона пішла через Тишківку, Липняжку й Глодоси, шляхом, яким колись маршували дивізії Армії УНР у I-ому Зимовому Поході, до міста Ново-Українка, де був сильний підпільний осередок під проводом Кривого (розстріляний німцями 1943 р.). У грудні, група проводу ПвУЗ під проводом Зиновія Матли рушила до Кривого Рогу й прийшла до нього на саме Різдво 1942 р. В Кривому Розі застала вона погані вістки: гештапо арештувало підпільничку Ганку Максимець та місцевих членів підпільної організації — інж. Сергія Шерстюка та інших. До ліквідації цієї групи причинився провокатор, замаскований енкаведист Пастернак, що служив при місцевій поліції. Цей катюга, який знущався і побивав до крові арештованих (зокрема виявив свою злість проти поета Михайла Пронченка) згинув пізніше від кулі підпільного атентатчика.

У Кривому Розі, що став тепер одним з найбільших підпільних осередків у Південній Україні, або в його найближчих околицях, перебував Провід ПвУЗ. Звідтіля постійно йшли щораз то нові заклики до Галичини, щоби присилати нових людей. І справді, в лютому 1942 р. прибули дальші значні підкріплення. Серед новоприбулих були підпільники такої високої марки, як сл. п. Тарас Онишкевич («Галайда»), сл. п. Іван Клим, Євген Стахів й багато інших. Підпільна організація підсилювалась також деякими військовими перекладачами-українцями, що покинули службу в німецькій армії.

І так, з дня на день, дякуючи важкій, упертій та жертвенній праці членів Південної похідної групи, українське самостійницьке підпілля в Південній Україні щораз більше вростало в ґрунт. Воно щораз певніше почувалось в терені, маючи за собою широку підтримку місцевого населення. Не зважаючи на кривавий німецький терор, воно безперервно продовжувало свою працю. Головний натиск у роботі поставлено на

політичну боротьбу проти німецьких і большевицьких окупантів, на ширення і популяризацію українських самостійницьких ідей. Ідеї ці ширено словом, друком, прикладом, героїчною поставою підпільників. І ми не можемо відмовити великого значення цьому фактові, що за тими ідеями пішли широке значення маси населення Південної України і, що найбільше цікаве, широке маси південноукраїнського промислового робітництва. Українські робітничі маси Південної України широко включилися в роботу українського самостійницького підпілля та часто власною кров'ю доказували, що українські самостійницькі ідеали їм рідні та дорогі.

3. ІСТОРИЧНА ЗУСТРІЧ УКРАЇНЦІВ З-НАД ДНІСТРА Й З-НАД ДНІПРА І ЇЇ НАСЛІДКИ

Одним із найкращих джерел для розпізнання справжніх настроїв українського населення Ц і СУЗ під час німецької окупації, ще довго залишаться спогади учасників похідних груп та їхні звіти. На жаль, під сучасну пору, їх ще не можна повністю використати. Для цієї праці ми вживали тільки опубліковані друком спогади та звіти, що були друквані в підпільній пресі. Децо ми доповнили розмовами з живими учасниками цих подій, які перебувають на заході. Проте й так обмежених джерел вистарчає, щоби цілком схопити тодішні настрої українського населення. Кожний дослідник цих матеріалів цілком певно зверне увагу на численні «чудацькі ситуації», як їх назвав один з учасників — Зиновій Матла, що поставали в наслідок того, що оце вперше зустрічалися українці різних земель, які віками цілими перебували в різних політичних, культурних, соціальних і економічних умовах. Ось напр. населення Дніпропетровська приймало членів західньоукраїнських похідних груп за... поляків, бо, фонічно мова наших «західняків» здавалася дніпропетровцям польська (головно через вимову, фальшиві наголоси тощо). «Коли ми казали», пише Матла⁹⁾, «що ми такі ж українці, як вони, то на їх устах пробігала усмішка, або вони хитали з недовір'ям головою». Інші непорозуміння поставали в наслідок того, що нікуди правди діти, але західньоукраїнські націоналісти таки цілком мало були приготовані до своїх завдань. Вони може й мали добрий ідеологічний вишкіл, але їм цілком бракувало політичного вишколу та відомостей, з

ділянки, що її сьогодні окреслюємо як «советознавство». Чарторийський пише в своїх спогадах¹⁰⁾, що він і значна частина його роя не знали значення «дивачних» скорочень советських назв, які їм були чужі. Тим часом за цими скороченнями крилились назви советських установ й організацій, які для населення не були по-рожнім звуком, але частиною системи поневолення, що важким тягарем лягла на український нарід. У групі Чарторийського був один буковинець, що вже скоштував советсько-сталінського раю й доволі добре визнавався на цих скороченнях, а до цього понаторював безліч різних жартів, що були з цими скороченнями пов'язані. «Не дивно», пише Чарторийський, «що його полюбили присутні (на одному мітингу — Л. Ш.) більше, як нас усіх разом, і звертались до нього з більшим довірям, ніж до мене чи інших друзів». Очевидно з «советознавством» лучиться також знання підсоветської української дійсності, зокрема політичної й економічної географії України, історії Ц і СУЗ після упадку І-их Визвольних Змагань, історії підсоветської української літератури, тощо. Про розгром української науки, мови й літератури під советами загал членства похідних груп знав дуже мало. Деяко знали тільки члени похідних груп про письменника Миколу Хвильового, бо його, в тридцятих роках, сильно розпропагував на ЗУЗ д-р Дмитро Донцов і його «Вісник», що був неофіційною біблією націоналістичного руху цих часів. Не можна дивуватись, що під впливом цієї пропаганди, члени «похідних груп» дуже часто називали іменем цього українського письменника свої підпільні осередки (друкарні, видавництва), а навіть також місцевості, що мали большевицькі назви. Ось згадуваний нами Чарторийський описує, як його похідній рій перезвав назви рибігничих поселень в районі с. Красне (тепер Херсонська область), які мали досі большевицькі назви. Одним з переіменованих поселень поруч Коновальцівки, Бандерівки, Ярославки, ну й очевидно Сидорівки (за провідником роя Сидором-Чарторийським) було Хвильове¹¹⁾. Недостатні були також знання членів похідних груп про історію Української Автокефальної Православної Церкви та її розгрому большевиками, поскільки церковні й релігійні справи не були вже надто популярні серед західноукраїнських націоналістів тридцятих років.

Всі ці браки зуміли члени похідних груп надолужити патріотизмом, жертвенністю та охотою здобувати потрібні знання в процесі роботи й боротьби. Це й було причиною, що різниці, які ділили українців різних земель затерлись дуже швидко. Без сумніву, до швидкості цього процесу причинилася також, у значній мірі, незвичайна асиміляційна здібність українського населення Ц і СУЗ, а зокрема населення Степової України. Адже ж тут, на Степовій Україні, немає вже й сліду з поселених тут перед 160 роками сербів, хорватів, македонців, болгар. Всі вони вже давно стали українцями, дарма що їх поселювано тут сотнями тисяч. Асиміляція в розумінні сприймання української духовності позначалась також, у значній мірі, на представниках народів, що не були такі близькі українцям як південнослов'янські народи. Маємо на думці греків, німців та жидів. Серед них українська мовна й духовна асиміляція зробила була значні поступи. Звичайно, від такої мовно-культурної асиміляції тільки крок до державно-національної асиміляції і такі асиміляційні здібності має, у великій мірі, населення Ц і СУЗ¹²⁾. Чи можна дивуватись, що західноукраїнські націоналісти піддалися цим асиміляційним впливам далеко швидше і в більшій мірі, як чужинці? І справді, вже за декілька місяців, чи років їх годі було в чому-небудь відрізнити від місцевого населення. Ще й досі в деяко з них, що перебувають на Заході, залишилась мова, звички, спосіб думання напр. донецького шахтаря.

Підтримка, яку південноукраїнські народні маси давали західноукраїнським підпільникам переходила просто межі уяви. Якщо йдеться про вияви жертвенності і посвяти. Учасники Південної похідної групи: Зиновій Матла, Євген Стахів-Паялюк, й інші¹³⁾ розказують у своїх спогадах про те, як південноукраїнське населення оточувало своєю опікою західноукраїнських підпільників. У своїх спогадах під назвою «Південна похідна група» Зиновій Матла пише: «Ситуація в Кривому Розі була дуже тяжка. Гештапо шукало наших людей, але завдяки жертвенній допомозі самих криворіжчан, ми не попали в руки німців. Ми жили нелегально. Українці мешканці Кривого Рогу, були свідомі того, що їх могло стрінути за переховування нас у своїх домах. Але ненависть до нового окупанта була

така велика, що давала їм силу разом з нами дивитись відважно в очі небезпеці та загрозі смерті. Досі не можу забути ширих і сердечних розмов з бабусею, яка переховувала мене цілий місяць. Її чоловіка та одного сина взяли на Сибір і вони там загинули, а другий син загинув при переході Дніпра в бою з німцями. Я бачив нераз, як вона плакала й молилася, а коли їй говорилося, що на випадок мого арешту — їй загрожує розстріл — вона казала з людяною усмішкою: «Сину, що буде тобі, то й мені, я не боюся!». Інша жінка «Марія» була інтелігентною людиною, з високою освітою. Її батьки були свідомими українцями і тому було незвичайно мило проводити час, переховуючись в їхньому домі. І так відданих нашій ідеї українців у Кривому Розі було багато. І не тільки в Кривому Розі. Так було в усіх містах та по селах, де були наші люди»¹⁴).

Здається загально відомий факт, що населення Наддніпрянської України шире, сердешне, добре, гостинне, що воно розуміє біду і любить у біду допомогти. І справді, коли читася такий звіт про втечу одної українки-підпільнички аж з Казахстану, яка зі своєю товаришкою недовлі — полькою пішки пройшла всю Україну (1941 року), всюди зустрічаючи на своєму шляху братню допомогу, дарма, що населення догадувалося, що це «зацілнячки» тікають з заслання додому (вони прийшли до Львова 21 червня 1941 р. після восьмимісячної мандрівки!), то просто таки не можна надивуватись. За таку допомогу цьому населенню загрожували гострі репресії. Але за допомогу підпільникам була кара смерті! Німці розліпили по всій Україні розпорядження, що хто буде переховувати українських революціонерів, той буде покараний карою розстрілу. На кожному домі мусів висісти список мешканців дому. Сталі контролі домів були роблені гестапівцями, німецькою поліцією, або шпиганами. Енкаведисти на німецькій службі, або большевицькі підпільники шукали за українськими революціонерами на власну руку й ліквідували їх самі, або за допомогою німців. Все це однак не лякало людей і вони переховували підпільників, озброєних у пістолі й гранати та дозволяли в своїх хатах друкувати й магазинувати українську підпільну літературу. Коли німці викривали такі підпільні «хати», то дуже часто всі мешканці дому ставили збройний опір, знаючи, що так,

чи інакше, їм не минути смерті. Весною 1943 р. німці оточили одну підпільну хату в Мелітопільщині, в якій перебував революціонер Вінтонів. Він почав відстрілюватись разом з господарем хати і його двома синами. Коли шпигани запалили хату, вони вискочили з горючого будинку, але всі загинули¹⁵).

Українське населення стихійно горнулося до українських самостійників. Євген Стахів розповідає в своїх спогадах про молодого юнака, який цілим серцем приставав до підпільників. Ось що пише Стахів: «Я не можу забути молодого хлопця з Маріополя, Володю К. і його меншого брата. Його батька розстріляли большевики за приналежність до СБУ, коли йому було 9 років. Батьківський заповіт глибоко закарбувався йому в серці. Він шукав правди, він заснував у большевицькій школі, будучи учнем 8 класу, в 1940 році в Маріополі «Товариство Чорного Тризуба». Коли я його зустрів у травні 1942 року, він заявив, що на мої слова чекав уже кілька років. Найбільшою радістю для нього була самостійницька література, яку я йому дав прочитати. Усі ці книжки він переписував зі своїм 14-літнім братом днями і ночами, щоб могли їх дати читати іншим товаришам. Він скоро зорганізував революційний кружок серед молоді Маріополя, а коли йому грозив арешт, перейшов у підпілля і працював уперто з великим успіхом в інших районах Донбасу. Організував молодь в багатьох селах південних районах Донбасу, розкидав у театрах і кінах листівки. Коли большевики у вересні 1943 р. зайняли Донбас, переїхав у Холодноярщину, де його в листопаді 1943 р. заарештували німці та вивезли в концтабір Дахау, а опісля в Дору. В травні 1945 р. звільнили його американці¹⁶).

Розповіді про підтримку українського населення для західньоукраїнських підпільників, про єднання цього населення з підпільниками до боротьби проти німецьких і большевицьких окупантів можна би ще продовжувати. Свідчень про такі факти є дуже багато. Але вже найкраще про підтримку українського населення для підпілля свідчить факт, що сотні українських підпільників зуміли втриматись в містах і селах Південної України впродовж усього часу німецької окупації України. Щобільше, вони ще сьогодні там. Цей факт не був би можливий, якщо б підпільники не мали під-

тримки з боку населення, якщо б це населення не оточувало їх своєю дбайливою опікою.

Таким чином, не треба було багато часу, щоб як пише З. Матла «ми думали спільними думками і відчували однаково, щоб наші серця билися тим самим ритмом»¹⁷⁾. Існування похідних груп себе цілком виправдало. Воно причинилося для того, що під час лихоліття II-ої Світової війни, український народ, на всіх своїх етнографічних землях заговорив одною мовою. Значення цього факту не є проминаюче: воно ще з більшою силою відбилось на настроях широких українських народніх мас в умовах нового, вже соборного поневолення українського народу після війни. Воно мало відгук у діях УПА й українського визвольного підпілля в наші дні, про що однак ще завчасно говорити. «Залюбки на революційному пляцдармі» писав у підпільній брошурі майор УПА — Петро Полтава. «Й обороняючи на ньому морально-політичні й організаційно-політичні позиції українського самостійницького руху, обороняючи національну свідомість українських мас... український визвольний рух використовує кожну можливість, кожну щілину в оборонній системі окупанта для того... щоби розгортати визвольно-революційну боротьбу на всіх українських етнографічних землях від Тиси по Кубань»¹⁸⁾.

Звичайно, цей факт повинен бути дуже промовистий для різної масти ворогів української визвольної справи. Відділені кордонами вітки одного українського народу знайшли у важкі часи страшного лихоліття на Україні спільну мову. Українська самостійницька ідея виявила себе однаково сильною на західноукраїнських і на східноукраїнських землях. Український народ на різних своїх землях виявив волю боротись за здійснення цієї ідеї. Цей факт нас сповняв незмірним оптимізмом. Цю проти нього скиглиння різношерстних ворогів української визвольної справи, які з далекої чужини бажали б поглиблювати річку Збруч. Цю річку, що вже десять років існує тільки як географічне поняття цілком не інше як річка Інгулець, чи Псьол. І що проти цього єднання, що його в роки I-ої Світової війни виявили українці з-над Дністра й Дніпра варті самодурні блекотиння емігрантського білогвардійського охвіста та його хаклацьких лакеїв, що брешуть про нехиті деяких частин українського народу жити вільним і само-

стійним життям у власній Самостійній і Соборній Українській Державі.

4. ЖИТТЯ НАРОДУ ПІД ГІТЛЕРІВСЬКОЮ ОКУПАЦІЄЮ

Всі звіти з усіх областей ПівУЗ давали завжди картину економічного положення українського населення під німецькою окупацією. Вони давали яскравий образ колоніальної та екстермінаційної політики німців у відношенні до українського народу. В кожній ділянці життя німці поступали так, щоб до краю ожебрачити, виснажити та морально знівечити українське населення, а що найважливіше, вбити в ньому всякий найменший прояв самостійницької думки.

Ось життя села. В колгоспах і радгоспах українські селяни працювали в каторжних умовах від ночі до ночі. Майже всю ту площу, що її колись управляли сотки тракторів, тепер мусіли обробляти селяни кінями, волами та коровами. По закінченні сільсько-господарських робіт німці гнали селян до робіт на шосах, залізних дорогах, чи промислових заводах (напр. на Дніпрогес). При всіх цих роботах не бракувало німецьких наставників. За найменші провини, а то й без причини гостро карали. Били людей куди попало, байдуже, чи це був колгоспник, чи колгоспниця, голова колгоспу, чи може староста. Лаяли найбільш образливими словами. Особливо пописувалися на українських селах німецькі «ляндвірти» та «штюцпунктлайтери», дуже часто самі малограмотні німецькі наймити, яких доля поставила панами життя й смерті на українських селах. Ці люди просто не вміли й не хотіли трактувати по-людському осіб, що інтелектуально та морально стояли багаті вище за них.

За невільницьку працю, німці платили колгоспникам дуже мало: від 6-13 кг зерна (ячменю, проса, кукурудзи) в місяць! В Кам'янському районі давали за трудодень... 300 грамів кукурудзи в качанах і 1 карбонанець 20 копійок гріншіми. Селяни жили зі своїх присадибних ділянок, але подекуди німецькі «штюцпунктлайтери» наложили додатковий податок по 17 центнерів картоплі з гектара присадибної землі, дарма, що ця присадибна ділянка була властиво звільнена від податку. Від коров вимагали більше молока, як взагалі

корова могла дати, це саме було з яйцями від курей. Коров забирали на м'ясопоставки і поголів'я корів впадо катастрофально до того, що в деяких колгоспах було тільки по декілька корів. Не було ніякого порядку з хлібопоставками, тому, що німці після отримання контингенту дуже часто грабили збіжжя в друге й втретє, якщо інші села не впоралися зі своїми квотами. Ось так, в деяких селах Запорізької області, німці відібрали селянам усе зерно, навіть призначене на посів, оставляючи їм тільки по 6 пудів кукурудзи в качанах. Загально, з Запорізької області пограбовано в 1942 році 416 000 тонн збіжжя. Вже під зиму 1942 року, українське село стояло перед маревом голоду. Українські селяни казали: «Німці перевели нас на пташиний корм». Або: «Все вже бачили, а про таке й не чули: ячмінь і овес -оце й харч увесь». В той же час, багато продуктів, зокрема картопля, марнувались в наслідок нездарної німецької господарки, гниючи по станціях. Очевидно, німці позакривали всі млини й олійні, або залишили їх під німецьким зарядом. Торгівлі харчовими продуктами не допусkali, навіть після здачі контингентів, і розганяли базари.

Колгоспи ділили німці на ланки по 10 родин, при чому на родину припадало напр. у Дніпропетровщині 6-7 гектарів. Обробка й засів мусили відбуватися одночасно в одному лані. По всіх колгоспах залишили земельні фонди, при чому в деяких колгоспах приділявано до цих фондів 60% землі. Українські селяни знали, що після німецької перемоги, на ці землі налетить сарана у формі німецьких колоністів і з жахом уявляли себе в ролі місцевих рабів-тубильців нових німецьких панів. Не так склалось, як гадалиось; хотіли німці на Україні мати «Ербгефе» (спадкові господарства), а отримали на цій «негостинній» землі тільки «Фрідгефе» (цвинтарича).

Ще гірше представлялось господарське життя в містах. Ті, що працювали для німців, отримували харчовий приділ, який був насміхом над найпримітивнішими потребами людини. Такий харчовий приділ складався звичайно з 200-300 гр хліба денно, 500-600 гр гороху, або пшона в місяць, трохи солі й олії. Тим часом збіжжя мало таку ціну на базарі: пшениця 350-400 крб за пуд, жито 300-350 крб, гречка 300-350 крб, молоко 30-40 крб за літр, сало 400 крб за кг, картопля 15-20

крб за кг. Щоб прожити базарними продуктами треба було мати найменше 3 000 крб на одну особу в місяць. Звичайно робітник, що заробляв 300-500 крб місячно не міг з родиною жити за зарплату. Для родини такого робітника не залишалось нічого іншого, як вимінювати останнє хатнє добро й одяг за харчі. Ситуація ускладнювалась тим, що німці заборонили довозити харчі до міста й розганяли базари, конфіскуючи на них усі продукти. Довозити продукти мали право тільки «фольксдойчі», які й вели жакливу спекуляцію. Таким чином, треба було йти за продуктами на села, вимінюючи останнє. Така була доля тих, що працювали. Особи, які не працювали, не отримували харчових приділів і стояли перед маривом голодової смерті. Вони масово покидали міста й промислові райони й вирушували на далекі села, де мали знайомих, чи рідню. Є. Стахів гадає, що приблизно один мільйон робітників покинуло Донбас в 1942-1943 рр. і вирушили на захід цівлими валками. «Бувало бачиш», пише Стахів, «робітник запрягся в сани, на санках кілька клунків та двоє, троє маленьких діточок, а жінка помагає, попихаючи сани. Мороз сильний (30-40 градусів), що діти аж сині, а чоловік бродить по коліна в снігу і прямує все далше і далше від Донбасу. Таких картин були тисячі»¹⁹⁾. Очевидно, палива, в той час, ніде не можна було набути й треба було сидіти, при великому морозі, в неопалених домах.

В наслідок крайно невідрадних умов життя подекуди почались кидати пошесні недуги. В Макіївці та в Ровеньках були випадки холери. Різні пошесні недуги покотом кляли українське населення.

Українського культурно-освітнього життя по містах і селах не було майже жадного. Треба сказати, що населення Південної України мало великий нахил до просвітянсько-освітньої діяльності. Воно радо гуртувалося в аматорські театральні гуртки та в співочі хори. Радо слухало різних доповідей. Проте, підпільники з похідних груп противилися такому родові діяльності. У підпільних звітах писали: «Просвіті» видвигнули б на поверхню життя найбільше свідомий і активний елемент, який ворожі чинники напевно скоро зліквідували б. З цього проводу ми мусимо протидіяти справам деяких людей, які відчувають смак в культурницькій діяльності до оснoвування «Просвіт». Тепер не час

на цього роду діяльність. Пізніше можна було переконатись, що це німці самі намовляли до основи «Просвіт», щоби виявити місцевий свідомий і активний елемент.

Українське шкільництво, під час німецької окупації, ледве клигало. Німці розгромили середні й високі українські школи, які всюди повставали після приходу німців і дозволили тільки на 4-класові початкові школи та на деякі професійні школи. Навчання у цих школах відбувалося дуже неправильно. Цілий літній сезон німці примушували молодь до сільсько-господарських робіт. Знов же, зимою, школи цілком не були забезпечені паливом і тому їх на зиму закривали. Про забезпечення шкіл потрібним приладдям і шкільними підручниками шкода й було говорити.

На церковно-релігійному відтинку німці підтримували т. зв. Автономну Українську Православну Церкву, яка визнавала своїм зверхником московського патріарха проти Української Автокефальної Православної Церкви. Маючи за собою німецьку підтримку, члени Автономної церкви виявили велику активність, яка змряла до опанування цілоти церковного життя. Для досягнення цієї цілі, «автономники», що складались з москалів, або русотяпів, не перебирали в засобах. Вони вели завзяту боротьбу проти Української Автокефальної Православної Церкви й не нехтували доносом на її свідомих священиків, чи мирян. Особливо ця боротьба загострилась була в Дніпропетровську, де українським автокефальним єпископом був Преосв. Генадій, а москвини спровадили собі автономного єпископа Дімітрія. Боротьба проти УАПЦ пішла так далеко, що на початку вересня 1942 року, місцева кацапня підминувала український автокефальний собор у Дніпропетровську.

Місцевий русофільський елемент сильно посилювався приходом значної кількості білогвардійців із заходу, які прийшли сюди з німцями. Німці у всьому йшли їм на руку, напр. віддали в їхні руки дитячі садки в Дніпропетровську. Вели вони ехидну пропаганду проти українських самостійників. У Кривому Розі казали вони напр. «Як би не українські самостійники, то німці не прийшли б сюди на Україну. Це українські самостійники спровадили їх тут на Україну. Вони їх спровадили на те, щоби нарід бідував». Біло-

гвардійську пропаганду значно підсилювало берлінське «Новое Русское Слово», яке німці допускати на Україну у великих кількостях, коли легальні українські газети й журнали, що появлялись на Заході, як напр. «Краківські Вісті», були в Україні заборонені. Німці розгромили теж українську пресу, що спонтанно поставала в Україні після втечі большевиків і потворили, на її місце, свої рептильки. Ці рептильки появлялись, спочатку, українською мовою, але, пізніше, багато з них перейшло на російську мову, як напр. газети в Миколаєві, Мелітополі тощо²⁰).

У допоміжній поліції, у т. зв. «шудманшафтах» служили всякі темні тищи, москвини, а то й комуністи. Ще тоді, коли члени похідних груп організували адміністративну владу та народну міліцію безпосередньо в прифронтовій полосі, то до служби в народній міліції, тут і там попалися різні большевицькі агенти, щоби бути в «центрі» нової влади. Коли ж німці розігнали органи влади й народної міліції, потворені похідними групами, то ці агенти перейшли на службу до німців і почали допомагати їм вилловлювати західноукраїнських підпільників. Ці типи показували ґештапові пальцем: «цей з западної України, там живуть ці з западної України, а там вони збираються». «А вже найбільша чорна розпач огортала чоловіка», писав у своєму звіті Микола Климишин, керівник Північної похідної групи, «як його арештував той, кого він кілька тижнів тому назад „зробив“ командантом міліції. Такий тип арештував вас без найменших скрупулів з їдким іронічним усміхом, а часто ще й грубо кепкував собі. «Попробуйте — мовляв — як справно діє ваш апарат»²¹).

Очевидно, не завжди большевицьким агентам удалося пролізти в орган нової влади, що її покликали до життя похідні групи. Чим даліше на Схід, тим більше члени цих груп здобували досвіду і тим більше вони орієнтувались в обставинах. Проте й так, покликана ними до життя народна міліція існувала дуже короткий час. Коли німці розігнали її і на її місце покликали т. зв. шудманшафти, то з колишньої народної міліції залишилися тільки синьо-жовті пов'язки, що їх німці наказали носити на руках новим «шудманам». Це мало на меті збезчестити українське національне ім'я, поскільки німці знали добре, що «шудманшафти» швидко

стануть одіозні серед українського населення з огляду на спеціальний характер їхньої служби. До «щуцманшафтів» німці свідомо набрали злодійський елемент, рахуючи на те, що за дозвіл на грабж населення, «щуцмани» будуть їм вірно служити. І справді, ці «щуцмани», своєю брутальною поведінкою на службі в німцях мали мабуть на меті переконати українське населення, що большевики таки кращі за німців. Коли німці влаштовували лови на людей по вулицях і хатах, вони до такої роботи завжди живили «щуцманів», які завжди старалися «якнайкраще» виконувати свої «обов'язки». При всяких акціях проти українського населення, німці мали в «щуцманах» своїх найкращих помічників. Важко було знайти серед цих охоронців порядку хоча одну чесну людину, для такої німці не мали місця в «щуцманшафтах». Таким чином, «розумні» німці бажали перекинути частину відповідальності за свої злочини також на місцеві елементи, що нібито виконують «владу»²³).

5. СПІВПРАЦЯ РІЗНОШЕРСТНИХ ВОРОГІВ ДЛЯ НИЩЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Під час минулої війни виявилось в багатьох випадках, що навіть дуже різношерсті й ворожі собі сили вміють прекрасно зі собою співпрацювати, коли йдеться про дію, спрямовану проти українського народу, а зокрема, проти українських самостійників.²³) І так, існує багато документів про співпрацю польських шовіністичних кіл з німецькими окупантами проти українського народу, дармащо польський народ, доволі об'єднано, поборював цих окупантів з усіх сил. Подібно, в Центральних і Східних землях України, до боротьби проти українського народу об'єдналися і співпрацювали зі собою такі різношерсті сили, як гітлерівські окупанти і їх поліційні заgonи, большевицькі партизани й підпільники та недобитки російської білогвардійщини. Співпрацюючи зі собою, ці ворожі сили не перебирали в засобах і немає найменшого сумніву, що комбінація цих сил і засобів у боротьбі проти українського народу спричинила йому доволі важкі втрати.

Не зважаючи на значне, але цілком поверхове зрощення великих міст у Південній Україні, большевицькі впливи були порівняльно дуже слабкі. Червоні

партизани існували тільки в Криму та цілком невеличкі групи в Дніпрових плавнях. Не всі ці групи признавали над собою советську зверхність і виконували накази советського штабу. Дніпровські партизани — це були чоловіки, які ховалися перед виїздом до Німеччини, або перед арештом. Ніякої діяльності вони не проявили. Большевицьке підпілля існувало по всій Південній Україні, але більшу активність проявило тільки у Ворошиловградській області, що тільки в 1942 р. і порівняно дуже коротко була під німецькою окупацією. Після війни, большевицький письменник Фадєєв дуже розрекламував був підпільну організацію, що нібито, існувала в Краснодоні, Ворошиловградської області, але досить неfortunно зробив її «героєм» відомого, в Донбасі, українського підпільника — Олега Кошового. Махінацію цю викрив, в українській емігрантській пресі, колишній провідник українського самостійницького підпілля в Донбасі — Євген Стахів і вона стала навіть відома в СРСР, де поширились сумніви, щодо автентичности фадєєвського героя й очолованої ним організації «Молода гвардія»²⁴).

Інших своїх підпільників організацій навіть самі большевики не вважали за можливе рекламувати. Ось, напр., у Чистаківському районі, на шахті «Червона зірка» існувала підпільна большевицька організація, яку очолював член партії Губина і яку німці цілком розгромили в липні 1942 р. Большевицька підпільна організація існувала теж у м. Павлодарі, яку очолювали партійні Кравченко й Рябий. Ця організація поширила багато листівок і виконала два атентати на німецькі склади з боєприпасами. Під час великої большевицької офензи на Дніпропетровське — Запоріжжя в лютому 1943 року оця організація викликала повстання проти німців і спричинила жахливі німецькі репресії, коли німецькі есеси назад зайняли це місто. Ці репресії поширилися на цілу Павлоградщину і в наслідок цих репресій загинуло багато невинного українського населення. Це вже була така тактика большевицьких партизанів і підпілля, що вони свідомо організували свої виступи з метою викликання якнайгостріших репресій з боку німців. До таких саме акцій можна зарахувати й павлоградське повстання. Такий стан панував не тільки в Павлограді, але також в інших містах Південної України, де большевицьке підпілля, власне

через наявність українського самостійницького підпілля, не могло піднести голови й обмежувало свою діяльність до співпраці з німцями зі численними російськими білогвардійцями, яких привезли зі собою німці. Ці різномерсті, але духом подібні сили дуже гармонійно співпрацювали зі собою в боротьбі проти українських самостійників.

Ось зразок такої співпраці. Російські білогвардійські перекладачі довідувались від німців, або своїх довірених про села, в яких діяли українські підпілляники. Вони повідомляли про це большевицьку агентуру й большевицькі партизани робили коло цих сіл саботажі на комунікаційних лініях. Білогвардійці підшептували німцям, що ці саботажі пороблено українськими націоналістами і що за них треба покарати відповідно українські села, коло яких такі саботажі зроблено. Німці організували репресії, а їхні російські «дольмечери» показували пальцями, кого в даному селі треба розстріляти. Списки вже були зроблені задалегідь большевицькими агентами. Схема нищення українського народу через таку співпрацю цих маститих ворогів, діяла прекрасно. Так напр. німці розстріляли 7 листопада 1942 70 українців зі села Балабино, Запорізької області, за те, що хтось зірвав залізничні рейки коло цієї місцевості. Знов же, 24 лютого 1942 р. в с. Кенкринівка, Дніпропетровської області німці розстріляли 70 українців за те, що хтось коло цієї місцевості перервав телефонний дріт. Двічі розстрілювали німці велику кількість українців м. Нікополя, в лютому та в листопаді, 1942 року, при чому, в лютому розстрілювали їх за те, що в місті появилися большевицькі листівки, до речі писані чорнилом. У лютому 1942 року, З. Матла прибув до Нікополя і перебував у помешканні проф. І. Вовчука. Він бачив, як вели наших селян і робітників на розстріл (дві групи по 100 людей). Цих українських селян і робітників німці обвинуватили в комунізмі і розстріляли їх за містом та поховали у двох довгих, глибоких ямах. Наскільки провокативним, на большевицьку міру, був цей розстріл неповинних українців, хай свідчить факт, що писані чорнилом листівки більше зверталися проти українських підпілляників, яких назвали німецькими «сенеґалами», як проти самих німців. Виходило ж тепер, що німці розстрілюють сотнями українців в обороні своїх «сенеґалів», тобто своїх

колоніальних «аскари», що прибули з ними уярмлювати український народ²⁵).

Впродовж усїєї німецької окупації України тривав кривавий і жахливий терор у відношенні до місцевого населення і до прибулих із Західної України підпілляників. Це правда, що перша черга цього терору була, згідно з наказами Гімлера про знищення всіх комуністів, звернена проти комуністів, що залишилися на територіях зайнятих німецькою армією. Знищення цих комуністів і жидів займалися СС-Зондеркоманди, що прибули на Ц і С землі України вже восені 1941 року. Коли ж ідеться про розстрілювання комуністів, то не можна не підкреслити факту, що якимсь дивним-дивом оці зондеркоманди вистрілювали, перш-за-все, комуністів, які з точки зору большевицької партії були «зрадниками», що не виконали наказу про евакуацію, або не вийшли своєчасно з оточення німецькими арміями, бажали змінити «віхи», свідомо залишаючись на місцях, які займали німецькі армії — проти волі своїх партійних зверхників. Отже, зондеркоманди СС розстрілювали, перш за все, комуністів, що були комуністами тільки за «партійним квитком», що просто зневірилися в комунізмі, або хотіли втекти від нього в нове життя. Навпаки, вірних большевицькому режимові комуністів, таких, що їх залишено на територіях зайнятих німецькою армією з метою диверсійних акцій, таких комуністів, якась «довга рука» хоронила від знищення, а, щобільше, допомагала їм пролізти в німецький окупаційний і, зокрема, в німецький поліційний апарат. Це саме можна було завважити по німецьких таборах полонених, де наставниками полонених, що жахливо знущалися і навіть вбивали полонених, були завжди «полонені» комуністи, або енкаведисти²⁶). Хтось, отже, на німецькому боці, у широкому засязі подбав про те, щоби сталінські апаратники, на землях під німецькою окупацією, могли зайняти такі місця, на яких вони найбільше могли причинитися для советської перемоги над гітлерівською Німеччиною.

Події, про які ми розказуємо, не були відокремленими випадками, але радше частиною організованої системи. Вони доказують, що на німецькому боці діяла організована советська агентура, яка мала своїх людей у найвищих німецьких диспозиційних осередках. Це

питання ще цілком мало розроблено в світовій літературі про останню кампанію на Сході, але існують тисячі фактів, що вказують на дію цієї агентури «). Бласне ця большевицька агентура створила на окупованих німцями територіях таку дійсність, що підривала самі основи німецької перемоги на Сході. Агентура ця мусіла мати до своєї диспозиції широкий виконавчий апарат, що своїми щупальцями сягав до найменших військових частин та військових і цивільних установ. Мільйони німецьких комуністів, що їм Гітлер широко відкрив двері до своєї партії після своєї перемоги, не могли стати через ніч переконаними нацистами й напевно залишились такими ж комуністами, як і були. Після вибуху німецько-советської війни, багато цих комуністів в армії, в СС, в поліції й гестапо свідомо почало працювати для советської перемоги. Зокрема окупаційний апарат на Сході, був у значній мірі просякнений цими людьми, на що є багато доказів»).

Терор проти комуністів тривав дуже коротко. Вже в другій половині вересня, німецькі окупанти звернули всю свою лютість проти українських націоналістів. Жертвою терористичних заходів німецьких окупантів впало багато членів похідних груп. Розстрілювали також перекладачів — українців у німецькій армії, щодо яких німці мали підозріння, що вони стоять у контакті з похідними групами. Терор проти похідних груп й українського самостійницького підпілля тривав увесь час німецької окупації. Одночасно німці почали щораз дужче вимордовувати місцеве українське населення, яке підозрювали в симпатіях до цього підпілля.

В 1943 р. німці повели кривавий, масовий терор у відношенні до українського населення, головню цих районів, що були переходово зайняті большевиками під час відомої офензиви большевицьких армій у лютому 1943 р. на Дніпропетровське—Запоріжжя. Може сигналом для цієї різни стало павлоградське повстання, про яке ми вже згадували, але коли німецькі есеси здобували терени, що були переходово зайняті большевиками, то вони вимордували по селах українське населення без різниці віку, чи полу. У Дніпропетровському казали тоді, що всі ці морди відбувались на особистий наказ Гітлера, що ніби то керував тоді особисто операціями німецьких армій з Дніпропетровська»²⁰). Годі

навіть сказати, скільки неповинного українського населення: мужчин, жінок, дітей згинуло тоді з рук озвірілої німецької солдатні. В цьому місці ми подаємо тільки характеристичні приклади: дня 16 лютого, німецькі есеси вимордували понад 200 душ українського населення в с. Знаменівка, Павлоградського району. Дня 19 лютого вчинили кривавий погром у м. Новомосковському, дарма, що такий же кривавий погром українців зробили в цьому місті большевики. У перших днях березня, німці вчинили кривавий погром у Козацькому монастирі на р. Самарі, в пивницях якого вистріляли всіх робітників з жінками й дітьми, які поховалися тут перед гарматними кулями. В Губинських хуторах чоловіки повтікали перед німцями, але потім почали вертатися. Німці ловили їх і розстрілювали на місці. В Губинісі большевики змобілізували чоловіків до армії, але не встигли їх забрати. Коли прийшли сюди німці, вони вимордували около 2 000 (дві тисячі) населення: мобілізованих чоловіків з цілого району, жінок, дітей, а хати спалили. В Перещепині діялось те саме. Німці швалились, що різали там усіх, хто попав під ніж, і старих і малих. В Славгороді німці висікли з кулеметів 483 чоловіків, а жінок і дітей примусили приглядатись екзекуції.

Про події в с. Знаменівка очевидець оповідає:

«Коли б могли, то спалили б ціле село, але дальше боялись іти, бо там могли ще бути большевики, а німці відважніші до безборонних. Як звіроки кидались вони і нищили все, що попадало їм під руки. Хто тільки показався з хати, того стріляли. Тих, що сиділи в хатах, палили живцем. Німці стріляли запалювальними кулями і ходили з віхтями запаленої соломи та підпалювали хати й сараї. Це були жахливі картини. Хто сидів у погребі, того розірвала граната, або спалив огонь. Хто вискочив, падав від німецької кулі. Не щадили й малих дітей. Малий хлопчина сховався в хаті від куль, вбіг німець, настромив його на штик, викинув на двір, а хату підпалив. Два малі братики вибігли з горіючої хати, німець ножем зарізав обох і кинув у догорючий огонь. В погребі сховалася ціла сім'я. Вискочив рудий звір, чоловіка застрелив, жінці ножем підрізав горло, дівчині порізав обличчя. Врятувався тільки

хлопець, що з простреленою рукою встиг заховатись за бочку. З хати вибіг чоловік з дрібними дітьми. Німець стрілив, чоловік повалився на землю, діти попадали на нього...»³⁰⁾

У березні 1943 р. німці, займаючи наново відбиті від большевиків місцевості в Донбасі, розстрілювали поголовно чоловіків, що їх не встигли знищити, чи забрати з собою большевики. Чим даліше на схід, тим більше звірств допускались ці «рятівники європейської культури й цивілізації». Масові розстріли чоловіків мали місце в Краматорському, в Слов'янську, в інших місцевинах. Коли повернулося гештапо, воно виарештувало понад 500 осіб за «співпрацю» з большевиками, а скільки з цих арештованих загинуло в застінках гештапо, то про те годі сказати. Звичайно, ніякої співпраці українського населення з большевиками не було. У цих місцевостях, куди дійшли були большевики, не було ніякої урочистої і радісної зустрічі їх з боку українського населення. Нужденний вигляд червоноармійських частин, погане їх забезпечення в одяг та в харчі, справляли на всіх дуже погане враження. У слід за червоноармійськими частинами приходило негайно НКГБ та НКВД, які знову розвели жахливий терор за «співпрацю» з німцями. Дві сили спряглись для того, щоби винищувати український народ. Обі ці сили виявили неабияке винахідництво в нищенні українського населення, що ще раз могло переконатись на власній шкурі, що пощади йому немає ні від одних, ні від других.

В 1943 р., одночасно з терором, німці значно посилити грабіж українського хліба та вивози на примусові роботи в Німеччину. З одної тільки Ворошиловградської області німці вивезли, за 6 місяців перебування в цій області, понад 100 000 душ до Німеччини. На кожне село Дніпропетровської області припадало 40—200 душ вивезених українців. У зв'язку з цим, українська промисловість майже цілком завмерла. Число підприємств на кінець 1943 року становило тільки 24,5% передвоєнного часу, обсяг же їхньої продукції складав тільки 1,2% обсягу 1940 року³¹⁾. У зв'язку з цим, населення міст і промислових районів покидало їх та переносилося на села, головню на ці села, з яких це населення вишло в часи примусової колективізації. Молодь за-

грожена вивозами почала тікати до УПА, про яку багато розказували «торбежники», що за хлібом і харчами ходили аж на Волинь. «Торбежники» — це були голодні, безробітні шахтарі з Донбасу. Вістки про існування УПА поширювали також ці хлопці й дівчата, яких УПА звільняла з транспортів, що переїздили через Волинь, а також через Галичину. У Перемишлі підпілля зорганізувало було цілий ряд пунктів, які приймали втікачів зі збірного табору в Перемишлі. В цю акцію включились були також т. зв. українська допоміжна поліція та українські допомогіві комітети.

6. ЗЛАМ НАСТРОЇВ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ

Така була політика німецьких окупантів в Україні і не можна дивуватися, що така політика цілком не припала до влободі українському народові. Розгром большевицьких армій німцями прийняли українці ентузіастично і сподівалися, що перед українським народом розкриваються нові можливості, в яких він зможе порядкувати сам своїм життям. Глибоке розчарування огорнуло українські народні маси, коли вони побачили справжнє обличчя «визвольників» і ці дари, що вони несли українцям, яких хотіли перемінити в колоніальних рабів. Проте злам настроїв, що наступив серед українських народних мас після цинічного відкриття справжніх цілей німецької окупації в Україні, не пішов в напрямі закріплення прихильних настроїв до окупанта, що тількищо мусів залишити українські землі. Безперечно, німецька окупаційна політика значно причинилася до переорієнтації частини українського населення на Москву, але значна більшість цього населення зорієнтувалася таки на «третю силу», що оце почала діяти в Україні. Симпатії українського народу звернулися до українських націоналістів, що видвинули гасло боротьби за Самостійну і Соборну Україну проти німців і большевиків. Ось як характеризують оцей злам настроїв українського населення підпільні звіти з цього часу:³²⁾

«Селяни вже не думають виключно про землю, про власну десятину з чужого благословення, але про вигнання з цілої України зайд-чужинців. Своім заклятим ворогом уважають вже вони не тільки німців, але й большевиків-москвинів. Між людьми говориться: «Яка

різниця між більшовиком і німцем?» — Відповідь: «Така сама, як між холерою й джумою». Старші селяни, що пам'ятають Визвольні Змагання 1917-22 рр. говорять: «Повториться 1918 рік, будемо їх гнати з України». Хоч совєтську колгоспну систему тепер загально вважають кращою за німецьку, то проте ніхто з українських селян не бажає собі повороту більшовиків. Розглядаючись за рятунком і застановлюючись над виходом з нестерпного положення, українські селяни все більше прислухуються до голосу українських самостійників про необхідність злобуття силою незалежної Української Держави. З думкою про що необхідність українське село зживається щораз більше... В парі з тим множаться активні виступи селян проти гнобителів... При насильному забиранні хліба по деяких селах (напр. Ворошиловка в Донбасі) доходило до сутичок з німцями... Наплив робітників і інтелігенції на села видатно причиняється до політичного закривання села і до скріплення національної солідарності...»

«Подібні настрої огортають і робітництво (наше підкр. Л. П.)... Вільність українського робітництва є вороже наставлена і до німців і до більшовиків... Короткі, яскраві кличі націоналістичної пропаганди (робітники — Л. П.) сприймають зі все зростаючим довір'ям і надією. Робітництво — це найкращий революційний і здисциплінований елемент, тільки покищо незорганізований як слід. Робітничка еліта («сивовуса», «кадровики») нарікають на роз'єднаність, незгуртованість, жуються, що нема ні профспілок, ні якоїсь організації. А сила робітництва якраз у його згуртованості й солідарності. Тепер воно (робітництво — Л. П.) починає вірити, що єдиний порятунок для нього, як і для цілої нації, в рядах українських самостійників і в організованій боротьбі за Українську Державу... До українських самостійників робітництво ставиться з неприхованими симпатіями. Коли в Кам'янському (Дніпродзержинське), у деяких цехах заводів появилися самостійницькі листівки, робітники зустріли цей факт з великим захопленням...»

«Інтелігентська молодь також переживає своє психічне переродження, вона починає розуміти вагу національної справи, а в парі з тим і потребу будови не-

залежної Української Держави... Студентська молодь Дніпропетровська вимогла м. і. від учителів викладання на українській мові. В Точиспортному Інституті, в половині грудня 1942 року, один студент кликнув до учителя фізики: «Іване Івановичу, читайте нам, будьласка, українською мовою! Не забувайте, що ми українці і в Україні. Вже найвищий час повертати нам до своєї рідної мови!». Всі українці студенти гучно заплескали в долоні та загукали: «Вірно, вірно!». Тепер уже всі учителі в Транспортному Інституті та в Медичному технікумі читають лекції по-українськи...»

Цілий час німецької окупації на Ц і СУЗ панував великий попит на підпільну літературу і взагалі на самостійницьку літературу. Цей попит найкраще свідчить про те, що українські самостійницькі ідеали щораз глибше вкорінювались в серцях і прагнення широких українських народніх мас. Треба сказати, що підпільної літератури, в Південній Україні, не бракувало. Її приготовлено заздалегідь⁵⁵) і привезено цілі тонни на возах і в наплечниках похідних груп. Крім цього привезено теж багато книжок із Західної України, які населення розхапувало, а то й переписувало цілими тижнями. Наладнано місцеве виробництво підпільної літератури й організовано напів-легальні видавництва книжок. В самому Дніпропетровську появлявся підпільний журнал «Вісті», друкувались брошури й листівки, передруковувались західноукраїнські видання. Зорганізовано видавничий осередок у Ново-Українці, який перевидав напр. «Історію України» проф. Крип'якевича. В Маріуполі створено «Видавничий осередок ім. Івана Франка», який видав «Історію України», «Буквар», «Читанку» та ноги до українського національного гимну. В Нікополі, видавничий осередок утворила Уляна Дида-Пелевич. В Донбасі створено підпільний видавничий осередок, який видавав самостійницьку літературу в російській мові. Коли його розгромили окупанти в 1942 році, самі росіяни з Донбасу самочинно створили в одній з шахт підпільний видавничий осередок з метою передрукування українських самостійницьких брошур і листівок у російській мові. У зв'язку з цим осередком, гештало перевело в Сталіно і в Маківці арештування й арештувало коло 30 росіян за друкування й розповсюдження листівок «дер україншен Вїдерштандсбевергунг», як це

вони називали. Арештованих росіян вивезено до німецьких концтаборів. До речі друкарні УПА та підпільні друкарні українського самостійницького підпілля видали дуже багало брошур і листівок російською мовою, а також мовами поневолених народів ССРСР. Деякі з цих друкарень були в Одесі, про що ще буде мова. Оцю пропагандивну літературу в російській мові населення Південної України прочитувало з давно невиланим зацікавленням і вона ходила з рук до рук так довго, аж доки не стиралась на клапті. Треба теж сказати, що ідея самостійної України, в якій національні меншини матимуть рівні права з українцями, подобалась не тільки росіянам і численним іншим представникам національних меншин у Південній Україні, але й також українцям. Робітники у Донбасі так і говорили: «Самостійники пишуть дійсну правду. Так воно і є: треба знищити одного й другого окупанта і тільки тоді народ заживе». В той же час, про большевицькі листівки говорили: «Стара байка, нового і розумного в ній нічого не має. Хіба що курити пригодиться, коли розумного в ній нічого немає». Це тоді, коли в цих своїх листівках большевики не були скупі на різні обіцянки, зокрема на обіцянки різних змін, що нібито мали настати після переможного закінчення війни з Німеччиною. Українське самостійницьке підпілля цілий час вело пропаганду, що з большевицького боку немає чого сподіватись, що тих обіщуваних змін не буде. Коли ж, большевики поведнулись на Україну і нічого не виконали зі своїх обіщанок, а навпаки провели зміни на гірше, широкі українські маси нерозумно пригадували правдивість слів української самостійницької пропаганди.

В 1943 році, після Сталінграду, ніхто вже не рахувався з можливістю німецької перемоги на Сході. Проте, бій за Україну Німеччина програла ще заки німецька армія потерпіла поразку. Програла політично і пропагандивно. Точно сповнилися слова М. Гузара-Колодзінського, який надовго перед цим боєм писав: «На Сході Європи нема колоній ні для когось, а хто їх шукає, знайде тільки чорну землю на могилу». І тому надовго вже перед Сталінградом, німці, як ідейна сила не існували. На полі бою, в Україні, залишилися тільки большевики та український самостійницький табір.

7. УКРАЇНСЬКЕ САМОСТІЙНИЦЬКЕ ПІДПІЛЛЯ ТА ЙОГО ЗАВДАННЯ В ПІВДЕННІЙ УКРАЇНІ

Ось серед яких умов і настроїв мусіло розвивати свою діяльність українське самостійницьке підпілля. Очевидно, серед таких умов, революційна організація, що займала виразно негативне становище до німецької колоніальної політики, мусіла знайти ґрунт для своєї дії. Проте становище української самостійницької революційної організації було ще ускладнене тим, що вона мусіла зайняти виразно негативне становище не тільки до німецької, але й до большевицької колоніальної політики в Україні. Українське самостійницьке підпілля мусіло рахуватися з фактом, що в терені діє теж большевицьке підпілля, яке також закликає українські народні маси до боротьби проти німецьких окупантів і прикидається оборонцем цих мас, який охороняє їх від терору й грабунку. Оце большевицьке підпілля, зокрема від 1943 року, почало дуже виразно підшиватися під українські національні гасла та грати на національних почуваннях українських народніх мас. Це цікаво, що власне після Сталінграду, большевицька пропаганда прийняла саме такий характер. Хто слухав тоді шептаної большевицької пропаганди, або читав большевицькі листівки, чи теж скидану з літаків большевицьку пресу, той мав багато нагод почути, або прочитати про «героїчний український народ», про його «завзяті боротьбу проти німецьких наїздників», або про завершення «воз'єднання українського народу в соборній та незалежній українській радянській державі» після переможної війни. Большевицькі пропагандисти розповідали українцям під німецькою окупацією про існування «українських національних частин у червоній армії»³⁴ про «українських героїв», про скасування, після війни, колгоспів (на кожну душу, мовляв, даватимуть по шість десятин землі!), про свободу релігії й відкриття церков тощо.

Про західноукраїнських підпільників казали пропагандисти, що вони «німецькі агенти», «українсько-німецькі націоналісти», «вороги народу», яким не можна вірити, бо справжні західноукраїнські патріоти, об'єднані в Українській Повстанчій Армії, борються спільно з советськими партизанами проти німецьких окупантів під советським проводом.³⁵ Знов же, з гітлерівцями, большевицькі пропагандисти перелічувували-

ся в пропаганді антисемітизму, обвинувачуючи жидів за всі лиха советської системи. Це їм легко було робити, бо в цьому часі все жидівське населення в Україні, що залишилося під німцями, було вже знищене нацистськими окупантами. Тоді легко було на неприсутніх складати вину за всі большевицькі злочини, мовляв, Сталін й партія хотіли добра, але все псували жиди, що опанували адміністративний, торговельний і поліційний апарати.³⁶⁾

В умовах такої «конкуренційної» боротьби між двома підпільними організаціями успіх серед українських народніх мас могла мати тільки така організація, яка не тільки вміла чітко й ясно формулювати цілі, за які ведеється боротьба, але й саму боротьбу з ворожими імперіялізмами зуміла пов'язувати з найбільш насущними й життєвими інтересами народу. Підпільна організація, яка бажала втриматися на поверхні життя й знайти широку підтримку народніх мас, мусіла знати не тільки, які саме програмові гасла пропагувати, але й як організувати відповідні акції, що доказували б, що ця організація справді стоїть за ці гасла, що їх проповіді. Це ясно, що у важких умовах німецької окупації українські народні маси давали перевагу цій організації, яка не тільки вміла проголошувати абстрактні гасла, хоч як вони не були б гарні й переконливі, але й зуміла постояти за життєві інтереси народу. Ідейна боротьба проти нових і старих окупантів українського самостійницького підпілля мусіла отже бути пов'язана з щоденними, конкретними й наболілими питаннями з життя українського народу під німецькою окупацією, такими, як справи зв'язані з розподілом землі, здачі контингентів, вільної праці, висоти зарплати, шкільництва й кооперації, людського трактування, вивозу на роботи до Німеччини тощо, бо тільки тоді вона могла рахувати на успіх. У жорстокій дійсності німецької окупації в Україні не було місця на теоретизування й абстрактні формулювання чи дискусії, бо пора була гаряча й треба було братися до діла, йти в народню гуцу й організувати народ на оборону його виразних і пекучих інтересів. У новій дійсності український народ знайшов таких захисників й оборонців в українських революціонерах із ЗУЗ і цей факт має далекосягле історичне значення.

Перш за все бажаємо підкреслити, що зорганізоване

цими революціонерами українське самостійницьке підпілля в Ц і СУЗ ідейно виграло «конкуренційну» боротьбу з большевицьким підпіллям. В цьому твердженні немає жодного перебільшення. Про це свідчить переконливо широка підтримка, яку українським самостійникам давав український народ, ховаючи їх від нацистських і большевицьких «ловців голов». На цю ідейну перемогу українських самостійників склалося багато причин. Не можна було їм відмовити високої ідейности, принциповости й самопосягати в боротьбі і вміння витримувати на загроженому пості навіть тоді, коли здавалося, що всі земські сили завзялися проти них. З другого боку, не можна заперечити, що большевицькі гасла були сильно скомпромітовані в Україні, де маси знали, що навіть за дуже привабливими гаслами криється цілком різний зміст. Українські народні маси бачили також, що підпільні носії цих гасел ставлять собі як головне завдання боротьбу з українськими самостійниками, а не з німецькими окупантами, і що в цій боротьбі вони часто користуються допомогою німців. Проте головну причину ідейної перемоги українських самостійників ми додаємо в факті, що вони зуміли пов'язати свої програмові гасла боротьби за українську державну самостійність з пекучими і наболілими життєвими інтересами народу й стали на оборону цих інтересів. Таким чином, програмові гасла українських самостійників стали особливо близькі й зрозумілі широким народнім масам, народ почав їх сприймати до серця й ставати до непосредної боротьби проти окупантів. В огні боротьби проти вчорашніх і нових окупантів кристалізувалися українські самостійницькі ідеали й зростала національно-державна свідомість широких українських мас. Дальший розвиток національно-державної (самостійницької) свідомости українського народу мусить, остаточно, завершитися виборенням української державної самостійности.³⁷⁾

На нараді Проводу ПвУЗ 3 вересня 1941 року рішено закінчити діяльність «похідних груп» у Південній Україні й перейти до творення підпільної організації. Перед цією підпільною організацією поставлено такі завдання:

1) Створити міцну підпільну організацію, яка б по-

казала широким українським народнім масам свою силу, авторитет, ідейність і здобула довір'я цих мас;

2) Провести широку роз'яснювальну роботу серед українських народніх мас з метою вирвання їх з-під впливу большевизму. Оця робота повинна мати політично-пропагандивний і громадсько-суспільний характер і бути зверненою одночасно проти московсько-большевицького й німецького імперіалізмів;

3) Організувати акції оборонного характеру, які матимуть на меті захист широких народніх мас перед терором, або визиском окупанта. Шляхом таких оборонних акцій включати якнайширші народні маси у безпосередню протиокупантську боротьбу.³⁸⁾

8. КІНЕШЬ ДІЯЛЬНОСТІ «ПОХІДНИХ ГРУП» У ПІВДЕННІЙ УКРАЇНІ Й ПЕРЕХІД ДО ТВОРЕННЯ ПІДПІЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ

Таким чином, дня 3 вересня 1941 року, закінчено в Південній Україні період напівлегальної діяльності «похідних груп» ОУН і переведено їх у підпілля з усіма консеквенціями цього стану. До цього часу похідні групи діяли відкрито, використовуючи хаос прифронтових умов. У штабах похідних груп сиділи люди при радіоапаратах і довідувалися зі звідомлень, яка місцевина вже звільнена від большевиків. Тоді до такої місцевини негайно рушав призначений для цього рій і проводив свою роботу. Скликали громадські збори місцевих громадян, на яких давали відповідні інструкції, вибирали голов місцевих управлінь, монтували адміністративний апарат й організували станиці місцевої міліції. Коли до даної місцевини приїжджав уже німецький військовий ортскомандант, то заставав уже все готове. Майже без вийнятку всі ортскоманданти були заскочені, але звичайно вони одобрювали все це, що досі зроблено й затверджували існуюче управління. Коли вже фронт був далеко, до місцевості їх прибувало гештапо, яке вже мало інструкції, щоби Ц і СУЗ відсепарувати від ЗУЗ і від «націоналістичних» українських впливів. Гештапо встраювало в місцеві управління й дуже часто арештувало західніх українців, коли вони ще перебували в даній місцевості. Звичайно кінчалось на наказові членам похідних груп, щоби вони негайно верталися до Галичини. Бували

випадки, що різні військові ортскоманданти, які були цілком вдоволені роботою місцевих управлінь, мали гострі конфлікти з гештапо за ці управління, а деколи й вели завзяту боротьбу з ним за арештованих членів похідних груп.³⁹⁾

Очевидно, вже від самого початку, населення Ц і СУЗ приймало членів похідних груп дуже радо, бо вони приносили відповідь на дуже актуальне і дуже трудне питання, «що тепер робити».⁴⁰⁾ Звичайно, місцеве населення старалося затримати членів похідних груп якнайдовше і дуже жаліло, коли вони мусіли відходити. В деяких випадках, навіть, старалися їх не пустити.

Ситуація змінилася, коли похідні групи отримали наказ перейти в підпілля. Тоді перед окремими групами й роями стало головне завдання можливо якнайбільше непомітно дістатися до місця свого призначення й там почати організацію підпільних звен і кущів. Але навіть у цьому періоді, похідні групи, ідучи через різні місцевини Південної України, не переставали влаштовувати громадські збори, коли це тільки було можливо. Тоді однак вони зникали з даних місцевин, ще заки прибули ортскоманданти, бо й ті вже отримали інструкцію, що «бандерівці» — це ворог ч. 1, з яким співпрацювати не можна і якого треба, на спілку з гештапо, поборювати. У цьому періоді, похідні групи й рої інформували вже, що вони з'являються нелегально, хоча майже ніхто не хотів у це повірити. «Спочатку, пише учасник⁴¹⁾, зокрема у чоловіків, ми запримичували явне недовір'я до нас, як до... німецьких розвідників, а щонайменше агентів Гітлера. Та згодом, коли побачили, що ми не маємо з німцями жадного зв'язку, що ми погано зодіти й погано харчуємось, що у нас при душі ні копійки і що — нарешті ми з такою самою ненавистю ставимось до німців, що й вони, ба, навіть побивасмо німцям «фізіономію», — їм усе ставало ясно. Навпаки, навіть дехто дуже дивувався тоді, що все це ми робимо добровільно на наказ Бандери, який має над нами лише... моральну екзекутиву».

Варто таки відмітити, що ОУН у Південній Україні — мабуть перша частина ОУН, що повністю виконала наказ Тимчасового Провідника ОУН — Миколи Лебедя про перехід у підпілля. Інструкції для такої можливості видав провідник ОУН Південної України —

Зиновій Матла ще в Медвежому Ушку, наприкінці липня 1941 року. Микола Лебедь перший перейшов у підпілля, але з його боку треба було надлюдських зусиль, щоби склонити західньоукраїнські, зокрема галицькі клітини організації, до такого переходу. Ці клітини довго ще жили надзвичайним піднесенням, що його викликав був Акт 30. червня й цілою силою пари включались були у, здавалося їм, легальну, державно-творчу працю. Маса членства ОУН уявлялися, виходячи з підпілля й творячи явні свої осередки, напр. Обласні проводи у всіх містах, з міліцією ОУН та підлеглими тереновими клітинами. У таких умовах, кадри організації просто не хотіли думати про поновний перехід у підпілля, інструкції Тимчасового проводу мало помагали і з боку Миколи Лебеда потрібно було чимало особистих інтервенцій, щоби перевести у підпілля хоч крайові, чи обласні проводи організації. У цьому часі, багато діячів ОУН просто не могло зрозуміти, що Організація стоїть напередодні важкої боротьби з німецьким окупантом⁴²⁾ і в багатьох випадках передбачливі заходи Тимчасового проводу для переведення організації в підпілля пов'язувано з особистим досвідом Тимчасового провідника, мовляв, Микола Лебедь не має «довір'я» до німців, бо вони його арештували й видали були Польщі, в роки польсько-німецької дружби. Злам настроїв наступив щойно після масових арештів членів ОУН під керівництвом Степана Бандери, що наступив одночасно на всій зайнятій німцями території України, дня 15 вересня 1941 року. Ці арешти зуміли внести деяке отверезіння в ряди галицького членства ОУН, хоча й тоді від ОУН відійшла певна кількість членства, що не уявляла собі можливостей боротьби проти німців у час, коли вони борються проти большевиків. Ці члени так і залишилися неактивні впродовж всього періоду німецької окупації України і в боротьбі проти німецьких окупантів участі не брали.⁴³⁾

Похідні групи ОУН, а, частинно, теж північнозахідні клітини Організації цих труднощів не переживали. На території, що її пізніше німецькі окупанти назвали: «Райхскомісаріят Україне», німецькі окупанти виявили цілком цинічно справжні свої наміри вже в перших днях окупації. Для нікого не було найменшого сумніву, що несуть зі собою ці рятівники західньої цивілізації й борці з «азіатсько-жидівським» большевизмом. У

зустрічі з цією дійсністю, що її ніс на українські землі новий окупант, іншого вибору не було. Українські самостійники мусіли боротися також проти нового окупанта і ця боротьба мусіла бути ведена підпільними засобами. Рішення Проводу ПвУЗ, що до речі спиралося на рішення Головного проводу ОУН, було правильним й одиноко можливим виходом із ситуації, що її створив новий окупант в Україні.

¹⁾ Після війни з частин Миколаївської та Запорізької області створено ще Херсонську область. Кримська область була до війни автономною республікою в складі РСФСР. Після війни большевики скасували цю республіку й перейменували її в Кримську область. В 1954 році, Кримську область приєднали до Української РСР.

²⁾ Статистичні цифри, подані в цьому місці, належать мені і, хоча їх зроблено на підставі звітів, вони можуть мати тільки орієнтаційний характер. Мені йдеться про підкреслення факту, що на нього вказували багато разів з різних місць Південної України, а саме, що відсоток українського населення в різних областях є вищий, як його подавала статистика з 1926 року і вищий, як його подають на підставі різних обчислень українські вчені. І це мабуть таки безспірний факт.

Якщо ж брати за підставу для обчислення кількості населення кількість виборчих округ до Верховного Совету СРСР (з округи, що має 300 000 населення вибирають одного депутата), то Південна Україна мала в 1954 році 16 500 000 населення. На нашу думку, серед цього населення є 75 % українців, але переведення доказу виходило б значно поза рямці цієї праці.

³⁾ У склад цього проводу входили: Зиновій Матла, провідник, М. Річка, організаційний референт, Тучапський, Регей, Війовська, Галамай — члени проводу.

⁴⁾ Північна похідна група нараховувала 2 500 членів (пров. М. Климичин). Середня 1 500 (пров. М. Лемик). Південна 850. Пізніше приділено ще 100 осіб до Південної групи з інших груп.

⁵⁾ На підставі машинопису більшої праці про Похідні Групи — Зиновій Матла, який автор дав мені до використання, за що йому щиро дякую. Дивись також його «Південна Похідня Група», Мюнхен, Ціцоро, 1952.

⁶⁾ За маршрутами підгруп й окремих роїв можна прослідкувати в поданих мною джерелах, а також: Інж. Орест Зовенко: Безіменні. Спогад учасника но-

вітніх визвольних змагань. Цикл. 1946 та Мстислав З. Чубай: Рейд організаторів ОУН від Попраду по Чорне Море. Мюнхен, Ціцера, 1952.

⁷⁾ Тодішній псевдонім Зиновія Матли.

⁸⁾ Інструкцію про перехід у підпілля (на випадок коли це буде потрібне) видало ще в с. Медвежому Ушку.

⁹⁾ Зиновій Матла, цит. твір, стор. 17.

¹⁰⁾ Микола С. Чарторийський, цит. твір, стор. 115.

¹¹⁾ Микола С. Чарторийський, цит. твір, стор. 197.

¹²⁾ Щоб назвати тільки такі прізвиська, як Марко Вовчок, Хведір Вовк, М. Волобуєв — з росіян, Гермайзе, О. Курило, Гозенпуд — з жидів, Лейбранд з херсонських німців, не кажучи вже про українських поляків на підтвердження цієї тези.

¹³⁾ Багато спогадів ще не надруковано. Вони переходять в архівах.

¹⁴⁾ Див. Зиновій Матла: Південна похідня група. Наша книгозбірня ч. 10. 1952. Розділ: «Вони ще сьогодні там» — стор. 30.

¹⁵⁾ Див. Є. Павлюк: Боротьба українського народу на східноукраїнських землях 1941-1944. Календар «Провидіння» на 1947 рік. Стор. 47.

¹⁶⁾ Див. Є. Павлюк: Боротьба українського народу на східноукраїнських землях 1942-1944. Календар «Провидіння» на 1947 рік. Стор. 54-55.

¹⁷⁾ Зиновій Матла, цит. твір, стор. 17.

¹⁸⁾ Підп. брошура П. Полтави: Безпосередньо за що ми ведемо наш бій? Друк 1949. стор. 19.

¹⁹⁾ Див. Є. Павлюк: Донбас у боротьбі з німцями, «Літопис укр. політв'язня» ч. 1-2, 1947.

²⁰⁾ За підрахунком, зладженими на основі підпільних звітів, на перших початках німецької окупації, в Україні появилася 130 пресових органів українською мовою. Ці пресові органи поставили навіть в цілком малих містечках, як напр. в Олевську і т. п. Питанню української преси під час німецької окупації присвячує свою увагу дослідник українського націоналізму проф. Джан А. Армстронг у своєму творі: «Український націоналізм, 1939-1945» (див. стор. 228-235). Все ж таки його дані не є повні, напр. він не знає про кременчуцьку газету «Дніпрову хвилю», якої всіх редакторів і співрацівників у числі 28 осіб розстріляли німці в 1941 році.

²¹⁾ Копія звіту Миколи Климишина, пригована до публікації в пресі, п. н. «Похід на Схід», стор. 2-3. Архів Зиновія Матли.

²²⁾ Ідея зробити поневолені народи співвідповідальними за злочини німецьких завойовників сягала до міністерських постів у націонал-соціалістичній Німеччині. Ось напр. міністер пропаганди Йосиф Гебельс пропонував, щоби німці створили на зайнятих східних територіях «sham governments», які б несли відповідальність в очах власних народів за німецьку політику на Сході. Див. Dr. Joseph Goebbels: Diaries 1942-43, New York 1948, p. 225.

²³⁾ В Архівах ЗП УГВР зберігається ціла течка таких документів.

²⁴⁾ Сьогодні, важко встановити, чи існувала «Молода гвардія», чи ні. Краснодар — це було перше місто в Україні, що його зайняли большевики після Сталінграда. Як у кожному місті України, так і в Краснодарі, гітлерівські окупанти розстрілювали неповних людей, після зайняття міста большевиками, вони розкрили могили розстріляних і проголосили останніх героями-підпільниками, що загинули через зраду підосланого агента, якого, пізніше, Фадеев назвав Євгеном Стаховичом, таким чином перекинувши прізвисько керівника самостійницького підпілля в Донбасі — Євгена Стахова. Легенда про «Молоду гвардію» — комсомольське підпілля в Україні, потрібна була большевикам для піднесення настроїв української молоді і як безпосередній заклик до наслідування їй боротьби проти окупантів. Мабуть з цих мотивів теж, Фадеев присвоїв героєві «Молододі гвардії» прізвисько відомого українського підпільника в Донбасі — Олега Кошевого. Див. Євген Стахів, «Большевицьке підпілля в Донбасі в 1941-1943 рр. в світлі советської літератури». *Український самостійник*, Мюнхен, ч. 22 з 27. V. 1956, стор. 3; Теж: «Викрита брехня заболіла в Москві» — «Комсомольська правда контра Український самостійник», *Український самостійник*, Мюнхен, ч. 40 з 30. IX. 1956, стор. 1. Теж Євген Стахів, «До дискусії про Олега Кошевого», *Сучасна Україна*, Мюнхен, ч. 3 з 3. II. 1957, стор. 3. Про цю контроверзію згадував Юрій Смолич на IV. Пленумі Спілки укр. рад. письменників в Києві, що відбувався 10-12. I. 1957 р., про що звітувала теж радянська преса.

²⁵⁾ Про події в Балабіно, Запорізької області та в Кенкринівці, Дніпропетровської області інформують

нас підпільні звіти. Див. течка: Німецька окупація України, т. II, листи 36 і 49. Події в Нікополі за непроголошеними ще спогадами Зиновія Матлі.

²⁰⁾ Першорядним матеріалом для ілюстрації цього твердження є спогади кол. полоненого М. Сергієнка п. н. «У кігтях тиранів», вид. «Дніпрової хвилі», Мюнхен.

²¹⁾ Хоча масова ліквідація жидів на територіях зайнятих німецькою армією виходить поза рямці цієї праці, ми не можемо не вказати на факт, що СС-Зондеркоманди приступили до тієї ліквідації, спершу в Україні та Білорусі, а пізніше теж на інших окупованих землях, тільки тоді, коли почалася війна Сталіна з Гітлером. Коли Гітлер й Сталін були союзниками, німці такої ліквідації не переводили. До речі, Сталін блискуче допоміг перевести СС-Зондеркомандам ліквідацію жидів в Україні, відмовляючись евакуювати їх на Схід, дарма, що жидівське населення масово хотіло евакуюватися. Щобільше, всякі «істребітельні загони» НКВД і НКГБ силою примушували жидівських утікачів залишатися на місці, мовляв, їхня втеча перешкоджає «рухам» Червоної армії. Такі акції «істребітельних загонів» були в Білій Церкві, Кіровограді й інших містах України. З большевиками евакуювалися на Схід тільки жидівські партійці, або люди, що могли за призначення до евакуаційних ешелонів заплатити значні суми.

У цьому місці бажаємо теж підкреслити, що ані українське населення, ані теж українські підпільники, що прибули на Ц і СУЗ, ніяким чином не були причетні до прогнаних жидівських акцій. Це підкреслювали самі СС-Зондеркоманди у своїх звітах з України. Див. звіт Зондергрупі А, адресований Гімmlерові й підписаний СС-Брігадефюрером Шгалькером дня 15 жовтня 1941 р. та інші звіти у збірці Nazi Conspiracy and Aggression. Cf. vol. VII, p. 979, vol. VIII, p. 103 й інші. Також у збірці YIVO Archives, file OSS E 4-11. Ці збірки чекають ще на вивчення нашими дослідниками.

²²⁾ Ось декілька характеристичних прикладів: у Сокалі був начальником РайВНО, під час першої большевицької окупації, українець, член партії, Сапіга. Це був свідомий українець, патріот. В травні 1941 р. його мобілізували до Червоної армії. У ранзі капітана він пішов на фронт і попав у полон. Коли його звільнили з

полону, він поїхав негайно до Сокаля, знаючи, що має там велику повагу серед місцевого населення. Його негайно арештувало гештапо. Не допомогли інтервенції місцевого голови українського комітету, навпаки, гештапівці погрозили голові арештом за цю інтервенцію. Вони казали, «ми вже давно знаємо, що сюди має приїхати „комуніст Сапіга“ і що ми масмо його розстріляти». Вони його й розстріляли. Питання: звідкіля вони знали, що Сапіга має вернутися до Сокаля? Звичайно, це було діло большевицької агентури, яка прагнула німецькими руками знищити українського патріота і на свою міру «зрадника».

В іншому районі Західньої України, комуніст, що залишився в районі, користувався явною опікою гестапо. Він отримував відповідальні посади від німців, на яких господарював як хотів, злигавшись з місцевим польським елементом. Багато осіб, в тому українців з Ц і СУЗ, німці арештували на його доноси. Після закінчення німецької окупації, наш комуніст виринув, як підпільний керівник району за час німецької окупації. Він негайно приступив до виконання обов'язків дійсного голови, але українські підпільники своєю вислали його на той світ, побоюючись, що він своїм знанням відносин може пошкодити більше, як хтось інший. Питання: Чому цей комуніст користувався весь час дбайливою опікою гештапо?

І ще один приклад, цим разом з Південної України. До Новомосковська прибуло гештапо й наказало реєстрацію комуністів, що залишилися на території округи. Зголосилося до реєстрації щось 9 осіб. Шістьох із них німці негайно розстріляли, а трьох залишили у себе на службі. Коли большевики вернулись до Новомосковська, один з цих комуністів, що служив у німців, виступав одверто в мундирі майора НКГБ і виарештовував осіб, що «співпрацювали» з німцями. Серед цих арештованих були жінки прибіральниці, які за хліб й інші харчі прибирали німецькі квартири. Цих «небезпечних» «коляборанток» покарано смертною карою через повішення. Питання: Які були підстави для розподілу зареєстрованих комуністів на тих, що їх треба постріляти (згідно наказу Гімmlера, який казав винищувати всіх комуністів), а тих, що мають жити. Новомосковський приклад каже, що зберігали життя тих, що служили Сталіну, а нищили його противників.

²⁹⁾ В дійсності Гітлер перебував тоді в Гол. Квартири маршала Манштайна у Запоріжжі.

³⁰⁾ Див. стаття: «Лівобережжя під подвійним терором» у підпільному журналі «Вісник Української Інформаційної Служби», ч. 11 за 1943 р., стор. 4-7.

³¹⁾ Дані Дніпропетровської міської управи передані у підпільному звіті, що переходить в Архівах ЗП УГВР, тежка: «Україна під німецькою окупацією» ч. 11.

³²⁾ За підпільним звітом, надрукованим у журналі: «Вісник Української Інформаційної Служби», ч. 9 за 1943 рік, стор. 4-9. Інші звіти з Південної України також в 10-му числах цього журналу.

³³⁾ Див. Зиновій Матла, цит. твір, стор. 5-7.

³⁴⁾ Для скріплення такої пропаганди серед українського народу верховне командування червоної армії назвало більші з'єднання «українськими фронтами». Такіх фронтів створено 4. Очевидно до «військ українського фронту» не мусіли належати корпуси, чи дивізії, складені з українців. Знов же для дальшого скріплення враження, що війська українських фронтів — це українська національна армія, указом Президії Верховної ради ССРСР від дня 10. X. 1943 встановлено бойовий орден Богдана Хмельницького в трьох клясах.

³⁵⁾ Підставою для такої пропаганди міг бути договір про «неутралітет», що його заключив був от. Тарас Боровець—Бульба з командиром розвідочно-диверсійного загону — полк. Д. І. Медведсом у жовтні 1942 р. Цей «неутралітет» тривав 6 місяців. У цих переговорах брав теж участь представник верховного командування червоної армії — підп. А. А. Лукін. Див. Д. І. Медвед: Сильные духом. Москва, 1951, стор. 82—84. Також моя стаття: «Вулиця ім. полк. Медведова», Свобода, Джержи-Ситі, чч. 143—147 за 1955 рік.

³⁶⁾ Дані про большевицьку підпільну пропаганду за підпільними звітами.

³⁷⁾ Національно-державна свідомість широких українських народніх мас розвивається безперервно від років II-ої світової війни. Післявоєнна, сталінська реакція не зуміла задумити цього процесу. Після смерті Сталіна український самостійницький табір, що спирається на національно-державну свідомість широких народніх мас, є у виразному наступі, большевизм в Україні у виразному відступі. На це склалося також багато

різних причин і є багато різних доказів, яких наведення виходило б поза рямці цієї праці.

У цьому місці ми далекі від того, щоби розвиток національно-державної свідомости широких українських мас приписувати виключно дії української самостійницької організації в роки минулої світової війни. Процес росту національно-державної свідомости українського народу має свою багатовікову історію. У цій історії мали місце революційні зрушення, які значно прискіпували цей процес, як напр. I-і Визвольні змагання 1917—1920 рр. Не може бути сумніву, що II-а світова війна спричинила також поважні революційні зрушення в Україні різного виду. Постання й розвиток української самостійницької організації в Україні під час останньої війни зараховуємо до зрушень, що мали чималий вплив на *дальший* розвиток української національно-державної свідомости, яка вже серед українського народу, в значній мірі, існувала в наслідок всього попереднього розвитку.

³⁸⁾ На підставі записки, зробленої автором цих рядків у Кишиневі, 1944 р. Зиновій Матла, тодішній провідник ПівУЗ, підтверджує вірність цієї записки.

³⁹⁾ Микола Климишин, цитований звіт, стор. 2-3

⁴⁰⁾ Микола Климишин, цитований звіт, стор. 2.

⁴¹⁾ Мстислав З. Чубай: Рейд організаторів ОУН від Попраду по Чорне море. «Наша Книгозбірня», ч. 11, 1952, ст. 64. Див. стор. 52. Мстислав З. Чубай — це псевдонім сл. пам. д-ра Я. Дзіндри. Автор згадує у своїй праці про інцидент, який стався, коли члени його роя набили «фізіономію» німцям і румунові, що грабили один радгосп.

⁴²⁾ Дуже добре ці настрої характеризує, на власному прикладі, Петро Мірчук. (Див. «Гомін України», ч. 37/330/ з 10. IX. 1955 р. ст. 10—11, спомин п. в. «У німецьких млинах смерті»). Мірчука арештували німці в Українському видавничому інституті у Львові (правдива назва «Інститут націоналістичної освіти» — Л. III.). Мірчук убрався у свій плащ і капелюх німецького фасону і гестапівець на коридорі думав, що Мірчук — це якийсь німецький цивіль. Він визвірився на нього: «Вас зухст ду гір, менш? Фершвінде зофорт, лос!» (Чого тут, братіку, шукаєш? Забирайся, швидше!). Замість

«забиратися» і зникнути, як йому радив ґештапівець, через помилку, д-р Мірчук найспокійніше заявив, що він арештований і ґештапівець відставив його до авта. Ця помилка, що мала джерело в тогочасних настроях, коштувала д-ра Петра Мірчука знайомства з «німецькими млинами смерті». І не тільки його!

⁴³⁾ Це їм не перешкодило пізніше активізуватись у рямцях ЗЧ ОУН на еміґрації!

II. На шляхах ідейного росту

1. РОЗ'ЯСНЮВАЛЬНА РОБОТА ПОХІДНИХ ГРУП І ЇЇ ТРУДНОЦІ

Впродовж усього часу німецької окупації в Україні одним з найголовніших завдань підпільної організації була роз'яснювальна робота серед широких українських народніх мас. Ця робота повинна була мати політично-пропаґандивний і громадсько-суспільний характер і її головним завданням повинно було бути вирвання мас з-під впливів большевизму та включення цих мас до табору українського самостійництва, очевидно, в активному сенсі, тобто включення українських народніх мас до боротьби за українську державну самостійність. Завдання це було, очевидно, дуже складне. Воно вимагало не тільки ліквідації всіх цих жахливих наслідків, що їх у духовості українського народу викликало понад 20-річне панування большевицьких імперіялістів в Україні, але й вщеплення віри, що українському народові українська держава є потрібна, що вона є необхідною передумовою відродження українського народу в усіх ділянках його життя, що український народ може свою самостійну державу здобути і, здобувши, її втримати. Ситуація була ускладнена ще тим, що одним із наслідків двадцятьрічного панування большевиків в Україні був факт, що населення Ц і СУЗ було дуже політично вироблене. Воно справді перейшло було політичну школу й, ведучи серед нього роз'яснювальну, політично-пропаґандивну, роботу, його не можна було чим-небудь задовольнити. Щоби могли вести, серед цього населення, політичну пропаґанду, треба бути не тільки добре підготованим, але й вмілим політичним пропаґандистом. Велика більшість членів похідніх груп цієї підготовки, чи пак «вишколу на пропаґандиста» не мала. Багатьом з них бракувало навіть неповно-середньої освіти, тоді, коли власне серед населення Ц і СУЗ можна було зустріти багато осіб з за-

кінченою, не тільки середньою, але й вищою освітою. «Бувало зустрічаш», пише учасник ¹⁾, «в якомусь селі молоду дівчину, що нічим не відрізняється, на вид, від інших дівчат, у цьому селі. У розмові показується, що ця дівчина розуміється добре на математиці, фізиці, хемії... Показується, що вона закінчила десятирічку, але після її закінчення працювала в колгоспі трактористкою, бо до університету дістатися не могла. В іншому випадку, в селянській дівчині ви відкривали студентку університету, медичного, або педагогічного інституту. Такі випадки траплялися на кожному кроці». Зиновій Матла, який за освітою й особистим замилюванням був математиком, розказує про дочку господині одної підпільної хати, в якій він переховувався, що перед війною була свинаркою в колгоспі. Матла, на дозвіллі, залюбки розв'язував завдання з вищої математики. Наша колгоспна свинарка дуже цікавилася розв'язуванням цих завдань, сама виказуючи при цьому немале знання вищої математики і палко бажаючи навчитись щось нового з цієї ділянки.²⁾ У низці інших спогадів і звітів ми часто зустрічали подібні помічення. Згадуваний нами Мстислав З. Чубай пише: «Народ тут свідомий, з селянами можна було подискутувати на я-кунебудь політичну й суспільну тему так, що й наші хлопці не витримували іспитів, коли йшлося зокрема про професійні питання чи знання з державного будівництва».³⁾ Все це свідчить, що українське село на Ц і СУЗ рівнем освіти й орієнтації в політичній і соціальної проблематиці далеко відбігало від типу «села», що на нього будь-хто може йти й «людей дурити». Це саме відносилось, очевидно, до населення робітничих осель містечок і міст. Все це й було причиною, що «хлопці» з похідних груп дуже скоро втрачали охоту вести роз'яснювально-пропагандивну роботу, до якої не вважали себе як слід підготованими. З початку «хлопці» пробували вдаряти на патріотично-націоналістичну нуту. «Як правило», пише Мстислав З. Чубай, «ми нав'язували в своїх доповідях до періодів величч України за княжих часів, доби Хмельницького й Мазепи та кінчили продовженням цієї боротьби під керівництвом Петлюри, Коновальця й Бандери. Останнє ім'я ми подавали без жодних славословій, а просто як символ-перемник революційної боротьби українського народу, пам'ятаючи при тому виразне застереження наших

зверхників з ОУН, щоб не «робити з провідника всенаціональної революційної організації ОУН — Сталіна чи Гітлера, як представників диктатури в державі». Проте люди вимагали розказати ширше про життя й дії провідника ОУН Степана Бандери, висловлюючи по-моєму правильний погляд, що в висліді всяку суспільну побудову та історичний процес формують сильні індивідуальності, йдеться лише про те, щоб це не був тиран, а розумний і справедливий володар. Тоді ми з запалом розказували деталі про терористичні акти УВО... про вбивство польського міністра в самій Варшаві, про життєвий шлях сл. п. Євгена Коновальця, пов'язаний нерозривно з ім'ям сл. п. Головного Отамана Петлюри, і закінчили вбивством сл. п. Коновальця та вибором на провідника ОУН Степана Бандери в 1941 р.»⁴⁾ Звичайно, така пропаганда тероризму УВО-ОУН навіть на історичному тлі не могла трапляти до переконання слухачів на Ц і СУЗ, до чого й признається автор: «Дедалі шораз частіше видвигано перед нами на зборах такі й тим подібні глибокі політичні проблеми... так, що дедалі «мої» хлопці не мали вже відваги виступати на зборах. Політичні доповіді давали тоді вже виключно я і друг Василь Г., студент теології».⁵⁾ І далше: «Усіх наших розмовців дуже цікавила програма ОУН і проєкт соціальної структури самостійної української держави, мовляв, большевики, правду кажучи, здійснили в СРСР соціалізм в економічній площині, лише в соціальної — не ліквідували клас і ніколи не зліквідують...

Я цитував із «Постанов II Великого Збору Організації Українських Націоналістів»⁶⁾ (тоді знав усі на пам'ять): ...українська земля — українським селянам, фабрики й заводи — українським робітникам... законна участь робітників у кермі й зисках підприємств... загальне й повне право власності... обмежене приватне, кооперативне й спількове право власності на господарювання землею й варстатами для тих, які в них працюють... державна власність важкого промислу й транспорту... вільна ініціатива вільних людей... вільна торгівля нижчих ступнів... пов'язання в цілому житті вільної творчої ініціативи, праці і власності громадян з ініціативою, плановістю й організованістю та контролем держави в одну нерозривну цілість...⁷⁾ ОУН бореться проти комуністичного світо-

гляду, проти інтернаціоналізму й капіталізму та проти всіх течій, які несуть послаблення життєвих сил нації...»⁹)

Деякі селяни мали застереження проти «трудової норми» земельної власності, купці були за зовсім вільну ініціативу, колишній член СВУ п. К. назвав нас навіть «божевільними» за те, що заявили в «Постановах» проти руйнування колгоспів у час революційного зриву⁹), мовляв, а де ж ви бачили революцію без руйнування тощо, — але в засаді всі вважали тодішню програму ОУН приємливою або «дискутабельною».¹⁰)

Дедалі нашим пропагандистам з похідних груп ставало все більше круто під час доповідей і дискусій, коли їх брали в словесні обороти їхні слухачі. Згаданий нами Мстислав З. Чубай признається в своїх спогадах, що він виходив з таких зібрань «мокрим». «Мене засипали тисяччю запитань. — пише Чубай, — ставлення ОУН до питань ідеології, політики, державного будівництва, суспільного життя, зокрема ділянки шкільництва. І то кожний питає і кожен хоче мати ясну й невідзначну відповідь: що таке націоналізм, а як з ідеалізмом, матеріалізмом, християнством, соціалізмом, національним й соціальним, що з волонтаризмом, що з імперіалізмом і так без кінця. Признаюся, що я, який уже тоді трішки визнавався на ідеології, а більшою мірою в питаннях суспільно-державного будівництва, не легко знаходив відповіді!»¹¹) Інколи, реторично, захищався на запитання запитанням. Сьогодні не міг би відтворити в пам'яті тієї довгої і пізніших розмов на ці теми. Пам'ятаю лише точно, що ті й інші наддніпрянці, з якими мені доводилося на такі теми розмовляти, були за традиційний український християнський ідеалізм... були за таке саме відношення до російського народу, яке ми відчули від нього на протязі століть поневолення... вони були за наголошення національного, але й за видвигнення основнішої соціальної програми ОУН... вони прохали одначе якомога не нагадувати наддніпрянцям навіть слова „колгосп” і „соціалізм”».¹²)

Наведені приклади переконують нас, що члени похідних груп мали поважні труднощі в проведенні роз'яснювальної роботи на Ц і СУЗ. Труднощі ці походили з недостатньої підготовки членів похідних груп такої роботи і з надсподівано високого політичного рівня

мас, які мали стати об'єктом роз'яснювальної роботи. Коли отже пропагандивна робота похідних груп мала своїм наслідком мати, як тоді говорилося, «поширення націоналістичних ідей на Схід», то самі члени похідних груп мусіли відповідно ідейно зрости, щоби оце завдання могли виконати. Провід Південної похідної групи (З. Матла і, особливо, Юрій Леміш), повністю здавали собі оці недостачі і зуміли перевести, в умовах праці й боротьби широку ідейну дискусію в Південній Україні, яка дала багаточі матеріали для ідейного росту ОУН і її членів і для переведення основних програмових і ідеологічних змін у самій Організації. В цьому розділі, власне, подаватимемо матеріали цієї дискусії, так як вони збереглися в архівах українського визвольного руху. Завданням живучих, по цей бік «залізної занавіси» колишніх членів похідних груп було б, своїми особистими спогадами оці матеріали доповнити.

2. КОЛГОСПНА СИСТЕМА І СЕЛЯНСЬКЕ ПИТАННЯ

(А) СПРОТИВ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА ПРОТИ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ

В цьому місці, треба з цілою силою підкреслити факт, що большевицька розв'язка аграрної проблеми в Україні цілком не мала прихильників серед широких селянських мас. Серед них були ще цілком свіжі спогади про завзяту боротьбу, що її українське селянство вело проти насильної колективізації сільського господарства в Україні. Хоча ця боротьба була криваво придушена і большевикам вдалося перевести насильну колективізацію сільського господарства, то воля до боротьби в селянстві ніколи не завмирала, встановлений большевиками порядок завжди викликав протест і селянство завжди змагалось, щоб скинути з себе ярмо цієї новітньої кріпаччини. Це стало дуже ясно членам похідних груп, коли вони тільки з'явилися на Ц і СУЗ.

Большевицька колгоспна система не мала серед українського селянства своїх оборонців, вона була ним зненавиджена. Її могли обороняти тільки паразити, що жили з неї, але й ті, переважно, втекли з тікаючою Червоною армією. Коли ж прийшли німці, українські селяни думали, що колгоспна система буде скасована й вони знову стануть господарями своєї землі. З цієї причини, українське селянство загально ра-

діло з розгрому большевицьких армій і з приходу німців, але скоро розчарувалося, коли побачило, що німецькі окупанти затримують колгоспи в формі т. зв. громадських господарств. З цього погляду, рішення німецьких окупантів про затримання колгоспів слід уважати одною з важливіших помилок Німеччини на Сході, що в сумі причинилися до перемоги большевизму. Рільна реформа міністра Альфреда Розенберга, згідно з якою почали наділювати українським селянам землю й творити індивідуальні селянські господарства була вже заходом значно спізненим й обмеженим, що не зміг уже вплинути корисно на настрої українського селянства й таким чином прихилити їх на бік Німеччини.¹³⁾

Одною з перших акцій на Ц і СУЗ, що її переводили члени похідних груп та українські підпільники на доведення свого проводу була акція збирання матеріалів для відтворення мартирології українського народу за 20 років большевицького панування. По українських селах і містах підпільники збирали матеріали, що підраховували загинилих, знищених, засланих і репресованих синів і дочок українського народу. Коли ці матеріали збирали, коли підраховували кількість репресованих і причини репресій, то перед дослідниками повстала яскрава й потрясаюча картина могутнього опору, що його поставили українські селянські маси большевицьким окупантам у роки примусової колективізації сільського господарства й після неї. Опір цей продовжувався послідовно аж до часу вибуху II-ї світової війни. Хвиля за хвилею жорстокого й непереможливого терору котилися українськими селами, щобі зламати цей спротив, але, назагал, безуспішно. Українське селянство продовжувало поборювати ненависну колгоспну систему і ні на хвилину не запереставало цієї боротьби. Воно тільки змінювало методи цього опору залежно від протизаходів совєтської окупантської влади.

Звичайно, що «професійних» революціонерів із Західної України мусіла зацікавити методика такого масового спротиву окупантам, про організацію якого вони навіть думати не могли на землях під польською займанщиною. Треба признати, що «петлюрівсько-кулацькі» елементи¹⁴⁾, що організували цей спротив, ви-

явили неабияку винахідливість у придумуванні щораз то нових його методів.

Ці методи почалися досліджувати з нагоди акції збирання матеріалів української мартирології й тому членам похідних груп завдячуємо певні спроби їх каталогізації. У звіті Проводу ПівУЗ ОУН до Головного Проводу ОУН з лютого 1942 року маємо власне спробу такої каталогізації.¹⁵⁾ У цьому звіті, керівні чинники підпілля поділили методи опору на (А) Активні, (Б) Пасивні. До активних методів опору, що мали місце, головню, під час насильного впровадження колгоспної системи в Україні, вони зараховували такі методи: (1) Втеча українського селянства до міст, (2) Масовий убій рогатої худоби, а навіть коней, (3) Терор проти місцевих «активістів» та присланих комуністів (у цьому часі большевицька влада вислала з міст 25 000 працівників на села, щоби допомогти «колективізації»), (4) Селянські повстання,¹⁶⁾ (5) Нищення колгоспної власності та всякого роду інші саботажі. Пасивними методами опору були: (1) Крадіж насіння при засіві, (2) Крадіж зерна при зборі врожаю й молотьбі, (3) Ховання запасів у тасмних коморах, (4) Недбайливе ставлення до колгоспної власності, (5) Низька трудова дисципліна й разом з тим низька продуктивність праці, (6) Привласнення колгоспної землі, (7) Недбайливість до втрат у колгоспі, (8) Незадовільне використання механізації, недбайливе ставлення до машин і їх ремонту, (9) Недбайливе ставлення до колгоспної худоби й птиці, (10) Зривання плянів і спротив держпоставкам.

Тринадцять років проминуло від хвилини, коли хтось старався утривалити на папері методи опору, що їх стосувало українське селянство в боротьбі проти московсько-большевицьких окупантів у першому десятилітті років існування колгоспної системи. Список цей може не повний, але він ще й сьогодні гостро актуальний. У совєтських газетах і совєтських журналах ми знаходимо сотні й тисячі стверджень, що цих методів і надалі вживає українське селянство в боротьбі проти зненавидженої колгоспної системи. У наслідок цієї боротьби, сільське господарство СРСР увійшло в стан перманентної кризи, з якої мабуть немає виходу. Не зважаючи на велетенський вклад у механізацію сільського господарства і не зважаючи на збільшення населення СРСР, сільсько-господарська продукція сьогодні

менша ніж перед механізацією й колективізацією.¹⁷⁾ Зменшилася засівна площа і значно зменшилося поголів'я худоби. Винищення людности шляхом жорстокого терору, а пізніше ще у війні, б'є сьогодні по самих кремлівських можновладцях: на кожному кроці відчувається недостаток рук до праці. Режим явно заангажується у різні авантюристські спроби рятування свого сільського господарства (переселення на цілині землі, збільшення продукції кукурудзи й годівлі свиней і т. п.), що мають позначки виразного ворожіння й гри «вабанк». Урятувати сільське господарство СРСР може тільки скасування колгоспної системи й поворот до індивідуального господарювання селян на власній землі, на що не може ніяк здобутися Москва з причини ідеологічних «табу». Вона навіть відмовляється збільшити присадибні ділянки колгоспних селян, дарма що ці ділянки поставляють сьогодні 70% цих сільсько-господарських продуктів, що є в продажу.¹⁸⁾

(Б) ПРОГРАМОВА ПОСТАНОВА ІІ ВЗ ОУН ПРО НЕДІЛЕННЯ КОЛГОСПІВ ВНОСИТЬ ЗАМІЩАННЯ В ПРАЦЮ ПОХІДНИХ ГРУП

Всі учасники похідних груп ОУН на Ц і СУЗ свідчать однозгідно у своїх спогадах і звітах, що українські народні маси на цих землях були рішучими противниками колгоспної системи. Вони висловлювалися за негайний розподіл колгоспів між селянами згідно з засадою, що земля належить тому, хто на ній працює. У цьому відношенні програмова постанова ІІ ВЗ ОУН про неруйнування колгоспів під час революційного зриву внесла певне заміщення в початкову діяльність похідних груп. Коли члени цих груп виступали за збереження колгоспів, а рівночасно німецькі військові командантури в Ц і СУЗ звернулися до населення з відозвами, щоби не руйнувати колгоспів, бо згодом буде організовано громгоспи (громадські господарства, що, нібито, мали стати справжньою власністю селян), то це мало дуже негативні наслідки для пропагандивної діяльності похідних груп. Населення почало підозрівати членів похідних груп у тому, що вони є тільки перекладачами й виконавцями розпоряджень нової окупаційної влади. Склалася дуже непримна ситуація, з якої деякі похідні рої виходили так, що вони саботували

відповідну точку «Постанов ІІ ВЗ ОУН» про неруйнування колгоспів «у час революційного зриву». У своїх спогадах Мстислав З. Чубай признається, що він не дотримувався цієї вказівки, як пояснює тому, що тоді ще «повного революційного зриву не було» і тому, щоби не діяти на користь німецьких окупантів тоді, коли населення почало що раз більше виразно виступати проти нових «визволителів», головню, через їхню ганебну поведінку з полоненими, які добровільно здалися німцям у полон, не бажаючи боронити Сталіна і його системи. Автор цей згадує, що в похідних роях справа колгоспів дискутувалася дуже завзято й більша частина членів схильялася до затримання колгоспів тоді, коли українські народні маси «з священним гнівом згадували колгоспи й соціалізм».¹⁹⁾ Очевидно, справу цієї контрверсії треба було рішити організаційним порядком, що й зробив Провід ОУН на південноукраїнських землях, дня 3 вересня 1941 року. Для похідних груп на цих землях видано нові інструкції, які наказували членам похідних груп інший підхід до справи колгоспів. Про це пише Зиновій Матла так: «Розподіл землі та колгоспного майна ми залишили за селянами. Ми давали тільки загальні інструкції: кожне село вибирає собі комітет, що має зайнятися розподілом землі та колгоспного майна. Ми визначили мінімум землі для одної особи — гектар. Якщо земля залишилася після розподілу (звичайно так було), то решту землі призначали в «запасний фонд», який був призначений для тих, що мали повернутися із заслання і який тимчасово повинен був управлятися спільно. Новонароджена дитина мала дістати з земельного фонду один гектар. Остаточно, земельна справа мала бути вирішена українським урядом у Києві».

«Щоби німці не могли забирати зерно з колгоспів, ми давали інструкції, щоби колгоспні запаси збіжжя розділювати між селян і заховувати їх добре, щоби вони казали німцям, що збіжжя конечно треба було забрати з колгоспних магазинів, бо большевицькі агенти й партизани мали наказ нищити вогнем усі запаси. Далі ми говорили селянам, щоби подавали тільки одну третину того, що справді було в колгоспних магазинах, пояснюючи, що дві третини забрали большевики при відвороті, а залишили тільки одну третину, щоби село не вимерло з голоду».

«На запитання селян, скільки майбутня українська влада буде брати податку від селян, ми вияснювали, що коли українська держава відбудовуватиметься після воєнних знищень, то українська держава братиме податок у висоті одної третини всього збору, а решту залишатиме для селян. Після відбудування держави, українська влада не братиме вже податку у сільсько-господарських продуктах, а виключно в грошах. Оця відповідь, звичайно, викликувала здивування серед слухачів. Це здивування виявлялося в запитанні: «А що ми будемо робити з двома третинами збору? На прожиток для нас це забагато». Ми вияснювали, приблизно, так: «Збіжжя продаватимете на вільному ринку, а за гроші, одержані з продажу, будуватимете муровані, а не глиняні доми, купуватимете сільсько-господарські машини, радіо, книжки, велосипеди, а навіть автомашини.» Не знаю випадку, щоби слухачі не були здоволені з нашої відповіді.

«Коли йдеться про індивідуальне, чи колективне землекористування, ми не обстоювали засади, що колгоспи мусять бути розділені. Ми залишили селянам свободу вибору: індивідуальне, або колективне господарство. Не знаю такого випадку, на терені всієї Південної України, щоби селяни захотіли лишити в себе колгосп, хоча ми пояснювали їм, що він управлятиметься самими колгоспниками, на кооперативній засаді, а не чужою партією, чи державою».

«Ми не радили ділити радгоспів, з огляду на їх спеціальне призначення, але віддати їх до диспозиції українського уряду в Києві. Тимчасово ми радили управляти радгоспи колективно, на артільних засадах, забезпечуючи працівників радгоспу у потрібну кількість присадибної землі. Збіжжя ми радили розділити між селян, щоби не дати його німцям. Чи це було правильне, чи ні, добре, чи ні — хай судять інші. Подаю це так, як воно було.»²⁰⁾

(В) НІМЕЦЬКА ПРОГРАМА — ТОТАЛЬНИЙ ГРАБУНОК

А втім, теоретична дискусія про залишення, чи ліквідацію колгоспів, на час революційного зриву, скоро стала цілком беззмисловна з огляду на те, що німецькі окупанти поклали свою руку на сільське господарство України та залишили колгоспи в формі т. зв. громгос-

пів. Вони поставили собі завдання пограбувати якнайбільше сільсько-господарських продуктів в Україні і вивезти їх до головної Німеччини. Для цієї головної мети й існувала вся німецька окупантська адміністрація в т. зв. райхскомісаріаті України. Як собі оце завдання уявив сам райхскомісар — Еріх Кох, про те найкраще свідчить його ж інструкція з липня 1943 року, яку він вислав своїм генеральним комісарам і гебітскомісарам у справі збору контингентів в 1943 році.²¹⁾ У цій інструкції читаємо: «Якщо ми хочемо виконати поставлене перед нами фюрером завдання забезпечення фронту харчами, треба дбати про результати нашої праці у відповідному розмірі. При застосуванні засобів, що ведуть до виконання повищого завдання, не може бути місця жодна фальшива сантиментальність по відношенні до місцевого населення...»

І далі: «Думка про те, що здача контингентів зобов'язує до забезпечення харчами також місцевого населення, є помилкова й свідчить про цілковите незрозуміння політичного, господарського й військового положення. Німецькі вояки визволили цю країну від большевизму ціною своєї крові. Одиноким причинком, що його місцеве населення може дати за визволення, є повернення через працю й контингенти Німеччині того, що вона втратила через жертву своїх найкращих синів. Смерть на українській землі впавших вояків і перемога німецької зброї зобов'язує нас до докладного з'ясування справи, що, якщо потрібних для прохарчування Європи харчів не вистачає і населення мусить десь голодувати, то в кожному разі не сміє голодувати німецьке населення. І якщо ми будемо поставлені перед дилемою, чи мають голодувати німці чи українці, то ми повинні знати наше рішення. І виконати це рішення є обов'язком гебітскомісарів і провідників господарства».

Кох ще пояснює: «Для праці в Україні є тільки одна точка зору: все, що служить повищим вимогам, є правильне, все інше є фальшиве. Краще привезти в Україну дешеві прикраси, тандиту й нашийники, ніж політичні дискусії...» У цій же інструкції, Кох хвалив себе, що він блискуче виконав в Україні завдання, поставлені йому фюрером. Робітників він дав мільйони, а щодо харчів, то до 1 березня 1943 року він вислав з України до Німеччини:

5 950 000 тонн збіжжя	6 500 тонн риби
100 000 — насіння	5 000 — бавовни
148 000 — стручкових	500 — вовни
796 000 — олійних	25 000 — льону
1 372 000 — картоплі	1 500 — лік. зел
49 000 — масла	14 000 000 штук дробу
3 100 — меду	2 120 000 — худоби
220 000 — цукру	450 000 — свиней
3 000 000 — сіна	406 000 — овець
4 000 000 — соломи	420 000 090 — яєць ²²⁾

(Г) УКРАЇНСЬКА ПРОТИДІЯ

Проти цієї грабункової політики німецьких окупантів українське самостійницьке підпілля повело завзяту пропагандивну акцію. Сотні й тисячі листівок появилися в українських селах, які закликали селян не давати себе грабувати німецьким окупантам і захувати перед ними сільсько-господарські продукти. Давався точний інструктаж, як цей саботаж переводити в життя. Центральною листівкою з цієї ділянки треба вважати листівку-памфлет, що була поширена по Україні в тисячах примірників в 1943 році, напередодні нового врожаю. Ця листівка мала назву: «Боротьба за хліб — боротьба за владу».²³⁾ Підпільні звіти свідчать, що поширення цієї листівки було дуже значне й що зміст її дуже добре відповідав цим настроям, що були в тому часі панівні серед українських селян. З цієї причини ми вважаємо за потрібне навести ширші цитати з цього документу, тим більше, що він показує, як українське самостійницьке підпілля мобілізувало українських селян на боротьбу проти окупантів.

Листівка поділялася на 4 частини. Кожна з цих частин починалася від ствердження: «Родить земля українська багата, щедра врожаї». Далі, в першій частині писали:

«Гірким потом українського селянина полита вона, і тому зерно її дорожче від золота. Із усіх чотирьох сторін світу дивляться мільйони голодних очей на безмежні, густо вкриті важким дозріваючим колоссям, українські ниви. Десятки мільйонів виснажених голодом рук тягнуться за дорогоцінною горсткою цього, на весь світ славного зерна, тягнуться як до сонця, тягнуться, бо в нім життя»

І далі:

«Уже втретє, за час нинішньої пекельної війни викидає український чорнозем іскристі життєдайні струмені невиданих врожаїв, ніби бажаючи залити пельку неситим звірам, що топчуть його, зо скаженим виттям гризучись між собою. Ніби хоче сказати вічно мучена, вічно шарпана, але все таки, як завжди здорова, буйнокровна українська земля: «За що ви, б'єтеся люди? Дайте мені волю, дайте свободу і мир моєму народові, і він пшеничним золотом залле світ». Ніби хоче сказати нам наша Рідна земля: «Дивіться діти: ворогам скільки не дай, а все буде мало. Не можна, друзі, лінивого жебрака пускати до своєї хати, бо він безсовісний і зажерливий, скористає з вашої добрячої вдачі і, як не випросить все чисто, то силою або обманом видере. І будете ви завжди голодні, хоч докола нас буде хліб. Наберіться, сини мої, мужности, виженіть підлих злодюг і ніколи їх ближче воріт не підпускайте. Повстань, народе мій!»

У другій частині автор стверджує, що земля українська родить багаті й щедри врожаї, але український народ уже сотнями років не розкошує ніяк, своїми руками вирощеного й добутого хліба. «Бо працюючи тяжко в полі, залишаємо ворога господарювати в коморі» — стверджує автор і робить перелік усіх тих, що перлися в Україну «в комірники». Автор приходить до опису нового «комірника», що з'явився на українській землі:

«Наш новий комірник-визволитель хвалиться сьогодні, що він, завівши німецький „самий точний і суворий облік“ кожної зернини, розділить у 1943 році український врожай „по-справедливості“.²⁴⁾ На підставі спеціальної С/Г інструкції, мудрий німець справдить, скільки пудів зерна повинно бути в копі, скільки центнерів мусить дати гектар і скільки, врешті, вся земля разом. Український нарід отримає з цього велику — ось яку користь: 1. Ніхто з ворогів українського трудящого селянина не зріже ані однісінького колоска (бо ж відомий приблизний урожай); 2. Ніхто з тих же ледацюг не матиме змоги потягти додому громадське добро в снопах (бо всі снопи пороховані), 3. Ніхто з тих же ледацюг не зможе «свиснути» відра пшениці з-під молотарки (бо відомо скільки зерна мусить бути); 4. Ніхто з тих же ледацюг не зможе «свиснути» з пів ве-

дра пшениці навіть із комори, хай він буде навіть старостою колгоспу і 5. Трудящий, по німецькій справедливості, належить і буде дякувати «визволителям» за те, що вони не даватимуть йому здохнути з голоду, (бо ж тепер німці знатимуть, що в трудящого селянина вдома не заховано ані жменьки зайвого зерна, і зможуть на кінець перевірити, чи то справді українець такий живучий, як та відома циганова кобила).

Автор листівки порівнює, в третій частині, оцього «комірника-новачка», що «не на жарт взявся до праці» з іншими «заздрими сусідами» — большевиками. «Ніби зговорившись», пише автор, «почали вони українцям великодушню давати їхню ж українську землю». Це й роблять німці: «Вони говорять: «Земля вам, а влада нам», розуміючи прекрасно, що чия влада — того й хліб».

«Були большевики», продовжує автор, «владу взяли, а землю дали». У наслідок цієї операції 8 мільйонів українців пішло на той світ, одні з голоду, а другі від кулі, або в кращому випадку зо своєї землі до білих медведів у гості. Урешті-решт і землю відобрали. Ну тут їм і голову відібрало». Отже, «німецька політика — це та сама старенька пісенька наших ворогів, тільки на німецькій сопліці».

У четвертій частині листівки автор пише: «З дикою степу створив український народ квітучу країну, бо багато й щедро поливав її потом і кров'ю своєю. Скільки жив український народ на своїй відвічній землі, хотіла Україна лише одного — миру й волі. Ми не поневолювали нікого і не мали ніколи таких звірячих намірів, тому ніхто нас знищити не зміг. Той, хто з мечем до нас ішов, від меча й згинув. Загинула татарська орда, розвалилася турецька імперія, згинула великочванлива Польща, впала царська Росія, тікала, гублячи голови, цісарська Німеччина, тріщить сталінська тюрма народів, лопне як мильна банька, гітлерівська Німеччина, а Україна цвіла, цвіте і цвістиме та жив, живе, і житиме український народ».

Автор звертає увагу: «Готується великий грабунок України»... «Німці надіються обжиратися, а наші діти повинні пухнути з голоду. Німецькі галапаси хочуть безжурно й сито жити, а ми тяжко прищовати, масмо животіти на «справедливому» німецькому пайкові!» І автор навчає: «Не красти ми будемо, бо своє не кра-

дуть! Не різатимемо крадькома колоски! А зрізуватимемо голови нахабним німецьким паразитам і їх різномасній собачій вислужницькій зграї».

Автор закликає: «Український народ! Ні однієї зернини не дай вивезти з України, бо тоді ворог вивезе все. Всі, як один, плече в плече, з'єднані в одну дружну сім'ю, станьте грудьми на захист і так уже пограбованої нашої Вітчизни-України...»

І далі: «Не за землю будемо боротись, земля і так наша. За хліб боротимемо із нашої землі. А боротись за хліб — це значить боротись за владу».

Закликами і гаслами кінчається оця листівка.

Коли в 1943 році були визначені нові контингенти сільсько-господарських продуктів, ще більші як минулорічні, стало ясным, що цих контингентів німцям уже не прийдеться приймати в цих розмірах, що в минулому році. На терені дій українського самостійницького підпілля та на терені дій УПА поведено широку акцію проти складання цих контингентів. Про успішність цієї акції українського підпілля й УПА засвідчують навіть джерела, ворожі для українського визвольного руху наших днів.²⁵⁾ Доба була жорстока і не було вже часу йти до самостійницької політики і до революції почерез «Просвіти». Не час було кормити широкі селянські маси України патріотичними фікціями і фразами, але треба було організовано й солідарно, разом з селянськими масами боротися за хліб, за працю, за людську гідність, за волю проти тиранії, експлуатації і насильства. Українське самостійницьке підпілля до цієї боротьби стануло і тим засвідчило українському народові, що інтереси цього народу, політичні, національні, соціальні й економічні, йому «понад усе». Самою пропагандою українські маси вдолжити було вже неможливо.

(Г) НА ШЛЯХУ ДО СТВОРЕННЯ ПОЗИТИВНОЇ ПРОГРАМИ АГРАРНИХ РЕФОРМ

Дослідник українського націоналізму — американський професор Джан Армстронг уважає, що українські націоналісти не змігли збагнути якслід аграрної проблеми на Ц і СУЗ і не потрапили використати її політично, щоби нею мобілізувати українські селянські маси на боротьбу проти окупантів. «Якщо б націоналісти», пише проф. Армстронг²⁶⁾, «від самого початку

створили були позитивну програму аграрних реформ, як, щонайменше, основну частину свого посланництва (на Ц і СУЗ — Л. Ш.), то вони може й не залишили б по собі реальної організації, здатної на спротив відновленої совєтської окупації, але могли залишити загальну ідею, що утотожнювала б український націоналізм з обороною інтересів селянства». Оце твердження проф. Армстронг не уаргументував ніякими документами, або фактами.

Власне, на підставі документів і фактів можемо ствердити, що українські націоналісти зробили все, що можливо, щоби таку позитивну програму створити і її довести до відома широких мас українського селянства. За часів німецької окупації України, українське підпілля провело основне дослідження большевицької колгоспної системи і це потверджується цілою низкою документів, що зберігаються в архівах ЗП УГВР. Працю цю започатковано ще в часі, коли провідником підпілля ПвУЗ був Зиновій Матла і її широко розгорнено за його наступника на цьому пості — Юрія Леміша. В основу цієї праці лягла свідомість, що створення позитивної програми аграрних реформ в Україні, в мінімальному й максимальному її варіантах, може стати важливим засобом боротьби українського селянина проти окупантів, так проти нацистських, що в даний момент володіли Україною, як теж і проти большевицьких, в поворот яких ніхто в українському самостійницькому підпіллі не сумнівався. Звичайно, таку боротьбу за реалізацію програми аграрних реформ в Україні, українське самостійницьке підпілля вважало та вважає одним із важливіших секторів боротьби за УССД, яка єдина здатною є таку програму реалізувати. Свідомість цієї істини повинна була, згідно з інтенціями українського підпілля, проникнути українські селянські маси.

Виходячи з цього стану, що його застали українські націоналісти на Ц і СУЗ і перевівши дискусію з численними знавцями сільського господарства, керівні чинники українського підпілля інкогнітали до життя комісію, яка усталила напрямні для створення позитивної програми аграрної реформи в Україні. Оця комісія працювала під проводом самого провідника ПвУЗ — Юрія Леміша, що сам дуже інтересувався ідейно-

програмовою проблематикою. Усталено тоді такі напрямні програми аграрних реформ в Україні:

1) Вся земля передається у власність селянам з вільним вибором форм господарювання на тій землі — тобто — вибір форми одноосібного чи колективного господарювання залишається на волі самим селянам і сільським громадам.

2) Колгоспи, радгоспи і всі інші форми примусового колективного господарювання на українських землях касується.

3) Все селянство Ц і СУЗ в наслідок большевицької колективізації розглядається як абсолютно безземельне, бо земля в нього відібрала большевицька влада. Звідси, земля не повертається українському селянству, а дається наново, без викупу і без врахування того, скільки дана родина мала, чи не мала землі до т. зв. колективізації. Відновити старе положення в ділянці сільського господарства не тільки не можливо, але й теж не доцільно з багатьох поважних причин.

4) Вся земля, а також луки і пасовиська, розподіляється між селянством пропорційно від кількості працездатних і непрацездатних членів родин на момент землеупорядкування, з врахуванням участі й заслуг у визвольній боротьбі й встановленні УССД, а також у боротьбі за визволення впродовж усього часу большевицького поневолення України. Норма наділів буде визначена після переведення обліку кількості сільського трудового населення, та після належного опрацювання матеріалів про наявні запаси землі та кількості населення, що цією землею повинно бути наділено.

Примітка: Для учасників визвольної боротьби і їх родин, а також для всіх репресованих большевицькою владою проєктувалося подвійні наділи землі на кожних членів родин. Для тих, що перебували на засланнях і тюрмах проєктували створити запасний земельний фонд, що повинен управлятися спільно до часу повернення цих людей до рідних сіл.

5) Ліси місцевого значення розподіляється між сільськими громадами із зобов'язанням вести плянове лісне господарство. Приділом палива й будівельного матеріалу з цих лісів мали завідувати громадські управи.

6) Ліси державного значення, води державного значення та надри землі мали залишитися власністю держави.

7) У розподілі сільсько-господарського реманенту, тяглової сили, посівних фондів і всіх сільсько-господарських знарядь і машин колишніх колгоспів і радгоспів дотримуються тих самих принципів, що при розподілі землі. Сільсько-господарські машини передаються до МТС, що стають кооперативною власністю селян. Реманент передається селянам без викупу.

8) Розподіляючи всі землі між селянством, держава залишає для себе тільки 5% усіх земель, потрібних для організації учбових, дослідних, насінницьких, чи експериментальних господарств. Працівники цих господарств являються державними службовцями.

9) Передаючи землю у власність селянам, держава залишає за ними право обрати й форму господарювання, тобто:

А) Кожне односібне селянське господарство розглядається як первинна господарська клітина і всіляко підтримуватиметься державою, зокрема в ділянці кредитування та організації технічної, інструктивної, ветеринарної та агрофахової допомоги.

Б) Коли певне число односібних господарств об'єднуються добровільно в постійне, чи часове об'єднання, що дає змогу краще використати сільсько-господарську техніку (трактори, комбайни, сівалки тощо), держава так само сприяє таким артілям, чи кооперативам усіма засобами, як і односібним господарствам. Але підкреслюється — успішлення землі при такій формі господарювання відпадає, існує лише усуспільнення, чи кооперація праці. Таку форму господарювання держава не розглядає як «колгоспи», потрібні большевикам для експлуатації сільського господарства й забезпечення для держави т. зв. держпоставок, але як артілі, чи кооперативи, що є незалежні від держави в питанні розподілу й використання прибутків. Отже ніяких держпоставок, трудовнів, чи інших практик большевицьких колгоспів у таких артілях, чи кооперативах не сміє бути. Самі члени артілі рішатимуть про свої справи на загальних зборах артілі і розділятимуть прибутки між собою залежно від зайнятості робочих рук та інших трудових капіталовкладень. Кожне господарство при обох згаданих формах господарювання є єдиним і повним власником своєї землі і своєї праці. Артілям дається теж право об'єднуватися в союзи і організувати промислові кооперативні

заклади, головню. з ділянки харчової індустрії, а також організувати власну банкову систему (сільсько-господарські банки).

10) Держава мусить бути проти роздрібнення і знеможіння селянських господарств. Поліл і роздрібнення земельних наділів виключається. Виключається теж нетрудове землеволодіння, напр. здача землі в оренду. Виключається купно землі приватним особам й перепродаж її — тобто спекуляція землею. Право викупляти землі залишається за державою, сільськими громадами і сільсько-господарськими банками, які й розподіляють викуплені землі, виходячи з принципу доцільности й інтересів сільського господарства в цілому.

11) Зрадників українського народу, що перейшли на бік ворога й нанесли шкоду борцям за визволення України, або їх родинам, виключається від наділу землею. Ця постанова не стосується членів родин цих осіб, якщо вони не були учасниками цих злочинів і зради.

12) Для обстоювання своїх інтересів, селянство має право творити свої професійні і політичні організації.

(Д) ЗАХОДИ ПІДПІЛЛЯ ДЛЯ ЗЛІСНЕННЯ АГРАРНОЇ ПРОГРАМИ

Оця програма аграрних реформ в Україні була вирацьована українським підпіллям у південній Україні.²⁷⁾ Вона стала підставою для «Розпорядження в земельній справі», виданого Головною Командою Української Повстанчої Армії, «як найвищої і єдино суверенної влади на звільнених землях України», дня 15 серпня 1943 року. Ось текст цього розпорядження:²⁸⁾

1. Всі землі з їх водами, надземними й підземними багатствами України становлять добро українського народу.

2. На всіх землях України, звільнених УПА від московських большевиків і німців:

А) касується в основному колгоспну систему, запроваджену большевиками і впроваджується приватну земельну власність.

Б) всі землі колишніх землевласників (фільварків) і землі колишніх польських колоністів переходять у власність українських селян.

3. Розділ колгоспів і радгоспів, фільварків, господарств колишніх колоністів на приватну власність між

одноосібні безземельні і малоземельні господарства роблять місцеві громадські управи, затверджені УПА, і земельні комісії, обрані громадськими зборами.

4. Нормою наділу для одноосібних приватних господарств має бути така кількість землі, яка з одного боку давала б змогу провадити цілком самовистарчальне господарство, а з другого боку, яка може бути оброблена власною працею даної сім'ї.

5. Якщо більшість колгоспників не бажає розподілу колгоспу на приватні одноосібні господарства, то колгоспникам залишається надалі колгоспне господарство на артільних засадах. Такий колгосп є виключною власністю членів даного колгоспу.

6. Машино-тракторні станції (МТС) становлять спільне добро даного району, який обслуговують на артільних засадах.

7. Приватні землі селян української та іншої національності, які загинули під час воєнних дій, або були замордовані большевиками, німцями, чи поляками, — віддається у володіння їх рідні до четвертого покоління, а якщо такої немає, — найбільшій селянам даної місцевості.

8. Земля, як найбільше добро українського народу не повинна лежати облогом, а повинна бути оброблена вся і засіяна. Про це подбають громадські управи, які за всю діяльність відповідають перед УПА.

9. Всі ліси і води становлять спільну власність українського народу. Користування лісами і водами встановлює громадська управа. Лісове господарство веде Дирекція лісів, призначена УПА.

10. Це розпорядження входить в силу з днем його видання.

У світі наведених нами документів ледве чи можна говорити, що український визвольний рух не мав програми, зокрема не мав програми аграрної реформи в Україні. Щобільше, він цю програму, як свідчить наведене розпорядження, переводив у життя. Ось напр. до жовтня місяця 1943 р. земельні відділи Костопільщини (на Волині) перевели велику частину роботи по наділі безземельних і малоземельних селян землею згідно з повиданим розпорядженням. В окремих районах (тут мова про підпільні райони, що не завжди покривалися з адміністративними районами) переведено такі наділи: Деражнецький район — 719 наділів, Стидинський

район — 177 наділів, Степанський район — 237 наділів, Березнянський район — 125 наділів, Людвипольський район — 185 наділів, Костопільський район — 100 наділів. У жовтні 1943 року, праця по наділах продовжувалася. Селянам вручувано «акти наділу землі» на тисячі. Подібну працю проведено теж в інших округах.²⁹⁾

У першій половині вересня 1943 року почала діяти Дирекція лісів при ГК УПА. Оця установа перебрала в свої руки лісове господарство в більшості заліснених районів Волині й Полісся. З районів цих давно вже зникли польські лісники, призначені до цих лісів німецькою окупаційною адміністрацією. Тепер лісники призначені з рамени Дирекції лісів УПА почали видавати асигнації селянам на будівельний матеріал і паливо. Було багато випадків, що навіть низова німецька окупаційна адміністрація (українська) зверталася до упівських лісників за потрібними асигнаціями.³⁰⁾

3. РОБІТНИЧЕ ПИТАННЯ (А) ВЕЛИКА ПРОМИСЛОВІСТЬ В ПІВДЕННІЙ УКРАЇНІ

Поруч аграрної проблеми, в житті Південної України дуже важливе місце займає теж робітниче питання. Ми вже згадували, що Південна Україна — це великий промисловий район, одна з головних промислових баз СРСР. Цей район продукував перед війною 6 мільйонів тонн чавуну, 5 і пів мільйонів тонн сталі, та 3 мільйонів тонн трубо-прокатних металів. Тільки само Сталіно продукувало на рік 750 тисяч тонн чавуну, 550 тисяч тонн сталі, 400 тисяч тонн прокату і 2 мільйони тонн коксу. Серед промислових заводів траплялися дуже часто гіганти, як ось Сталінський металургійний завод у Сталіно (перед війною — 12 500 робітників), або Кіровоцький завод у Маківці, який, перед війною, виплавилював чавуну більше ніж усі заводи Польщі, Угорщини і Австрії разом узяті. В Маріуполі, на лівому березі річки Кальміус, у роки сталінських п'ятирічок побудовано один з найбільших металургійних заводів СРСР — завод «Азовсталь». До речі, в цьому ж Маріуполі вперше в Європі почали працювати доменні печі-печи і величезні хитні мартенівські печі. У Маківці, північному передмісті Горлівки працював

елиний в ССРС ртутний комбінат, в Слов'янську, найбільший у ССРС содовий завод «Червоної хімії», у Краматорську найбільший в ССРС Ново-Краматорський завод важкого машинобудування (НКЗС), який постачав гігантські турбіни, потужні блокіни тощо. Знов же, у Ворошиловграді, величезний паровозобудівельний завод ім. Жовтневої Революції (кол. Гартмана), був одним із найбільших в ССРС і, до війни, щороку випускав 440 потужних паровозів. Щоби зрозуміти значення Донбасу, як промислового центру, треба підкреслити, що металургійні заводи Донбасу — «Азовсталь», Макіївський, Сталінський, Єнакієвський, Конstantинівський, Ворошилівський й інші, виплавили в 1940 році, 1/3 всього чавуну в ССРС. З донецького металю була вироблена половина всіх тракторів і паровозів у ССРС. Треба теж сказати, що в цьому районі, що займав 1/20 площі Української ССР скупилося 1/3 всього міського населення республіки. В Україні, міське населення становило тоді 1/3 всього населення.

Донбас, у Південній Україні, не був якоюсь відокремленою промисловою оазою. Йому в нічому не уступав Дніпровський промисловий район. Головним мотором цього центру був Дніпрогес, на той час, одна з найпотужніших гідроелектростанцій у світі (558 тис. квт). Тут одна з найбільших у світі гребля довжиною 760 м, висотою 60 м. Гребля підняла рівень Дніпра на 37 м, прикрила водою усі пороги і зробила Дніпро судноплавним. Дніпрогес давав більше електроенергії, ніж її виробляли в усій російській імперії. Більшість цієї енергії йшла на підприємства Дніпрокомбінату в Новому Запоріжжі — одного з найбільших у світі, по своїй могутності й по складності технологічних процесів промислового тресту. До нього входили заводи алюмінієвого комбінату, металургійний завод-гігант — «Запоріжсталь», завод ферросплавів, коксохімічний комбінат, магнійовий завод, шлакоцементний завод і завод будівельних матеріалів. У Старому Запоріжжі, що разом з Новим Запоріжжям творило одне велике промислове місто, розташувався величезний завод комбайнів «Комунар». З Дніпрогесу подавалася електрична енергія не тільки для потреб промисловості Запоріжжя, але й теж для Дніпропетровська, Кривого Рога й Донбасу. Дніпродзержинське мало свою величезну електривню, що теж працювала для Донбасу.

В Дніпропетровській області, найвизначнішим промисловим центром було м. Дніпропетровське, в якому до війни проживало понад 500 000 населення. Кол. Олександрівський завод, за большевицької влади завод ім. Петровського, був одним із найбільших заводів ССРС. На його базі постали, в роки п'ятирічок, нові заводи-гіганти: ДЗМУ (державний завод металургійного устаткування) та завод ім. Молотова, що виробляв залізні мости. Крім заводів, в Дніпропетровську була ще ціла низка металургійних заводів-гігантів: ім. Карла Лібкнехта, ім. Комінтерну й інші.

В Дніпродзержинську є великий металургійний завод ім. Дзержинського з найкращими в ССРС доменними й мартенівськими печами та великий вагонобудівельний завод ім. «Правди». У Кривому Розі — гігант чорної металургії, Криворізький завод ім. Орджонікідзе. Кривий Ріг — центр великого залізнорудного басейну вславився своїми рудами — гематитовою й червоною. Якістю руди, чистотою й змістом заліза, криворізькі руди найбагатші в світі. Нікопіль — це інший важливий промисловий центр України з найбільшим у ССРС трубопрокатним заводом, заводом транспортних споруд і рядом інших підприємств. У Марганці, що лежить за 20 км від Нікополя, зосереджені важливі рудники для видобутку марганцю (мангану), відомі в світі по кількості й якості руди. Руда залягає тут на глибині від 4 до 75 м, а grubість рудного шару сягає навіть до 5 м. У Новомосковську, за другої п'ятирічки був побудований і введений в експлуатацію найпотужніший в ССРС вальцювальний завод.

Місто Миколаїв над Чорним Морем — це великий центр суднобудівництва й другий після Одеси порт на Чорному морі. Суднобудівельні й судноремонтні заводи були розташовані теж у Херсоні, якого значення особливо посилюлося після відкриття шлюзів Дніпрогесу і встановлення водного шляху по всій магістралі Дніпра. Положений на 96 км від берегів Чорного моря, Херсон має значення як морський порт, третій щодо значення в Україні. В пам'яті учасників похідних груп, Херсон залишився як надзвичайно мальовниче місто Південної України.

В 1940 р., шахти Донбасу випродукували 85,5 мільйонів тонн вугілля і це становило 51,5% усього вугілля, випродукованого тоді в ССРС. Проте, всеоюзне зна-

чення Донбасу, як центру вуглевидобування підпадає в наслідок поставання нових центрів вуглевидобування. Коли в 1913 р., Донбас видобував 25,3 мільйонів тонн вугілля на 29,1 мільйонів тонн усього видобутку в царській Росії, що становило 80,7% всього видобутку, то в 1950 році, продукція вугілля в Донбасі виносила тільки 88 мільйонів тонн на всіх 250 мільйонів тонн продукції СРСР. Це вже тільки 35,2% всесоюзного видобутку вугілля припадає на Донбас.

Треба теж згадати, що на базі мінеральних ресурсів Донбасу, розвинулася в ньому значна хемічна промисловість. Потрібно для неї нафту спроваджується з Баку через порт в Осипенко (Бердянське), або прямо нафтопроводами з грозненських піль у Північному Кавказі до м. Трудова в Донбасі.³¹⁾

Нам необхідно було накреслити далеко неповну картину промислового розвитку Донбасу й Дніпровського промислового району, для якого абсолютно ніяких паралелів не можна було знайти в хліборобській, по своєму характері, Західній Україні, звідкіля до цих працювала українським підпіллям у південній Українській промислових районах прибули похідні групи ОУН. Могло здаватися, отже, що виховані в цілком інших життєвих умовах західноукраїнські націоналісти натраплять, в своїй діяльності серед південноукраїнського промислового робітництва на непоборні труднощі, що виникали з відомого способу думання й життя в цілком відмінних умовах. В скорому часі показалося, однак, що цих труднощів не було і що, власне серед промислового робітництва Південної України, хлопці й дівчата з похідних груп знайшли найбільше прихильний собі елемент населення, який теж, у значній мірі, поповнив українське самостійництво підпілля, що постало в Південній Україні в умовах боротьби проти німецьких окупантів. З рядів промислового робітництва рекрутувалися, власне, найбільш завзяті і найбільш віддані борці за Самостійну Україну. Варто застановитися над причинами цього явища, тим більше, що довгий час покутувала думка, що промислове робітництво України є або російське, або зрусифіковане. Такої думки й деякі чужинецькі дослідники націоналізму в Україні.³²⁾

(Б) ПРОМИСЛОВЕ РОБІТНИЦТВО В ПІВДЕННІЙ УКРАЇНІ ЯКИМ ВОНО БУЛО І ЧОМУ ВОНО ЗМІНИЛОСЯ

Без сумніву, таким було промислове робітництво в Україні в роки революції та І визвольних змагань і це мало немалий вплив на вислід цих змагань. В 1918-20 р. робітничі маси великих промислових осередків, як Київ, Харків, Катеринослав і Донбас стали на сторону большевиків і зі зброєю в руках воювали проти українського війська (напр. повстання «арсенальців» у Києві). У ці роки, серед промислового робітництва донбасько-дніпровського району були навіть тенденції відірвати цей район від Української ССР і створити «незалежну» Донецько-криворізьку советську республіку.³³⁾ Відносини в промислових районах України цілком, однак, змінилися за большевицької влади. Перш-за-все, в ці райони прибули вихідці з українських сіл, які тікали перед розкулачуванням, або перед насильною колективізацією. Поскільки, в цей сам час, розбудовувалася промисловість України в наслідок сталінських п'ятирічок, ці вихідці з українського села цілком легко знайшли собі пристановище в містах та нових заводах. Ці вихідці з українського села принесли зі собою не тільки високу українську національну свідомість, але й ненависть до большевицького режиму за соціальну кривду зроблену трудодобивому українському селянству тим же режимом. Ненависть цю посилювали ще старі російські чи зрусифіковані робітники, які ще вважали себе панівним елементом у «робітничо-селянській» державі і як «городські» люди зневажливо ставилися до нещасних «деревенських петухов», що щораз більше вливалися в місто, не розуміючи й ненавидячи його. «Селюхи» ці, однак, виявили себе елементом достанньо здібним, щоби набути відповідні заводські кваліфікації та, в скорому часі, стати кваліфікованими робітниками промисловости. Вони вросли щораз більше в ґрунт та пристосовувалися до оточення, але ненависть до большевицького режиму за всі кривди та ненависть до «кацапа», що, в перший час своїм глузуванням, насмішками та недобррозичливим ставленням затрював новоприбулим життя. Ці дві риси залишилися перманентною характеристикою робітничих мас українського селянського походження, що, в скорому часі, поча-

ли становити велику більшість серед робітничих мас Південної України.

Але й серед давноосілих робітничих мас, що за перших років большевицької революції були опорою большевицької влади в Україні, наступив великий злам у наслідок практик большевицької влади. Ці робітничі маси почали щораз дужче приходити до переконання, що вони не є панівною клясою в «робітничо-селянській державі», що вони власне в цій державі не мають нічого до говорення, що їх ця держава куди гірше експлуатує, як колись експлуатував царат, чи теж чужинецькі компанії, що, здебільша, були власниками промислових заводів в Україні. На письмі режим називав себе «диктатурою пролетаріату», але дійсність щораз більше переконувала «пролетаріат», що це є диктатура над пролетаріатом. До голосу щораз більше приходила інтелігенція, яка вислуговувалася режимові і вона власне ставала цим «прошарком», що на ньому спиралася большевицька влада, відсуваючи щораз більше від «влади» робітничі маси. Між цією інтелігенцією, що керувала заводами, а робітниками наростали щораз більші конфлікти: керівники заводів були заінтересовані в одержанні премій за виконання й перевиконання плянів й організували «потогонну» систему, яка витискала з робітників останні сили; робітництво з усіх сил боронилося проти цієї потогонної системи, бажаючи якнайбільше зберегти свої сили. Поскілки держава була заінтересована в продукції, за всяку ціну і за всяких умов, вона звернулася проти робітничих мас.

(В) ЗАКРІПЛЕННЯ РОБІТНИЧОЇ КЛЯСИ Й «КЛЯСОВА БОРОТЬБА» У БОЛЬШЕВИЦЬКОМУ «БЕЗКЛЯСОВОМУ СУСПІЛЬСТВІ»

Оскільки господарські успіхи большевицької системи залежали від збільшення визиску людської праці, то цілком зрозуміло, що вся винахідність большевицької влади йшла в напрямі вищукання все нових і нових способів та методів примусового визиску людської сили з метою збільшення продукції. Таким чином, по соцзмагальній потогінці була вигадана індивідуальна стаханівщина, за нею пришла масова стаханівщина, далі винайшли т. зв. комплексну систему соцзмагання між спорідненими та взаємозалежними галузями

промисловости. Всі ці методи й способи становили таку експлуаторську систему, якій позаздрили б всі роботодавці всіх часів. За соцзмаганнями і стаханівщиною завжди йшла тінь нових підвищених виробничих норм, обов'язкових для всіх робітників, з заліценням старих, або мало підвищених нових норм оплати праці. Все це призвело, в скорому часі, до нестерпних життєвих умов робітничих мас, які ще дуже погіршувалися загальними побутовими умовами міського населення. За двадцять років большевицького панування в Україні, большевицька влада не зуміла забезпечити міське населення ні житловими приміщеннями, ні достатнім харчуванням, ні хоч трохи пристойним одягом. У містах процвітав чорний ринок, довгі черги стояли з світанку за хлібом і взагалі жінки в місті проводили більшу частину свого життя в чергах. Коли взяти до уваги факт, що реальна заробітна платня робітника постійно, з року в рік, обнижувалася, то можна собі уявити життя робітників у «робітничій державі». Ситуація ускладнювалася тим, що робітництво було позбавлене права організуватися з метою оборони своїх інтересів. Робітничі страйки були заборонені законом, а робітничі профспілки зведені були до ролі погонича над робітниками, яких большевицька влада поволі перетворювала в кріпаків. Мрія робітництва про владу в «робітничо-селянській» державі була заперечена большевицькою владою, що у відношенні до робітництва показала себе такою ж віроломною й підступною, як у відношенні до селянства. Ще ніколи, від часів єгипетських фараонів і до часів кріпацтва, положення трудящих мас не було таке ускладнене, життя сірої людини-трудівника таке дешеве, їхня праця така зневажана, а саме робітництво, що повинно було бути упривілейованою клясою в оцій «своєї» державі таке загнане й злякане, як у ССР. До речі, цей процес послідовно розвивався в напрямі створення повної кріпацької системи в ділянці робітничих відносин, що й сталося, коли президія Верховного совета ССР схвалила свій знаменитий «указ» з дня 26 червня 1940 року. Цим «указом» остаточно завершено закріпачення робітництва в ССР.²⁴⁾

Політичне безправ'я та неймовірний соціальний визиск робітничих мас об'єктивно штговхали старі робітничі кадри (т. зв. «кадровиків», «сивоусих») і ново-

прибулі робітничі кадри з селянської маси до об'єднання для спільної боротьби проти загального ворога — большевицького самодержавства. Національні й соціальні різниці між «старими» й новоприбулими зарилися й вирівнювалися і це зовсім зрозуміло: державна економічна політика, спрямовна не на задоволення потреб населення, а на створення мілітарної виборчої бази, необхідної для досягнення воєнно-імперіалістичних цілей Кремля мусіла базуватися на політиці нещадної експлуатації робітничих мас і тому об'єктивно сприяла процесові об'єднання різних робітничих груп і затирання різниць між ними. Щобільше кремлівська верхівка, не будучи вже спроможною висувати прогресивну соціальну програму, яку змогли б підтримати робітничі маси, мусіла шукати підтримки в окремій соціальній верстві, що складалася з державних і партійних апаратників, які користувалися не тільки політичними, але й величезними економічними, привілеями. До цієї упривілейованої верстви належали також члени апарату гноблення, поліцейські, військовики, а також письменники, чи мистці, які віддано служили режимові. Інтереси робітничих мас та інтереси нової упривілейованої верстви, на якій спирався режим, були протилежні. Таким чином, у большевицькому «безкласовому суспільстві» створилася й щораз дужче міцніла нова класа визискувачів — большевицьких вельмож, що нещадно експлуатувала «пролетаріят» — робітничу й селянську класу. Гасло про «безкласове суспільство» виявило себе черговим обманом, під знаком якого пануюча большевицька кліка здійснювала свої егоїстичні інтереси за рахунок трудящих мас. В цьому «безкласовому суспільстві» щораз більше назрівали класові антагонізми й почала розвиватися «класова боротьба». Боротьба ця була дуже важка й жорстока: новітні експлуататори диспонували небаченим ще в історії людства апаратом терору й насильства, яким намагалися примусити робітничі маси служити своїм інтересам. Одночасно, большевицькі ідеологи й пропагандисти старалися отруїти свідомість робітничих мас, заливаючи їх брудною хвилею махрового російського націоналізму й шовінізму. Вони, на всі лади почали перестіпувати старі реакційні, націоналістичні й расистські теорії російських імперіалістів — душителей свободи й незалежності народів.

Нова большевицька панівна класа охоче сприймала ці націоналістичні російські гасла й тому, що в Україні, нова «класова боротьба», крім соціального мала й ще цілком виразний національний характер. Це була боротьба між російською панівною верствою в Україні та українськими трудящими масами. Розподіл цей не йшов точно по лінії національного поділу: російська панівна верста включила в себе теж частину зденационалізованого українського елемента, який особисті інтереси ставив вище, як національні інтереси, і солідаризувався з російською панівною верствою, коли ж знову російські трудящі маси, зокрема давноосілі в Україні, що не ввійшли в панівну класу, почали поволі солідаризуватися з українськими трудящими масами. Безспірним фактом є те, що деякі росіяни в Україні, як ось, напр., Михайло Волобуєв, почали обороняти українські політичні інтереси. В панівній верстві, український елемент у той час займав, переважно, тільки підрядні становища: це був час, коли українська бюрократія щойно почала народжуватися. Але й це був час, коли в Україні сформулювалася й почала зростати українська національна робітнича класа, факт, що в майбутньому мав відіграти велику роль.

(Г) УКРАЇНІЗАЦІЯ МІСЬКОГО ПРОЛЕТАРІЯТУ І ЙІ НАСЛІДКИ

Промисловий розвиток України, як це ми вже зазначували, викликав зміну складу українського промислового пролетаріату. В промислові міста, надходило з навколишніх сіл, українське населення, що тікало до міста перед розкуркулюванням та колективізацією. Цей процес мав стихійний, але тривалий характер. У скорому часі ці українські прищельці з сіл почали творити значну частину промислового робітництва в Україні.

Але, в наслідок цього процесу, почали теж українізуватися неукраїнські, або зденационалізовані верстви промислового робітництва. В умовах спільної робітничої долі, неукраїнські верстви промислового робітництва почали щораз більше сходити з давніх антиукраїнських позицій й самі стали помітно українізуватися, чому, до певної міри, допомагав теж процес українізації «зтори» в двадцятих і напочатку тридця-

тих років. Таким чином, в Україні, разом з умовами життя змінювався соціальний характер України, змінювався національний склад міст і соціальна будова українського народу зазнала великих змін. У світлі офіційних чисел, в той час, в УРСР сталися такі зміни: Від 1. 1. 1927 до 1. 1. 1939 населення міст зросло з 4 930 тисяч на 11 196 тисяч, тобто на 127,1%.³⁵⁾ Урбанізація тішла вперед головню на Донбасі й в Дніпровському промисловому районі та на Харківщині. Урбанізація ця відбулася у лівій частині коштом українського населення, яке щоправада заповнило міста на своїй території, але з приводу репресій й організованого голоду мало, при тому, важкі втрати. Створення української національної робітничої кляси коштувало українському народові дуже дорого, але її існування є незаперечним фактом, ствердженням не тільки в звітах учасників похідних груп, але й у багатьох большевицьких джерелах.³⁶⁾

Великим коштом, коштом мільйонів людських жертв з-поміж українського населення, Україна, в роки довоєнних п'ятирічок, зробила величезний стрибок у своєму економічному розвитку. Вона стала з аграрної країни країною аграрно-індустріальною, з високорозвиненою важкою промисловістю.³⁷⁾ З розвитком промисловості кількісно збільшувалася й консолідувалася українська національна робітничка кляса. В наслідок антиробітничої політики большевицького режиму зростала національна, політична й клясова свідомість цієї кляси. Це все разом є надзвичайно важливі факти, які мають не тільки велике соціально-економічне значення, але й вони надзвичайно важливі для української визвольної політики. Ці факти змінили, на наших очах, характер української визвольної боротьби й надали їй інший ідейно-програмовий зміст. Боротьба за селянсько-романтичну Україну стала вже ідейним пережитком, бо після знищення українського села під час колективізації, новий рушій української визвольної боротьби — українська робітничка кляса — повів цю боротьбу за цілком конкретні, реальні гасла: проти советського колоніалізму й централізму, проти експлуатації й визиску большевицькою Москвою проти московського державного капіталізму й пригноблення трудящих мас. Звичайно, всі ці гасла вміщалися в може

ще не зовсім усвідомленому робітничими масами гаслі самостійної й соборної української держави, яка єдино могла б забезпечити реалізацію прангень українського робітництва. Проте це щораз дужче усвідомлювала українська робітничка маса, в наслідок прибування до промисловості щораз нових вихідців з українського села. Але в наслідок поповнення робітничої кляси вихідцями з українського села стався ще інший факт великої ваги: усувалися всі пережитки недовіря між селом і містом, що десятиріччями виховувалось і вкорінювалось російським царатом і встановлювалось цілковите взаємне розуміння й довіря між обома експлуатованими клясами: селянством і робітництвом, утворювався союз між робітництвом і селянством пригнобленого українського народу. Сталось те, про що марилось московським большевикам: зміцнювався союз робітничої кляси й селянства, що мав стати «основою основ советського ладу», але тільки з тією різницею, що цей «союз» був спрямований проти большевицької Москви. Історичний розвиток хотів, що цей союз мав стати «основою основ» новітнього українського націоналізму.

(Г) ПОЗІРНА РУСИФІКАЦІЯ МІСТ І НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ

Ці важливі процеси національного розвитку, що мали місце в Україні до вибуху II світової війни й продовжуються діяти після неї, не звернули на себе достатньої уваги ані вільної української науки, ані теж не висвітлювалися в політичній літературі, якщо не враховувати підпільної публіцистики, що появлялася в Україні. Звернули, натомість, на ці процеси свою увагу чужинці.³⁸⁾ Проте дослідник українського націоналізму, 1939-1945, американський професор Джан А. Армстронг, який черпав свої відомості майже виключно з українських джерел, і далі вважає, що робітничка кляса в Україні є «російська» або «зрусифікована», що вона, засадничо, більше «льояльна» до советської системи, як всі інші кляси й прошарки, і що вона, врешті, не цікавилася українським націоналізмом і не брала більшої участі в українській «націоналістичній» діяльності.³⁹⁾ В даному випадку, проф. Армстронг висловив тільки ці погляди, які на ці спра-

ви мають неознайомлені з дійсністю українські емігранти.

Про «льояльність» робітничої кляси в Україні до большевицького режиму ми вже говорили й у цьому місці обмежуємося тільки до ствердження, що такої льояльності бути не могло, бо не було ніякої «льояльності» режиму до робітництва, а, навпаки, було повне закріпачення його в советській системі. Знов же були думка про «російськість», чи «зрусифікованість» робітництва в Україні, мабуть, базується на повідомленнях західньоукраїнських пресових кореспондентів в Україні.⁴⁰⁾ Ці кореспонденти звітували в своїх газетах, що загалом, в містах, вживається при розмовах російська мова. Не завжди заувати цих кореспондентів були вірні, бо, насправді, в 1941–43 рр. значно більше українських міщан розмовляло доброю українською мовою, як в 1918–20 рр.⁴¹⁾ Треба теж врахувати непорозуміння, які полягли в тому, що західні українці не вміли відрізнити загальноновживаний, у містах України, «воляпик» від російської мови.

Ці непорозуміння були, до речі обопільні, бо знов же населення осередніх і східніх земель України, через фонетичні відмінності західньоукраїнських говорів, а теж через польську або німецьку складню в мові напших «західняків», вважало їх за поляків, чи німців, які стараються говорити по-українськи.⁴²⁾ Однак найбільше непорозуміння полягало в тому, що наші «західняки» часто ідентифікували мову з такою, чи іншою національного свідо-містю населення. Власне, в центральних і східніх областях України, в тому часі, не можна було вживання української мови вважати за показник української національної чи державницької свідомості. Багато росіян і жидів говорило українською мовою, а навіть користувалися нею в щоденному вжитку, а вже найкращою українською мовою говорили хіба працівники НКВД і НКГБ та їхні агенти. Знов же, свідомі українці дуже часто говорили російською мовою, щоб, в роки протипуукраїнського терору, не звертати на себе надмірної уваги як на «українських націоналістів».

Коли ж йдеться про членів російської меншини в Україні, то багато з них, спеціально ті, що народилися

в Україні й проживали в ній багато років, вважали себе приналежними до загальноукраїнської спільноти. Коли ж вони, при тому, не належали до панівної верхівки, то почуття такої приналежності перетворювалося в український патріотизм, від якого тільки один крок до державного українського патріотизму. І хоча, через цілком відмінну етногенезу, російська меншість з трудом тільки національно асимілювалася в Україні⁴³⁾, то все ж таки, не бракувало росіян, які, бажаючи ділити з українцями долю й недолю, співчували українській визвольній боротьбі. Це й визнає також американський дослідник — проф. Армсторн.⁴⁴⁾

Беручи цей стан до уваги, західньоукраїнські націоналісти з похідних груп ОУН зуміли зробити правильний висновок з положення ще до одержання відповідних інструкцій, які ми вже цитували. Вони не завагалися залучити росіян й представників інших національних меншостей до боротьби за самостійну й соборну українську державу. В роки II світової війни, зокрема в Донбасі, що його підпіллям керував Євген Стахів, з'явився новий тип члена Організації Українських Націоналістів — член ОУН, що не був приналежний до української національності. Ці не-українські члени ОУН відіграли в підпільній організації немалу роллю, про що ще буде мова. Факти залучення не-українців до підпільної мережі не були винятками, навпаки, — це було досить поширене явище. Цікаво, що ці факти стараються промовчати тепер, всі ті, що й далі ще говорять про фанатизм, чи виключність українських націоналістів, а також ті, що, на еміграції, стараються завернути ОУН з цього шляху, яким вона пішла в бурхливі роки II світової війни під висновком безпосередньої зустрічі з широкими масами українського народу в усіх областях України. Безперечно, перехід ОУН з національно ексклюзивних форм організації на екстенсивні форми організації до боротьби широких мас громадян України без огляду на їх національну приналежність, знаменує надзвичайно смілий і революційний етап у розвитку Організації, що головною темою свого існування поставила собі здобуття української державности та заслуговує на всебічну увагу.

(Д) РОБІТНИЧА КЛЯСА Й НАЦІОНАЛІЗМ: ДЕРЖАВНО-НАЦІОНАЛЬНА Й КЛЯСОВО-ПОЛІТИЧНА СВІДОМІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ РОБІТНИЧОЇ КЛЯСИ В ПІВДЕННІЙ УКРАЇНІ

Коли ж ідеться знову про зацікавлення робітничої класи українським націоналізмом і про її дію в «націоналістичному» розумінні, то треба підкреслити, що українське робітництво в Південній Україні власне й було найактивнішим націоналістичним середовищем, на якому й спиралася вся дія українського самостійницького підпілля в роки німецької окупації. Це правда, що українське робітництво, робітнича молодь, технічні спеціалісти не мали надто багато зрозуміння для проповідування етноцентричного націоналізму, але вони були зате ініціаторами реальної, ділової роботи, що давала конкретні наслідки. З цієї причини — негайно після приходу німців, яких, до речі, робітничі осередки привітали майже ентузіастично, українські робітники кинулися до державно-творчої й відбудівної праці, в якій, в скорому часі, osiąгли значні результати. Прикладом такої постави робітничого середовища можуть стати події в Кривому Розі. В скорому часі, під проводом молодого інженера-гірника — Сергія Шерстока⁴⁵) налаштовано цілком нормально життя в цьому великому, промисловому осередку. Большевицьких партизанів, що з'явилися в Криворізькій окрузі, ліквідувало само населення.⁴⁶) в місті була налаштована нормальна апровізація населення, почали працювати середні й народні школи, почала виходити місцева газета, працювали установи, шахти, заводи, організовано культурне життя. Подібно були організовані, з власної ініціативи робітництва, районні управи Криворізької округи. В усій цій праці, похідні групи ОУН дуже мало допомогли і тому можна сказати, що й без них криворіжчани самі були б собі дали цілком добре, раду. Події в Кривому Розі не були відокремленим явищем, бо цілком подібно стояли справи напр. у другому великому промисловому осередку — Дніпродзержинську, де державно-творчу працю очолив та успішно провадив — Олекса Самійленко. Німецькі окупанти розгромили криворізьких активістів, розстрілюючи інж. Шерстока й товаришів й настановлюючи свою окупантську адміністрацію, але Кривий Ріг так і залишив-

ся цитаделю самостійницької підпільної організації в Південній Україні за німецької окупації.

По всій південній Україні створювалася подібна картина. Всюди, в Нікополі, в Запоріжжі, Мелітополі, Маріуполі, в численних місцевостях Донбасу місцеве робітництво й технічна інтелігенція ставали до державно-творчої праці. З ентузіазмом і ініціативним розмахом місцеві люди бралися до творення адміністрації, шкільництва, охорони здоров'я, до відбудовування державних чи комунальних підприємств, фабрик, заводів, торговельного апарату. Робили це зі значним фаховим знанням, чим заперечували тезу гітлерівських колонізаторів, що в Україні немає людей для державного будівництва й що через те Україною мусять правити німці. Для нас цікаво те, що вся ця праця проводилася в імені самостійної України, а не якоїсь федеративної, чи єдиноділімої Росії. Гітлерівські окупанти розгромили українське державне відродження, дуже часто винищуючи дощенту його ініціаторів, але цим тільки загнали українські маси в обійми підпілля — українського самостійницького, або большевицького. Юрій Леміш, керівник українського самостійницького підпілля після відходу з терену Зенона Матли, окреслював у червні 1943 року силові співвідношення українського самостійницького підпілля до большевицького підпілля як 3:1 на користь українського самостійницького підпілля.⁴⁷) Але це було після Сталінграду, коли большевицьке підпілля почало підіймати голову по всій Україні. В 1941-1942 рр., для діяльності большевицького підпілля не було в Україні абсолютно ніякого ґрунту; для його відродження солідно причинилися гітлерівські окупанти.

Коли говорити про промислове робітництво в Південній Україні та співзвучну йому технічну інтелігенцію, то треба підкреслити, що крім державницької й національної свідомості, воно визначалося теж високою класовою свідомістю. Українське промислове робітництво дуже добре розуміло значення великої промисловості для модерної держави й цілком усвідомляло собі роль й завдання робітничої класи в державі. Воно дуже добре уявляло собі, який державний і соціальний лад повинен бути в державі, коли робітнича класа має виконати свої завдання з найбільшою користю для

себе й для народу. Іншими словами, українське робітництво мало свою дуже ясну і чітко спрецизовану політичну та соціальну програму, яку вміло обороняти сильними й переконливими аргументами. Звичайно, такої програми на папері не було й ніхто її друком, чи іншими засобами не поширював. Проте така програма була, й вона географічно не обмежувалася; члени похідних груп зустрічалися з менш-більш однаковими поглядами на проблематику державного й соціального ладу по всій Південній Україні. В своїх звітах вони підкреслювали значне зрозуміння для цієї проблематики серед широких мас і факт, що населення дуже охоче встриває в дискусії над цими проблемами й у цих дискусіях вміє свої погляди обороняти. В цих звітах дуже часто повторюється твердження, що в такій, чи іншій дискусії, в такій чи іншій місцевості, окремі члени похідних груп не вміли собі дати ради з дискутантами. Вони «не знали, що відповісти на питання учасників зборів», «червоніли з сорому», «пітніли з напруження», бо «населення тут дуже свідоме й політично вироблене», як признавалися в своїх повідомленнях рядові члени груп, в чому немає нічого дивного, коли брати до уваги їхню недостатню загальну й політичну освіту. Знов же «вироблення» населення Південної України таки треба записати на рахунок «політосвіти», що її проводили, серед мас, більшовики. Для нас цікаво те, що, викриваючи протиріччя між більшовицькими гаслами й дійсністю, широкі маси українського населення зуміли перетопити всю цю «політосвіту» в своєму горнилі, відкидаючи з більшовицьких гасел все, що непридатне й затримуючи те, що життя виправдало й що становить безсумнівний прогрес. В цьому місці слід додати, що в Україні не боють їх з більшовизмом, цілком слушно вважаючи, що яться слів «прогрес» і «прогресивний» і не ідентифікують більшовизм, у цілості, є реакційною системою — запереченням прогресу. І також, коли в нас, напр., є тенденція відкидати більшовизм у цілості, в Україні схильні робити деяку сегрегацію. Ніхто, напр., не сумнівається в Україні, що націоналізація важкої промисловости, безкоштовне навчання для всіх, безкоштовне лікування в народніх лікарнях, чи санаторіях, опі-

ка держави над культурою тощо — це гасла позитивні, дарма, що їх так пропагують більшовики.

(Е) ПОГЛЯДИ УКРАЇНСЬКОЇ РОБІТНИЧОЇ КЛАСИ НА ПЕВНІ ПИТАННЯ ДЕРЖАВНОГО Й СОЦІАЛЬНОГО ЛАДУ В МАЙБУТНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ

Коли ж говорити про певну систематизацію поглядів української робітничої класи на певні питання державного й соціального ладу в майбутній українській державі, то в багатьох звітах членів похідних груп збережено такі думки:

1) Лад у державі мусить бути демократичний. Про ніяку провідницьку систему народ навіть чути не хоче. В численних дискусіях, що їх проводили члени похідних груп, населення наводило тисячі доказів з більшовицької практики, що провідницька, авторитарна система є нікудишня. Німецька окупаційна практика тільки ствердила населення в цьому переконанні.

Демократичний лад населення розуміє дуже широко. Не тільки сільські чи міські ради, районні ради, обласні ради, республіканські ради повинні бути вибрані усім населенням, але й фабричні чи заводські управи, шкільні управи. Дуже часто можна було чути думку, що дійсний радянський лад є добрий, тільки його зіпсували комуністи.

Вибори треба проводити згідно з виборчим законом, без ніякого обману й шахрайства. Один бльок у виборах, за який всі повинні голосувати, чи його відкидати — це шахрайство й таку методу виборів треба відкинути. Кандидатські списки повинні ставити різні організації й буде добре, коли виборці зможуть дійсно вибирати між різними кандидатами.

Вільні вибори — це перша справа, що її повинно zorganizувати тимчасове правління України. Перш-за-все треба провести вибори до сільських і міських рад, які покличуть до життя сільські чи міські управи. Тоді вже треба ступнево організувати вибори до районних і обласних рад, а на самому кінці вибори до парламенту. Часами можна було зустрітися з поглядом, що всі ці вибори повинні попереджувати вибори до Установчих зборів, які створять українську державу,

схвалють конституцію й інші основні закони, та згідно з ними проголосять вибори до різних рад. Коли прийшли німці, серед населення була поширена думка, що німці везуть зі собою якийсь уряд. Називали навіть осіб, хто, ніби то, очолює цей уряд: Винниченко, Скоропадський, провідник української «нацпартії». Коли ж виявилось, що німці не везуть ніякого уряду, населення не хотіло навіть слухати про те, що який-небудь уряд повинен прийти з еміграції й управляти країною.

В загальному теж переважала думка, що українську державу треба проголосити на основі радянської конституції, яка забезпечує право самовизначення аж до відокремлення. Таке проголошення, на думку населення, повинно складатися з двох актів: 1) Акт відокремлення від ССРСР. 2) Виповідження війни РСФСР. Про традиції нашої державності 1918-1920 рр. мало хто чув, а значна більшість з тих, що знали про визвольні змагання, не знали, що за кордонами України існує екзильний уряд УНР. В цьому місці кажемо про населення Південної України. На Правобережній Україні спогади про «петлюрівців» були значно сильніші (Житомирська, Винницька, Київська області). Тут не тільки не завжди вірили, що «батько» Петлюра не живе, але й сподівалися, що з німцями прийдуть, коли не сам Головний Отаман Петлюра зі своїм військом, то цілком певно «петлюрівці» — його наслідники.⁴⁹⁾

2) Поскілки лад у державі має бути демократичний, за населенням мусять бути дійсно забезпечені всі свободи, про які говориться в большевицьких програмах, але їх не виконують. Отже має бути дійсна свобода слова, друку, зборів, вибору місця праці, врівнознання. «Антирелігійної пропаганди не має бути, бо її ніхто не потребує», казали дискусанти. Дуже гірко відчувала робітничка маса засаду «єдиноначалія» на фабриках та заводах і вимагала її скасування. Профспілки повинні бути організаціями робітників, а не частиною потогонної большевицької системи. Загальному населення висловлювалося проти плянної системи. «Коли вже має бути держплян», казали дискусанти. «то хай він будується на тому, що ми сплянуємо самі знизу, а не на тому, що визначає сама Москва, не пи-

таючись нашої згоди. Таких плянів ми виконати не можемо».⁴⁹⁾

3) З цілою рішучістю населення Південної України, як теж і всіх областей Ц і СУЗ, висловлювалося за законністю в майбутній українській державі та за рівністю її громадян перед законом. Згідно з цими засадами населення відкидало думку про можливість існування в державі упривілейованих класів, груп, класів, чи партій, що згідно зі своїми політичними, чи класовими привілеями, могли б пристосувати, чи викричати закони відповідно до своїх інтересів. З цієї причини, широкі маси Ц і СУЗ відкидали навіть думку про можливість встановлення провідницької, чи однопартійної системи, бо з власного досвіду під большевицькою й гітлерівською окупаціями знали, що такі системи, спираючись на упривілейовані класи, класи, групи, чи партії, можуть існувати тільки в умовах беззаконності та існування апарату насильства. В звітах членів похідних груп ОУН постійно повторяється твердження, що дійсна «свобода людини», пошанування її гідності, забезпечення законами її громадських прав, — це елементарні вимоги широких мас. «Вони такі для людей самозрозумілі», пишеться в одному звіті, «так глибоко закорінені, що прихильникам всяких еліт і „каст луччих людей” немає що тут шукати».⁵⁰⁾ В іншому звіті читаємо: «Загальна критика провідницької системи й монопартійності насуває, на перший погляд, думку, що большевицькі й гітлерівські окупанти зуміли доценту скомпромітувати обидві системи в очах широких мас. Коли ж, однак, приглянемося ближче цьому наставленню, то побачимо, що таке наставлення в українського народу традиційне, воно сформувалося впродовж багатьох років української історії. Дійсно, глибоке почуття законності й справедливості, вимога рівності перед неперушними законами, які зустрічаємо тут, на кожному кроці, — це частина українського національного світогляду, що формувався впродовж тисячоліть. Українець народжується «демократом» і на це немає ради; світогляду цього змінити не можна й не треба. Він дуже допомагає в боротьбі проти чужих провідницьких систем».⁵¹⁾

Забезпечення громадянських прав для кожної людини — громадянина української держави вимагає лю-

гічно забезпечення прав усім національним меншостям в Україні. Широкі маси Ц і СУЗ якнайрішучіше відкидали всяку можливість екстремінаційної, чи навіть дискримінаційної політики у відношенні будь-якої національної меншости в Україні. Неукраїнці, які живуть в Україні й є українськими громадянами, повинні користуватися всіма правами українських громадян. З признанням треба підкреслити, що керівники передових похідних груп скоро зорієнтувалися в ситуації й зуміли вести свою пропаганду в напрямі здобування прихильности неукраїнців для українського визвольного руху. Вони свого мету здобули, що й зафіксовано в численних документах, про які вже була згадка в цій праці.

Треба підкреслити, що в зборах, які влаштували похідні групи в різних місцевинах Ц і СУЗ, брали участь також неукраїнці. Майже на кожних зборах ставилось питання, хто власне є громадянином української держави. Люди питали за «законом про громадянство», про який, на жаль, члени похідних груп не могли нічого сказати. Тим часом питання були цікаві: Напр., чи росіянин, народжений у Тульській області, оженений з українкою, народженою в Москві, який уже 10 років живе в Україні і має діти, народжені в Україні, — чи є громадянином української держави, чи ні? Коли ні, то яким чином може набути громадянство? Звичайно, в таких випадках, фразою, що «Україна є для українців», годі було дати переконливу відповідь. Годі було теж користуватися, в таких випадках, законом про громадянство Української ССР й тому не можна дивуватися, що керівництво підпілля дало доручення похідним групам користуватися законом про українське громадянство, прийнятим за часів гетьманату й надрукованим в Історії України, т. II. проф. Дмитра Дорошенка. А проте, до цього закону, мабуть, і треба буде повернутися, коли й заїснує українська держава.⁵²⁾

4) Коли говорили про соціальний лад у майбутній українській державі, населення Південної України висловлювалося й проти приватно-капіталістичної системи, і проти системи державного капіталізму. В цьому місці треба підкреслити, що питання соціального

ладу дуже охоче дискутувалися населенням і в звітах та повідомленнях членів похідних груп записано багато дискусій чи розмов, що їх члени груп мали з різними особами, чи гуртами людей в Південній Україні.

Цікаво що аргументи проти приватно-капіталістичної системи виходили дуже часто з поняття національного інтересу. «Капіталізм породжує клясову боротьбу, а нам ніякої клясової боротьби не треба. Клясова боротьба викликає ворожнечу й ненависть і тим самим розкладає націю й послаблює державу», говорили членові похідних груп у Маріюполі.⁵³⁾ Або: «Необмежене право приватної власности веде до концентрації приватного капіталу, який, бльокуючись з іноземним капіталом, набирає інтернаціонального характеру. Такий капітал не тільки встановлює монополію в світовому масштабі, але й стає національно анонімний і дбаючи за свої власні інтереси, ніяк не числиться з національними інтересами». І ще: «Сконцентрований капітал бореться за гегемонію в державі й дуже часто її здобуває, а тоді прощай уже самостійність держави. Тоді справами, що стосуються життєвих інтересів України керуватимуть з Берліну, чи Лондону, а не з Києва».⁵⁴⁾ Фраза про «анонімний міжнародний капітал» повторялася дуже часто. Такий «капітал», на думку багатьох дискусантів, «породжує імперіялістичні війни, в яких народи мусять брати участь без огляду на свої національні інтереси, призводить до поневолення слабших народів сильнішими, творить світові імперії з мішаним населенням, до краю економічно експлуатує населення тощо».⁵⁵⁾

Цілком подібний, негативний підхід був у населення до системи державного капіталізму. Загально вважали державний капіталізм закономірним продовженням приватного капіталізму, його закономірним завершенням. Щобільше, державний капіталізм вважали загально гіршою системою, як систему приватного капіталізму. «Коли б нам поставили до вибору: приватний капіталізм, чи державний, ми вибрали б приватний», казали робітники в Маріюполі, які, одночасно, дуже гостро критикували приватний капіталізм.⁵⁶⁾ Всюди підкреслювали, що «в системі державного капіталізму експлуатація трудящих набуває особливо нестерпних і жакливих форм, бо вона ведеться одним

великим капіталістом — державою, що має в своїх руках апарат примусу й терору, про який і не снилося приватним капіталістам».⁵⁷⁾ Інші співрозмовці нарікали, що в системі державного капіталізму «все життя бюрократизується» і що «цей бюрократичний апарат лягає важким тягарем на народ».⁵⁸⁾ Знов же, «життєвий стандарт населення обнижується, бо рабська праця веде до зменшення кількості й обниження якості продукції».⁵⁹⁾ Призначення непосильних норм, стосування «стаханівських» методів мають у наслідок розклад робітничої маси, обниження її професійної моралі. Робітництво робило послідовний спротив системі, що викликало репресії з боку апарату пригноблення. Спротив цей набирав різні форми. Ось робітники в Макіївці подали членові похідних груп таку класифікацію підсоветського робітництва: 1) «Бракороби» — робітники, що випускали масову бракову продукцію, щоб виконати норми, 2) «Рвачі», що за горілку чи хабарі, поставлені десятникам, бригадирам і майстрам, «рвали гроші з держави», тобто їм записували для одержання повної заробітної платні виконання норм, які, насправді, ніколи не були виконані, 3) «Підричники», що зривали державні пляни пляхом різних тяжких протестів, 4) «Симулянти», що прикидалися хворими з метою ухилення від праці, 5) «Літунни», що «літали» з підприємства на підприємство, шукаючи собі теплого місця, де не треба багато працювати. Очевидно, оце «літання», було можливе тільки до часу проголошення указу з 1940 року, який закріплював робітників за підприємством, 6) «Дезертири», що тікали з підприємств і шукали собі нової праці в «тридесятій» області, звичайно на Кавказі, в Туркестані або в Сибірі.⁶⁰⁾ Ось до чого було зведено робітничу класу в «робітничій» державі.

Вихід з ситуації бачили в «справедливому соціальному ладі», побудованому на «розумному обмеженні приватної власності», але й на збереженні принципу «індивідуальної творчої праці». «Така система», як пише один вдумливий спостерігач з рядів похідних груп, «найкраще відповідає українській національній вдачі, бо українець, з одного боку не мириться з будь-якою експлуатацією людини людиною, а з другої боку ніяк не терпить будь-якого обмеження особистої волі й іні-

ціятиви».⁶¹⁾ Згідно з такими поглядами, соціальний лад в державі повинен бути побудований таким чином:

1) Підприємства, що мають загальнодержавне значення, повинні бути власністю держави. Отже всі природні ресурси країни, важка індустрія, транспорт, зв'язок, машинобудування тощо, повинні бути націоналізовані. Націоналізація забезпечить за державою можливість загальногосподарського планування та мобілізації економіки країни для загальних потреб;

2) Підприємства, що працюють для забезпечення широких консумпційних потреб населення, як напр. електричні газівні, телефонічні компанії, підприємства міського транспорту (трамваї, автобуси і т. д.), тощо можуть бути також власністю громад, муніципалітетів, земств й інших самоврадувальних установ;

3) Промислові підприємства середньої величини, зокрема з ділянки легкої, текстильної й харчової промисловості повинні бути кооперативною власністю.

4) Дрібні промислові й торговельні підприємства можуть належати приватним власникам. Ремісництво повинно бути відновлене, бо воно випroduкує багато продуктів, що забезпечуватимуть широкі потреби населення. Джерела, зокрема на перших порах, повинна всіляко сприяти й допомагати закладати приватні ремісничі варстати й майстерні.⁶²⁾

5) Банки можуть бути державні, муніципальні або кооперативні. Приватних банків бути не може.

6) Підприємства, що ведуть закордонну торгівлю, повинні діяти під контролем держави. Це можуть бути державні, або кооперативні підприємства.

7) Соціальне законодавство повинно охоплювати всіх трудящих, отже повинно бути поширене теж на селян, чого не було в советській системі. Воно повинно забезпечувати трудящих від втрати прибутків в праці в наслідок хвороби, інвалідности, смерти й безробіття. Загально, советська система охорони здоров'я вважалася задовільною.

8) Заробітня платня на всіх підприємствах України повинна бути унормована законом. Вона повинна брати до уваги: а) кваліфікацію труда (більша кваліфікація — більша платня, більший досвід праці — більша платня), б) життєві потреби працівника та його родини (більша родина — більша платня), в) життєвий

стандарт території, чи місцевості («такої самої кваліфікації робітників у Києві отримує більшу платню, як в Ново-Українці»). Коли члени похідних груп питалися: «А що буде, коли приватне підприємство не зможе виплачувати платень, визначеним законом?», то падала відповідь: «Це найкращий доказ, що таке підприємство нерентабельне й не повинно існувати».⁶³⁾

9) Професійні спілки (селян, робітників тощо) повинні охороняти інтереси трудящих, а не інтереси держави.

10) «Вільна праця» повинна стати основою робітничого законодавства. Згідно з цією засадою, кожний працівник має «невід'ємне» право вибирати собі професію й місце праці та право змінити його та рід праці «по своїй вгоді».

11) Жінка повинна мати всі права на рівні з чоловіком, а держава повинна видати закони, які охороняли б материнство й дитинство. Цікаво, що населення Південної України рішуче висловлювалося за законодавство, яке, всупереч тодішнім большевицьким практикам, зміцнює шлюб і родину. Населення висловлювалося зневажливо про большевицькі розводи й оповідало про тисячі безглузвих ситуацій, що тодішнє большевицьке законодавство витворювало. Також, на думку населення, хоч жінка повинна мати всі права на рівні з чоловіком, проте її головне завдання повинно бути — виховання дітей. Заробіток чоловіка повинен бути достатній на утримання жінки й родини, жінка не повинна шукати собі окремих заробітків, занедаючи родину й залишаючи дітей без опіки.⁶⁴⁾

12) Право на безкоштовне навчання для всіх дітей, до вищої освіти включно, повинно бути забезпечене за громадянами України конституцією. Освіта повинна бути, на всіх щаблях, безплатна, а учні і студенти повинні бути забезпечені стипендіями на прожиток та підручниками й навчальним приладям. Населення Південної України дуже гостро відчувало позбавлення цього права запровадженням платного навчання у вищих класах середньої школи тав усіх вищих школах большевицькою владою напередодні II Світової війни та позбавлення німецькими окупантами права здобувати освіту. Навчання в середніх і вищих шко-

лах було стихійно відновлено після приходу німців, але цивільна німецька окупаційна влада, переважно, розігнала відновлені школи, стоячи на засаді, що «унтерменші» ніяких шкіл не потребують. Цим актом німецькі окупанти вчинили собі велику шкоду, бо охота вчитися, здобувати освіту, в українського населення надзвичайно велика. «Для цього гону до освіти, до науки, немає паралелі в жодній європейській країні», писав студент Віденської експортної академії, член похідних груп, що знав добре відносини в країнах Центральної Європи.⁶⁵⁾ Крім «права на освіту», дуже основним і «невід'ємним» правом вважали загальне «право на відпочинок», що хоч і ніби то було забезпечене советською конституцією, але в дійсності було обмежене «путівками», що роздавалися за «протекційною засадою».⁶⁶⁾

І коли ми ще при соціальної проблематиці, яка дискутувалася в південній Україні, то варто ще відмітити, що тамошнє робітництво, виходячи з гасла «земля селянам, заводи робітникам», мало теж цілком конкретну програму співучасті у володінні підприємствами й участі в розподілі прибутків на засадах акційної системи з тим, що робітники стають акціонерами заводів і фабрик, на яких працюють. Звичайно, йдеться тут про трудові акції, які отримує трудящий не для спекуляції, але для участі в прибутках підприємства. Коли робітник покидає працю в підприємстві, він отримує за свою акцію її нормальну вартість, за яку може набути акцію в новому підприємстві. Акціонерам підприємств повинно надаватися право об'єднання в робітничі акційні спілки, які могли керувати підприємствами.

Звичайно, акціонером, на рівних правах, може бути держава, муніципалітет, кооперація тощо. Питання робітничих акційних спілок живо дискутувалися на місцях, при чому курсували різні варіанти проєктів. Були теж голоси, що великі сільсько-господарські підприємства, які залишаються власністю держави, треба переорганізувати на таких засадах.⁶⁷⁾

(Є) ВИСНОВКИ З ІДЕЙНОЇ ДИСКУСІЇ

Ось так, у загальних зарисах, виглядали погляди робітничих мас Південної України на різні проблеми

державного устрою й соціального ладу в майбутній українській державі. Ми передали їх без жодних змін, так як вони записані були в звітах, повідомленнях і листах членів похідних груп, що потрапили, до-слівно, у вир цієї ім досі, переважно, невідомої про-блематики. Цікавитись робітничим питанням ОУН по-чало в дуже недавніх часах. Це ж тільки за керівницт-ва ОУН Левом Ребетом, організація наскільки це було можливо в Західній Україні, почала цікавитись теж робітничим питанням й організувала перші робіт-ничі страйки, головні, робітників деревної промисло-вості в Карпатах. Тоді ОУН поширила теж свої впли-ви на українське робітничє товариство «Сила» у Льво-ві.⁶⁸⁾

Проте, в Західній Україні, годі було навіть шу-кати приблизних аналогій з тим, що члени похідних груп побачили в Південній Україні. Немає найменших сумнівів, що в зустрічі з усією цією проблематикою в упромисловленій Південній Україні, члени похідних груп пройшли добру школу, яка й уможливила їм все-бічно збагатити досвід своєї Організації. Коли, в наших часах, на долю членів ОУН, припала велика честь організувати перші масові страйки різнонаціональної маси робітників-в'язнів у советських концентраційних таборах, то не може бути найменших сумнівів, що досвід похідних груп, здобутий у Південній Україні, мав чималий вплив для формулювання програм, які висунули й обороняли страйкуючі в'язні.⁶⁹⁾

Широка дискусія, проведена в південній Україні членами похідних груп і самостійницького підпілля під проводом Юрія Леміша, мала велике значення для дальшого ідейного й політичного росту ОУН. Во-на «відкрила перед ОУН ширші горизонти й нові про-блеми, незнані в умовах догочасної боротьби», ствер-джує визначний учасник похідних груп.⁷⁰⁾

Вона дозволила ОУН «вийти з гетто молодечої ор-ганізації на ширше русло всенародньої боротьби».⁷¹⁾ Вона уможливила вихованим на елітарних принципах організації членам ОУН зрозуміти значення мас — рушія цієї боротьби. Члени похідних груп побачили на власні очі, що ці маси своїм політичним овидом, мудрістю, шириною думки ніяк не надаються до ролі «здеклясованої голоти» й смердів «правлячої верстви».

І прямим наслідком дискусії з цими «масами» мусіла стати основна ревізія досьогочасного ідейного й політичного багажу ОУН, що й наступила остаточно на III Надзвичайному Великому Зборі ОУН, який вперше відбувся на рідних землях, а не на еміграції, в умовах боротьби з німецькими окупантами, в серпні 1943 р. У цьому Зборі теж вперше брали участь у значній кількості члени ОУН — уродженці центральних і східних земель України. Постанови цього Збору рево-люційні: вони відкинули вождівсько-авторитарну си-стему державного устрою України, заступаючи її по-ступлятом широкого демократичного устрою. Вони від-кинули провідницький принцип у керівництві ОУН, заступаючи його принципом колегіального керівництва й поступовою демократизацією Організації. Вони роз-будували соціальну програму в «Постановах Збору» й пов'язали її з живою дійсністю в Україні. Рівні права для всіх громадян України без огляду на їх віроісповідання, чи національність визнано за єдино правильну розв'язку, виключаючи засаду побудови української держави для етнічних українців.⁷²⁾ «Най-більша вартість цих постанов у тому», пише згаданий учасник похідних груп і учасник III НВЗ ОУН, «що вони озброїли націоналістичний рух до боротьби в складній большевицькій дійсності. Останнє десяти-річчя показало, що большевикам вправді вдалося завдати ударів людським кадрам організованого на-ціоналістичного та всього визвольного руху, але успішно протиставитись його програмі вони не зуміли. Основи цієї програми, покладені 13 років тому, ви-правдалися в житті».⁷³⁾

¹⁾ Омелян Ортинський, неопублікований спогад про «ОУН в Донбасі».

²⁾ Зиновій Матла: Похідні групи ОУН, неопублікова-ний спогад.

³⁾ Мстислав З. Чубай, *цит. спогад*, стор. 40.

⁴⁾ Мстислав З. Чубай, *цит. спогад*, стор. 44.

⁵⁾ Мстислав З. Чубай, *цит. спогад*, стор. 44.

⁶⁾ Постанови II Великого Збору Організації Україн-ських Націоналістів, Українська Друкарня ім. ген. Тар-навського в Стрию, 1941. Стор. 26. Друк.

⁷⁾ «Постанови», стор. 7-8. Подасмо повний текст: ОУН бореться:

1. За Суверенну Соборну Українську Державу, за владу українського народу на українській землі.

2. За організацію Української Держави на основах: сильної влади, сильної національної армії й фльоти та єдиної політичної організації провідного національного активу.

3. За плянову організацію цілого господарського й суспільного життя в Українській Державі на таких основах:

а) рівність всіх українців у правах і обов'язках су-проти нації й держави,

б) поділ на різні зайняття і фахи та відповідно до цього виробничі й професійні організації, побудовані на засаді продукційного солідаризму й рівноправности всіх працюючих,

в) власником усієї землі й вод, підземних і наземних багатств, промислу й шляхів комунікації — є сам Український Нарід і його Держава,

г) українська земля — українським селянам, фабрики й заводи — українським робітникам, український хліб — українському народові,

вільна ініціатива вільних людей;
загальне й повне право власности на продукти своєї праці,

обмежене приватне, кооперативне й спілкове право власности на господарювання землею й варстатами для тих, які в них працюють;

державна власність важкого промислу й транспорту; вільна торгівля нижчих ступнів;
законне обмеження зисків, усунення всякої спекуляції та самоволі й недбалства в господарці;

інтенсивна розбудова всіх галузей народнього господарства, щоб воно стало основою могутности Української Держави;

пов'язання в цілому житті — вільної, творчої ініціативи, праці й власности громадян — з ініціативою, пляновістю, організованістю й контролем держави — в одну нерозривну цілість;

г) Законна участь робітників у кермі й зисках підприємства;

за кращу працю — краща платня;
забезпечення законом найменшої платні за працю, вистачаючої на повне удержання працівника та його рідні;

забезпечення здорових умовин праці в копальнях, фабриках, варстатах та всіх місцях праці;
забезпечення платних відпусток і заспокоєння всіх потреб здоров'я й культури;

д) загальне й повне забезпечення на старість та у випадках каліцтва й нездібности до праці всіх громадян;

е) основою багатства народу є в першу чергу здібности й праця всіх членів національної спільности. Тільки праця й її видаїність є мірилом вартости кожної одиниці та основою її суспільного становища.

*) Див. «Постанови», стор. 9. Подаємо повний текст: ОУН бореться:

4. За плянову організацію українською державною владою народнього здоров'я, розросту й тугости української нації шляхом:

а) загальної, обов'язкової, безплатної лікарської опіки й використання всіх здобутків лікарських наук та лічних заведень для цілого загалу,

б) допомоги чисельним родинам,

в) опіки й охорони матерей й дітвори,

г) піднесення стану народнього відживлення, мешкання й рівня цілого життя,

д) плекання фізичного здоров'я народу.

5. За організацію шкільництва на основі загального, безплатного формування для всієї української молоді й особливого виховання здібнішої дітвори;

за перевиховання цілого українського народу в дусі славних традицій української історії;

за усунення чужих розкладових впливів;

за новий героїчний зміст української культури.

6. За свободу сумління й релігійних культів, непротивних моральній силі нації й інтересам Української Держави.

7. ОУН бореться проти комуністичного світогляду, проти інтернаціоналізму й капіталізму та проти всіх поглядів і струй, що несуть послаблення живих сил народу.

ОУН бореться за знищення неволі, за розвал московської тюрми народів, за знищення цілої комуністичної системи, за знищення всіх привілеїв, поділів і різниць на класи та всіх інших пережитків і пересудів.

8. ОУН бореться — за свободу всіх народів поневолених Москвою та їхнє право на своє власне державне життя.

9. ОУН змагає — до з'єдинення всіх українців в одному визвольному фронті Української Національної Революції та організує й творить політично-мілітарну визвольну силу, здібну перевести збройний зрив, здобути Українську Державу та кермувати нею.

10. ОУН іде в боротьбі за здійснення заповіту Великого Пророка України Тараса Шевченка, революційним шляхом Коновальця, шляхом Святослава, Володимира Великого, Хмельницького, Міхновського й Петлюри, шляхом боротьби за славу й велич Золотої Тризуба.

⁹⁾ Див. «Постанови», стор. 12. Подаємо текст т. II «Політичних постанов» про колгоспну систему.

II. Організація Українських Націоналістів бореться, як проти московсько-більшевицького державного капіталізму, так проти повороту ліберально-капіталістичного устрою.

Організація Українських Націоналістів бореться проти насильницької колгоспної системи, за знесення колгоспів, за те, щоб українські селяни самі організували своє господарство й керували ним згідно з добром працюючих і цілого українського народу, за право приватного землеволодіння для селян в межах трудової норми, без права на спекуляцію землею. Відповідно до умовин, ОУН вестиме боротьбу на терені колгоспів також і під такими гаслами:

а) проти невірництва в колгоспах, проти економічного визиску колгоспників та проти большевицької системи оподатковування сільського господарства,

б) проти диктатури в колгоспах ставленників московсько-більшевицької влади — комуністів та активістів,

в) за повну самоуправу та господарську свободу сільсько-господарських артілів,

г) за збільшення присадибних наділів і звільнення їх від податків. Організація Українських Націоналістів є проти руйнування колгоспів у час революційного зриву.

Під час революційного зриву владу в колгоспах переберуть виборні революційні комітети. Перебудова большевицької, невірничої господарки на вільну господарку українського народу буде відбуватися поступово й плянувано так, як це допускати економічний й політичний інтерес української нації, про що дбатиме

Українська Держава, а не самовільними, нагальними методами, які б загрожували б руїною господарського життя.

¹⁰⁾ Див. Мстислав З. Чубай, *цит. твір*, стор. 52-53.

¹¹⁾ Мстислав З. Чубай — д-р Ярослав Дзиндра — людина з високою освітою.

¹²⁾ Див. Мстислав З. Чубай, *цит. твір*, стор. 58-59. Ми навели довші цитати з праці д-ра Дзиндри, щоби вказати, які труднощі мали пропагандисти з похідних груп на Центральних і Східних Землях України з огляду на свій недостатній ідеологічний і політичний вишкіл, при одночасному великому зацікавленні населення цих земель ідеологічно-програмовими питаннями й одночасному високому рівні загальної й політичної освіти населення цих земель. Звичайно, не з усіма твердженнями про реакцію населення Ц і СУЗ на «Постанови II ВЗ ОУН», як їх змальовує автор, не можна погодитися. Інші джерела відновують інший підхід населення до цих «Постанов», про що ще буде мова. Спогади автора були написані на еміграції і, до певної міри, відзеркалюють еміграційні дискусії над ідеологічно-програмовими питаннями.

¹³⁾ — Ставлення українського підпілля до земельної реформи мін. Розенберга було негативне. У постановах II-ої конференції ОУН з квітня 1942 року читаємо постанову ч. 17, яка звучить: «Вважасмо, що т. зв. німецька земельна реформа в Україні — це тільки політично-господарський маневр захватника. Його мета — закріпити свою владу шляхом видимости визволення і відвернути український народ від боротьби за свою владу. Німецька земельна реформа не відповідає інтересам українського селянства і народу через свою експлуаторську суть. Її практична мета — витиснути якнайбільше хліба й робочої сили з України». Див. Неповний текст постанов другої конференції — ОУН. Підпільне видання, друк 1942, стор. 3. Також: М. Львович: Український хліб українському народові. Підпільний журнал «Вільна Україна», Рік I, ч. 8, стор. 1-2.

Текст реформи мін. Розенберга в книзі Романа Ільницького, *Deutschland und die Ukraine*, TOM II, (München 1956) Додатки.

¹⁴⁾ Большевицькі автори записують спротив колективізації на конто «петлюрівсько-кулацьких елементів в українському селі». Див. збірні праця: «Очерки разви-

тия народного хозяйства Украинской ССР», Москва, 1954, стор. 349. Спротив колективізації в Західній Україні ця сама праця записує на conto українських буржуазних націоналістів. Там же, стор. 524.

¹⁵⁾ Звіт Проводу Південноукраїнських земель ОУН до Головного Проводу ОУН з датою: Постій, лютий 1942. в Архівах ЗП УГВР, течка: «Похідні групи», ч. I.

¹⁶⁾ Під час колективізації в Україні, в 1930 і 1931 рр. було 1100 селянських повстань. Див. свідчення колишнього високого урядовця Наркомату сільського господарства Юрія Гулими-Левковича у відомому американському тижневику *The United States News and World Report* з дня 16 грудня 1955 р. стор. 60.

¹⁷⁾ Див. інтересне статистичне зведення в статті В. П. фон Полетики, «Кліматичний огляд російського сільського господарства» в англійському *Бюлетені*, Мюнхенського Інституту для вивчення історії й культури СРСР. II, серпень 1955, ч. 8, стор. 9.

¹⁸⁾ Читач хай дарче мені що депресію, але в хвилині, коли навіть в чужинській, публічній opinii появляються голоси, які записують кризу сільського господарства в ССР на conto українського націоналізму (так напр. статті воєнного звітодавця нью-йорської газети Ансельма Е. Тальберта в «Ди Нью-Йорк Геральд Трибюн» від 6 і 13 лютого 1955 року. друга стаття під заголовком: «Мовчазна війна в Україні вкорочує червоний харчовий визиск»), то годі було не порушити пов'язання сучасної сільсько-господарської кризи в ССР з боротьбою українського селянства проти колгоспної системи. Для тих, що сумніваються в існуванні сільсько-господарської кризи в ССР поручаю звіт першого секретаря КП ССР — Никити С. Хрущова на пленумі ЦК ССР дня 3 вересня 1953 року. Див. Збірник статей К сoвpeмeннoмy cocтoяннoмy ceльcькoгo хoзяйcтвa в ССР, Мюнхен 1953, Институт по изучению истории и культуры ССР

¹⁹⁾ Мстислав З. Чубай: лит. твір. стор. 39-40.

²⁰⁾ З неопублікованих спогадів Зиновія Матли п. н. «Похідні групи ОУН». За дозвіл використання їх, у цьому місці, складаю авторові щирю подяку.

²¹⁾ Український переклад оригінальної інструкції Коха з липня 1943 року знаходиться в архівах ЗП УГВР, течка: «Німецька політика в Україні», ч. II. Див. також: О. Бравдов: До генези українсько-німецької війни

1941-1944 років. У підпільному журналі «Вісник УГВР», ч. 2, жовтень 1945 року.

²²⁾ Для порівняння подаємо цифри з 1918 року. 9 квітня 1918 року, український уряд зобов'язався поставити Центральним державам до 31 липня 1918 року 60 мільйонів пудів (1 мільйон тонн) хліба й хлібних продуктів, товщів, олійного насіння й стручкових овочів. 2 квітня заключено договір про поставку, в тому самому терміні, 400 мільйонів штук яєць, а 13 квітня, згідно з договором про постачання рогатої худоби, треба було доставити 2.750.000 пудів живої худоби, при чому середня вага окремої штuki визначалася на 15 пудів. Цього ж дня заключено було договір про постачання картоплі, овочів, сушених овочів, капусти й цибулі. Картоплі мало бути вивезено 1.500.000 пудів. Ці договори не були виконані. Згідно з цифрами, що їх подає граф О. Чернін у своїх спогадах, до листопада 1918 року було вивезено з України 113.421 тонн борошна, зерна, стручкових рослин і кормових трав і 30.757 вагонів інших продуктів та худоби: масло, сало, всякі товщі, молочні продукти, м'ясо, риба, коні, худоба, цукор. Крім того ще «контрабандою» поза офіційним дозволом вивезено до двох деожаз, по обрахунку графа Черніна, около 15.000 вагонів всяких продуктів. Див. проф. Дмитро Дорошенко. Історія України 1917-1923 рр. том II, стор. 293-302 і Додатки стор. IV-XXII.

У роках 1909-1913, українські землі в Російській Імперії мали 8,6 мільйонів тонн збіжжєвих надвишок й Україна займала перше місце в світі як експортер пшениці й ячменю. В 1932-35 рр. збіжжєві надлишки українських земель в СРСР виносили тільки 3,6 мільйонів тонн. За обчисленнями А. Фанца УРСР в границях 1939/41 рр. із Кримом мала для вивозу збіжжєву надвишку 2,1 мільйона тонн. Див. В. Кубійович. Географія України й сумежних країв, II, видання, 1943 стор. 396-399.

Якщо цифра, яку подав Кох, відповідає дійсности, коли йдеться про вивіз збіжжєя (5,950.000 тонн), то Кох таки справді зумів пограбувати в українського народу всі його збіжжєві лишки. Проте, цифри, які подав Кох, ледве, чи є правдиві. Цифри ці скоріше треба вважати пропагандою, яка мала на меті дати цифрові матеріяли, потрібні для підтримки своєї безглуздної політики. Саме тоді, з різних боків, посилалися меморандуми до Берліну, які виказували шкідливість його політики в

Україні і йому потрібно було давати фіктивні цифри, щоби підтримати своє становище. Через спротив українського населення, на нашу думку, поданих собою кількостей харчових продуктів з України вивезти не міг.

²³⁾ Опис листівки: «Боротьба за хліб — боротьба за владу». Формат: 19×14 см, друк, 4 стор. На першій сторінці гасла: За Самостійну Соборну Українську Державу! Свобода народам і людині! Заголовок товстим друком. Мотто: «Свій хліб не косами — мечами збирати треба на землі». Підпис: Організація Українських Націоналістів Самостійників — Державників. Постій серпень 1943 р.

²⁴⁾ Цитати з тогочасних окупантських проклямацій й інструкцій про збір урожаю.

²⁵⁾ Напр. Панас Хуртовина: Під небом Волині. Вінніпег 1952. Див. стор. 126 і д. стор. 138 і д. 158 і д.

²⁶⁾ Див. John A. Armstrong: Ukrainian Nationalism 1939-1945. New York Columbia University Press, 1955. Стор. 253.

²⁷⁾ Варіант цієї програми надруковано в еміграційному виданні: Бюлетень українського визвольного руху, ч. 1. серпень 1945, стор. 13-15. Підпис Д. Шахай. Інші варіанти програми зберігаються також в Архівах ЗП УГВР, течка: Похідні групи ч. 1.

²⁸⁾ Цитується за підпільною газетою: «За Самостійну Україну», Бойовий орган ОУН. Рік III, ч. 8 з дня 24 жовтня 1943 р. стор. 3.

²⁹⁾ Ситуаційний звіт Костопільської округи ОУН за місяць жовень 1943 року, що переходиться в Архівах ЗП УГВР в течці «Німецька окупація України», ч. 2. Копія теж у течці «Вісті з України», т. 2.

³⁰⁾ Напр. управа Колківського р-ну, луцького «гебіту» звернулася, офіційно, до Дирекції лісів УПА, щоби забезпечити її і школи району потрібним паливом. Див. «Вісті з України» ч. 2.

³¹⁾ Звіти членів похідних груп переповнені описами промислових заводів у містах Південної України, якими, здебільша, учасники походу були захоплені, при одночасному здивуванні з приводу незвичайно низьких мешканевих умов промислового робітництва. Сторінки цих звітів малюють нам невідрадну картину життя робітників у численних «собачивках» (робітничих оселях) та робітничих землянках, чи «халабудках». В наведеному описі ми згадували головно ці заводи, про які

розказували в звітах, при чому наведені назви заводів відносяться до передвоєнних часів. Наведені цифри подано за книгою Гаррі Шворца: Советська економіка та Теодора Шабад: Географія ССРСР, регіональний огляд. Обі книги написані в англійській мові. Див. також: О. д-р Іван Чинченко: Економічно-географічна характеристика південносхідної України. Бюлетень ч. 1 (4), вид. НТШ, Торонто, Канада, грудень 1953, стор. 116-123.

³²⁾ Див. Армстронг: Український націоналізм, 1939-1945, стор. 247.

³³⁾ Див. література про це питання в книзі Юрія Лавріненка: Український комунізм і політика Москви в Україні 1917-1953. Нью-Йорк 1953 (в англ. мові). —

³⁴⁾ Указ президії верховного совета ССРСР з дня 26. 6. 1940 р. — Див. Александров, Н. Г., Астрахан, Ф. И., Голяков, И. Т., Каримський, С. С., і Москаленко, Г. К.: Законодательство о труде. Комментарии к законодательству о труде ССРСР и кодексу законов о труде РСФСР Москва: Всесоюзный Институт юридических наук министерства юстиции ССРСР, 1947. Цікаво, що цей указ був антиконституційним актом, оскільки, напр., він збільшив тривання робочого дня в ССРСР з 7 на 8 годин, дарма що конституція ССРСР з 1936 року гарантувала робітникам 7-годинний день праці. Згідно з конституцією ССРСР, зміни в конституції можна переводити тільки постановами Верховного Совста, а не Президії. Відповідна постанова про 8-ми годинний день праці була введена до конституції ССРСР щойно 25. 2. 1947 року. Це свідчить, що самі кремлівські вожді мають не надто багато пошани для своєї конституції.

³⁵⁾ Див. Енциклопедія Українознавства, Мюнхен-Нью-Йорк, 1949, том I, стор. 153.

³⁶⁾ Див. Торжество ідеології дружби народів на Україні. Видавництво Академії Наук Української РСР. Київ 1953, стор. 90 і д. Це джерело подає ще такі цифри: За перших десять років советської влади в Україні, кількість робітників і службовців зросла до 2 мільйонів 20 тисяч чоловік, а в 1934 році, робітників і службовців було 4 мільйони 543 тисячі чоловік. У цей час (1934) у робітничий клас України було вже 59,2% українців. Див. «Торжество», стор. 100 і д.

³⁷⁾ Див. цит. «Торжество», стор. 100 і д. За цим джерелом, питома вага виробництва засобів виробництва

в загальному обсязі промислової продукції в Україні досягла 78 % в 1940 році.

³⁸⁾ Див. «Changes in the Ukraine». By Isaac Deutscher The Times, London, Jan. 15, 1954.

³⁹⁾ Див. Армстронг, цит. твір, стор. 247.

⁴⁰⁾ Див. Армстронг, цит. твір, стор. 236. Армстронг називає репортажі Т. Ляховича («Краківські вісті», 17. V. 1942), Ю. Тарковича («Краківські вісті» 12. VII. 1942) й інші.

⁴¹⁾ Власні спостереження.

⁴²⁾ Матла, цит. твір, стор. 17.

⁴³⁾ Напр. підпільниця з Савинців, Балаклійського району Харківської області звітувала, що в одному кутку Савинців живуть від дуже давніх часів «кацапи», з якими українці втримують приязні відносини, але не мішаються з ними, зберігаючи «расову чистість». За останніх 50 років був тільки один випадок, що українка вийшла заміж за росіянина. Большевики робили заходи, щоби довести в цьому одному селі до мішаних подруж, але без результату. Течка: Німецька окупація України, т. II. Архів ЗП УГВР.

⁴⁴⁾ Див. Армстронг, цит. твір, стор. 265 і 268. Кореспондент «Краківських вістей» — Р. Сутор натрапив у Новомиргороді, Кіровоградської області, на молодого вчителя та його дружину, які, хоч російського походження, вважали себе українцями й ненавиділи московсько-большевицький режим, як і всі українці. Сутор з цього приводу був дуже здивований зокрема його дивувало почуття приналежності цих росіян до української нації. Див. «Краківські Вісті» з дня 2. VIII. 1942 р.

⁴⁵⁾ Див. Євген Борис: Сергій Шерстюк. У серії: Постаті українського підпілля. «Український самостійник», Мюнхен, ч. 37/295 з дня 11. IX. 1955.

⁴⁶⁾ Див. Юр. Семенко: Пам'яті Михайла Пронченка. «Нові Дні», Торонто, ч. 39 за квітень 1953 року, стор. 10 — 13.

⁴⁷⁾ З ситуаційного звіту від 30. 6. 1943 р. пров. Юрія Леміша. Архів ЗП УГВР.

⁴⁸⁾ Виписи із звітів членів похідних груп. Архів ЗП УГВР.

⁴⁹⁾ Там же.

⁵⁰⁾ «Україна під німецькою окупацією», т. II, стор. 21. Звіт з Никополя.

⁵¹⁾ «Україна під німецькою окупацією», т. II, стор. 36. Звіт з Маріуполя.

⁵²⁾ Див. «Україна під німецькою окупацією», т. II, стор. 49-50. Архів ЗП УГВР.

⁵³⁾ Див. дискусія члена похідних груп з гуртом робітників у Маріуполі. Течка: Похідні групи, ч. I, ст. 15.

⁵⁴⁾ Див. розмова Костя Білика з господарем квартири в Маріуполі. Кость Білик — тоді перекладач при «Ляйбштандарте Адольф Гітлер», пізніше один з найбільш визначних підпільників у Південній Україні, був сином гімназійного вчителя. Течка: Похідні групи, т. I, стор. 27. Архів ЗП УГВР.

⁵⁵⁾ Див. Звіт з Макіївки з серпня 1942 року. Течка: Похідні групи, т. I, стор. 57. Архів ЗП УГВР.

⁵⁶⁾ Див. цит. дискусія у Маріуполі, т. Похідні групи, ч. I, стор. 15-16.

⁵⁷⁾ Там же.

⁵⁸⁾ З розмови в Дніпропетровську. Див. Похідні групи, ч. I, стор. 38.

⁵⁹⁾ Див. цит. звіт з Макіївки. Похідні групи, т. I, стор. 57.

⁶⁰⁾ Там же.

⁶¹⁾ Кость Білик у цитованому звіті.

⁶²⁾ Голоси такі занотовано в Дніпропетровську, Никополі, Маріуполі й Слов'янську. Див. течка: німецька окупація України, т. II, листи 34, 36, 56, 57.

⁶³⁾ Кость Білик, у цитованому звіті.

⁶⁴⁾ Занотовано в цілій низці місцевостей: Кіровоград, Дніпропетровське, Дніпродзержинське, Никопіль, Маріупіль, Сталіно — так, що можна говорити про загальнопоширений погляд.

⁶⁵⁾ Записано в Херсоні. Див. Похідні групи, ч. I, стор. 41.

⁶⁶⁾ Під правом на відпочинок розуміли не тільки платну відпустку, як річ самозрозумілу, але теж обов'язкову висилку в санаторії та на курорти. Населення дуже гостро відчувало факт, що советські профспілки розділяли путівки на курорти за «протекційною засадою». Див. нотатка: «Кому давали большевики путівки» — записана в Симферополі, 1942, похідні групи, ч. I, стор. 63.

⁶⁷⁾ Цікаво, що проекти створення робітничих акційних спілок аргументувались, звичайно, вимогою, що українська держава повинна поставити «замож-

ність трудового народу» в основу свого існування. «Соціалізм приніс нам злидні, вільна Україна повинна принести всенародне багатство», казали донецькі шахтарі (Похідні групи, ч. 1, стор. 57). Були теж проєкти, щоб слова «пролетар», «пролетаріят», а також «соціалізм» викинути з українського словника, як негідні української людини (Там же, Макіївка).

Ось такі наслідки залишилися від побудови «соціалізму» й комуністичного раю в Україні в настроях опори «соціалізму» — робітничої кляси!

⁶⁶⁾ Див. «Двадцять років боротьби» (У двадцяті роковини ОУН). 1929-1949. «Визвольна політика», ч. 20, 1949, стор. 1-10. Про робітничі страйки — стор. 6, друга колонка. Також: Лев Ребет: «Світла і тіні ОУН» в газеті «Український самостійник», 1954-1955. В «Постановах II. Великого Збору Організації Українських Націоналістів» робітничому питанню присвячено тільки коротку постанову такого змісту: «12. В промислових осередках Організація Українських Націоналістів веде боротьбу під гаслами: за всебічну опіку держави над робітниками, за справедливу заробітню платню, за особисту свободу робітника, за самоуправу робітників у вільних професійних союзах». Див. «Постанови», стор. 13.

⁶⁹⁾ Про керівну участь українських націоналістів у страйках в совєтських концентраційних таборах існує вже ціла література. Книга німецького лікаря, д-ра Йозефа Шольмера: Мертві повертаються — перекладена вже на різні світові мови. Зізнання поворотців з совєтських концтаборів друкуються систематично в Бюлетені Інтернаціональної Комісії проти концентраційного режиму, що появляється, на різних мовах, у Брюсселі й Парижі. Адреса видавництва CIED, 5, rue Daupou, Paris 2-eme.

⁷⁰⁾ Мирослав Прокоп, до питання генези III НВЗ ОУН. «Український самостійник», чч. 1/311 і 4/314 за 1956 рік.

⁷¹⁾ Там же.

⁷²⁾ Див. «Постанови III НВЗ ОУН». Підпільна брошура, 1943. Передрук «Постанов» з уточненнями й доповненнями, прийнятими Конференцією ОУН на українських землях в червні 1950 р. в журналі «Сурма», ч. 25 за листопад 1950, стор. 19-21.

⁷³⁾ Мирослав Прокоп, цит. стаття в «Українському самостійнику», ч. 4/314 за 1955 р. Див. також: Дарія Ребет, Знаменне десятиріччя в житті ОУН. «Сучасна Україна», ч. 17/68 за 1953 р. Большевики самі не применшували значення «ідеологічної диверсії» банд «українських націоналістів». Див. статті Ярослава Галана: «Націоналістичні опирі», «Радянська Україна» за 14. 8. 1946, Л. Левченка: «Геть на смітник історії», «Радянська Україна» за 8. 10. 1947 та Н. Рябокляча: «Незнищенність дружби народів», «Радянська Україна» за 12. 8. 1951, крім цілої низки інших.

III. Географічне розміщення українського підпілля в Південній Україні і перегляд його діяльності

1. АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПОДІЛ

З черги приходимо до перегляду підпільної боротьби крайового проводу ОУН південноукраїнських земель й організації групи УПА-Південь, що постала з ініціативи в різних областях Південної України та нариса організувалася в районі Холодного Яру. Південна Україна творила, в організаційній структурі підпілля — «край» з Крайовим проводом на чолі. Крайовими провідниками були, по черзі, Зиновій Матла та Юрій Леміш. Після розгрому підпілля в Києві, крайовий провідник ОУН південноукраїнських земель отримав повноважності очолювати всю підпільну організацію ОУН у Райхскомісаріяті Україна.¹⁾

В склад Південної України, що перебувала під німецькою окупацією, входили адміністративні області: Кіровоградська, Миколаївська, Дніпропетровська, Запорізька, Сталінська та Ворошиловградська. В усіх цих областях, за винятком Ворошиловградської області, були організовані обласні проводи ОУН. Наш огляд підпільної організації й боротьби буде поданий у повищому порядку, за областями.

Кримська область належала перед війною до Російської федерації. До Криму, однак, прибули Похідні групи ОУН й створили в ньому українську самостійницьку підпільну організацію, що діяла весь час німецької окупації. Про діяльність підпілля в Криму говоритимемо на підставі вичерпної праці учасника — І. А. Моряка, машинопис якої приготовлений до друку, автор дозволив використати в нашій праці.²⁾

Одеська область з частиною Вінницької області творила окрему провінцію, — Трансністрію, що перебувала під румунською окупацією. Про підпілля ОУН у Трансністрії говоритимемо в окремому розділі.

2. КІРОВОГРАДСЬКА ОБЛАСТЬ

У Кіровоградській області підпільну організацію ОУН очолив сл. п. Маріян Мартин («Андрій», «Остап»). Про нього згадує Зиновій Матла в своїх спогадах: «М. Мартин, уродженець міста Львова й старий член націоналістичної організації. Чорнявий, жаргівливий та відважний. Був типовим львов'яком. В його мові, коли він сердився, було чути польські слова. Всі його любили й ніхто не сердився на нього, бо це все сприймалося за щирю мову друга.»³⁾ Сл. пам. Маріян Мартин відійшов, в 1943 р., до УПА, в якій пізніше загинув.

Заступником провідника області та пропагандивним референтом був місцевий українець «Олесь», якого учасник підпілля окреслює: «професором філософії, який тільки що перед війною повернувся з десятирічного заслання, за участь у СВУ, з соловецьких концтаборів і тепер знову, з повним завзяттям, включився в національно-визвольну боротьбу свого народу — вже в рядах ОУН».⁴⁾ Військовим референтом був Дмитро Дорош.⁵⁾

Члени Похідних груп з'явилися в Кіровоградській області рівночасно з німцями. Вони «принесли зі собою в усі закутки Середньої і Східньої України підручники з історії України й українського війська, географію України, твори д-ра Д. Донцова та іншу українську націоналістичну літературу, Постанови ІІ великого збору ОУН, Акт відновлення самостійності української держави, відозви й летючки та точно опрацьовані пляни й інструкції проводу ОУН в справі організації й праці українського націоналістично-революційного підпілля. Вони ж були й одними з перших організаторів того підпілля. Крім того Похідні групи ОУН, під час свого переходу, скрізь по Україні організували спеціальні та принагідні мітинги й організували декілька величавих — з прапорами, транспарантами й кличами — маніфестацій, на яких повідомляли населення про події та зачитували проголошений Акт відновлення української самостійної соборної держави. Здається, що остання така відкрита й масова маніфестація на середніх землях України відбулася в містечку Вовкове на Кіровоградщині; в ній брали участь українці майже з усього району. Після того вже не було можливості відкрито вести підготовчу

визвольно-революційну роботу серед населення, бо німці посилили безоглядний терор проти українських націоналістів і, взагалі, проти всього українського населення, а тому всі члени Похідних груп і інші провідні члени ОУН змушені були піти в підпілля й звідти продовжувати свою роботу», стверджує учасник із місцевих українців.⁶⁾

З огляду на те, що в Кіровограді було вже німецьке військо й гештапо, до Кіровограду пішли тільки вибрані люди з Василем Пасічняком на чолі. Сам провід Кіровоградської області розсіявся по цій області, а врешті, для більшої безпеки перенісся до рідного села учасника Степана Гліда, по професії вчителя. «Моя старенька батьківська хата — пише Степан Глід — перетворилася в Обласний штаб ОУН в Кіровоградщині, а клуна — місцем зустрічі й відпочинку зв'язкових і різних перехідних груп. Там же в селі, по різних кривках і схованках — у землі й буділях, зберігалися друкарські машинки, штапти й печатки, різні бланки на документи, архіви, різна література й летючки, зброя й великий сіньожовтий прапор із золотим тризубом, який чекав на свій час і призначення». «Таких схованок», каже автор, «у селі було багато».⁷⁾

Обласний провід Кіровоградщини складався з місцевих українців і членів Похідних груп, а оточував його районні проводи — переважно з місцевих українців.⁸⁾ Проте, «члени Похідних груп ОУН, що прийшли з західноукраїнських земель і пішли в підпілля, безпосередньої участі не тільки в загальній явній українсько-національній роботі вже не брали, а й творенням організаційної сітки майже не займалися. Всю організацію й іншу організаційну роботу серед українського населення виконували місцеві члени ОУН, бо тим, що прийшли з західних земель, дуже важко було орієнтуватися в місцевих умовах і відношеннях, які під час війни були особливо тяжкі й загрозливі. Крім того, ворожі агенти, які весь час жили серед українців, легко впізнавали їх по мові, а всякий «західняк» тоді там вважався за бандерівця й таких зараз же видавали гештапо, або самі ліквідували», стверджує Степан Глід.⁹⁾

В першу чергу, Обласний провід Кіровоградщини розбудував свої зв'язкові лінії до Головного проводу

ОУН та до Крайового проводу Південної України в Дніпропетровщині. Далше розбудовано зв'язкові лінії до Полтавського й Дніпропетровського обласних проводів. «Зв'язкові, що їх висилав Головний провід ОУН чи крайовий провід», згадує Степан Глід, «прибували до нас переважно нелегальними шляхами по зв'язку або їхали з підробленими німецькими документами... Завдання зв'язкових виконували також і дівчата, які часто приїжджали, як артистки й, виконавши свої організаційні обов'язки, давали в місцевому театрі, про форму, вечір співів чи танців і їхали далі, чи поверталися назад». На Головному зв'язковому пункті, всіма зв'язковими й перехідними групами опікувалися дружина й старенька мати Степана Гліда.¹⁰⁾

Черговою справою було створення підпільної мережі в Кіровоградщині. Похідні групи створили осередки в Кіровограді, Аджамії, Знаменні, Чигирині, Фунду-Кліївці, Олександрії, Бобринці, Новій Празі, Ново-Українці й Ново-Миргороді, але всі ці осередки, скоріше, чи пізніше розгромило гестапо, виарештовуючи західноукраїнських членів Похідних груп. Василь Пасічник, що почав був видавати й редагувати українську газету в Кіровограді, був арештований і засланий до концентраційного табору. Фізично винищено членів Похідних груп в Олександрії та в Чигирині. В Новій Українці був сильний осередок під проводом учасника боїв на Карпатській Україні, сл. п. пор. В. Кривого. Виходила тут газета, яку редагував І. Кирик, а в місцевій друкарні перевидано «Історію України» Крип'якевича, до якої вступ написав З. Матла. Проте й цей осередок впав жертвою зради й усіх його членів вистріляло гестапо в 1943 році.¹¹⁾

Після того, як гестапо розгромило Похідні групи, залишки їх перейшли в підпілля. Підпільна мережа почала організуватися за допомогою місцевих людей і складалася спочатку, майже виключно з сільської інтелігенції — вчителів, агрономів тощо. Коистуючись авторитетом і довірям серед українського громадянства, вона залучувала його в підпільну мережу. «В підпільній організації сітці, — свідчить Степан Глід, — брали участь або виконували її роботу навіть старші батьки й матері, які посилали туди своїх синів і дочок».¹²⁾ Проте, наплив молоді до підпільної мережі стався тільки тоді, коли німці розгромили відроджене

українське шкільництво, а зокрема тоді, коли почали організувати свої власні людоловні для посилки спійманих на роботу до Німеччини. В підпільній сітці молодь Кіровоградщини була дуже активна й ініціативна, вимагаючи напр. негайного творення збройних партизанських загонів. Масову участь у підпіллі брали, дівчата, які «особливо відзначалися великою конспіративністю, дисциплінованістю, рішучістю і відвагою. А якщо ж їх і викривали, то не дивлячись на страшні гестапівські тортури, вони не зраджували нікого й словом, а коли вмирили, то вмирили так, як справжні лицарі».¹³⁾

В скорому часі підпільна мережа, що розбудувалася трійковою системою, мала під своїм впливом все національно-політичне, культурне й громадське життя Кіровоградщини. Всі установи були обсаджені національно-свідомими українськими громадянами, дуже часто членами, або симпатиками Організації. Підпілля дало свою повну підтримку Українській Автокефальній Православній Церкві, що її в Кіровоградщині очолював єпископ Володимир Малець, як вікарій архієпископа Михайла Хорошого в Миколаєві. Москвофільська Автономна церква, через діяльність підпілля, ніяк не могла здобути ґрунт у Кіровоградщині.¹⁴⁾ Початково, підпілля в Кіровоградщині кляло теж великий натиск на просвітянську діяльність, на влаштування академій, відчитів, доповідей, лекцій, аж доки пров. Леміш не заборонив членам підпілля займатися того рода діяльністю, слушно підкреслюючи, що цим вони себе деконспірують перед окупантською владою.¹⁵⁾

Господарське положення на терені Кіровоградської області було дуже важке. По колгоспах бракувало рук до праці й тому до колгоспів насильно спроваджували людей із Вінниччини і Кам'янець-Подільщини. Ці люди масово тікали додому й їх вилловлювали німці з шпундманами. Примусово зареєстровано на біржах праці мужчин від 18-60 р. життя та жінок від 14-55. Багатьох із них змушено виїхати на роботу до Німеччини. В колгоспах уведено важкий режим: 10 годинний день праці; за спізнення, невиконання праці, опущення праці карано буками, або т. зв. «армбіндою» — підвішенням. По селах заборонили різати свиней і худобу без дозволу. В колгоспах видавали на місяць на чо-

ловіка по 8 кг муки, по містах харчовий приділ із 250 гр хліба денно та 3 кг пшона і 60 гр олії на місяць. Кооперація стягала молоко, яйця, курей, але не давала нічого. В селах дуже не вистарчало мануфактури, солі, цукру, нафти, мила, шкіри, ниток. Базари розганялись німцями та їх помічниками — шпудманами, до яких після розгону української народної міліції набирали різне шумовиння, злодіїв і пияків та большевицьких агентів. Ось, напр., серед кіровоградських шпудманів особливо садистичною жорстокістю відзначався комуніст-стахановець і орденоносець із кіровоградського машинобудівельного заводу «Червона зірка» — Нога.¹⁶⁾

Підпілля повело акцію проти виїзду на роботи до Німеччини. Поширено багато листівок, що зивали українську молодь не їхати туди. Вже в 1942 році німцям не вдалося цілком виконати свій плян вивозу. В 1943 році, «вербовка» вже була цілком провалена українським підпіллям.¹⁷⁾ На заклики підпілля, молодь масово тікала й ховалася. Масові втечі мали місце в Олександрійському та Новомиргородському «тебітах».

Були вже такі хлопці й дівчата, що по 4-5 разів тікали від «вербовки». І були такі, що тікали по дорозі до Німеччини та верталися додому. Спротив проти «вербовки» був важливим етапом революціонізації української молоді, бо така молодь, що раз поставила спротив окупантові, швидко знаходила свій шлях до підпілля.

Іншим засобом «революціонізації» молоді був розгром німецькими окупантами українського шкільництва. Похідні групи ОУН всюди відновляли в Україні школи: неповно-середні й середні, зокрема по селах. Самі підпільники (З. Матла) були, поруч місцевих учителів, учителями в цих школах. Школи по селах продовжували, часами, навчання навіть тоді, коли появилася німецька окупантська адміністрація й скасувала неповно-середні та середні школи й дозволила тільки на початкові і деякі професійні школи. Отже факт розгону українських середніх і вищих шкіл дуже роздратував українську молодь і посилив її ненависть до українських окупантів. Молодь була свідома того, що німецька окупаційна влада унеможливила молоді навчання з політичних причин. Це й було причиною, що українська молодь почала шукати зв'язків до підпілля

і ставати в його ряди.

В Кіровоградщині ця молодь могла знайти шлях тільки до українського самостійницького підпілля, бо большевицьке підпілля було майже нечинне й обмежило свою діяльність до співпраці з німцями на проти-українському відтинку. Знов же, білогвардійське підпілля, що його очолював у Кіровограді кол. царський полковник Зякін, що в 1919 році героїчно боронив Єлисаветград (пізніше Кіровоград) зі своїми юнкерами перед большевиками, а з приходом німців прибув до Кіровограду, ніякої атракційної сили для української молоді не мало.¹⁸⁾

Ще іншою акцією українського підпілля в Кіровоградщині була акція проти здачі контингентів і за заховання збіжжя перед німцями. Звичайно, така акція вимагала солідарности українського селянства й до такої солідарности кликало українське підпілля, підкреслючи не тільки ганебність, але й шкідливість донощитства. Акція ця почалася вже після жнив 1941 року й досягла свого вершка в 1943 році. З особливою силою вона розгорнулася на Чигиринщині, де вже в зимі 1942-43 р. розвинула свою діяльність сильна самостійницька група, зложена з місцевих українців. Проте, на Чигиринщині та в сусідньому Холодному Ярі, а також у суміжних районах Полтавської області існували вже українські партизанські загоны, які не були підпорядковані центральному керівництву большевицької партизанки в Москві, але діяли самостійно. Деякі з цих загонів включилися пізніше в УПА й стали частиною групи УПА-Південь.

У цей час, створилися теж на Кіровоградщині большевицькі партизанські групи — Карнаухова й Дулетти. Ці групи були прислані на Кіровоградщину з Московщини й посилювалися постійними повітряними десантами, що головню складалися з неповнолітньої молоді — 12-14 літ, вихованої в школах партизанів і парашутистів у Московщині. Як і всюди по Україні, большевицькі партизанські групи займалися провокацією, нападаючи коло українських осель на німців, за що ті пізніше вирізували впень населення цих осель.¹⁹⁾

В 1943 році, червоні партизани в Кіровоградщині зросли на силі й почали дію проти малих німецьких загонів та проти шляхів сполучення. Як дуже непевно

почували себе німецькі окупанти в наслідок цих дій, про те найкраще свідчить пересадний страх німецького окупантського апарату перед цими партизанами. В часі зимової офензиви большевиків у лютому 1943 року, німецькі службовці й жандарми почали вже в паніці евакуюватися, коли фронт ще був за сотні кілометрів від Кіровограду. В березні 1943 року перейшла через Дніпро коло Кременчука більша група большевицьких партизанів, яка почала більшу «відплатну акцію» проти «українських націоналістів» у Кіровоградщині. Партизани грабували села, вбивали старостів, шуцманів, німців і ширили паніку. І справді, ця ватага нагнала німцям величезного страху. До бою з ними німці не рвалися й були щасливі, що їх головне зайняття — «паціфікація» українських сіл. У червні 1943 р. ця банда залишила Кіровоградщину й перейшла в райони лісів т. зв. Зеленої Брами, над р. Синюхою. В зв'язку з появою цієї банди та її виразною антиукраїнською діяльністю населення Кіровоградщини почало організувати самооборону та самодопомогу. На краю села стояли стійки, що з наближенням різних новітніх орд алярмували мешканців села про небезпеку. На ніч самооборонні групи озброювалися й не допускали нікого до сіл. І власне ця самооборонна акція дуже не подобалася німецьким окупантам, коли вони про неї почули. В травні-червні 1943 року німецькі окупанти, перевели велику акцію проти українського самостійницького підпілля, арештуючи в усіх районах області свідомих українців й обвинувачуючи їх за приналежність до «українського руху спротиву» (Україніше Відерштандсбеуґунґ), яке теж називали «Бандерабеуґунґ»).

А проте, терор проти українських самостійників тривав увесь час німецької окупації Кіровоградщини. Увесь час кіровоградська тюрма та карний табір у Терновій Балці були переповнені українськими націоналістами, над якими жорливо знущалися німецькі поліцейські зі своїми помічниками — «українськими» шуцманами. Ось Степан Глід, який сам був в'язнем Кіровоградської тюрми, описує в своїй книзі знущання над українським самостійником, військовим референтом підпілля Кіровоградської області — Дмитром Дорошем. Передаємо слово Степанові Глідові: «По полудні, пише Глід, до камери зайшла група п'яних німців

І поліцаїв, на чолі з комендантовим перекладачем. Вони всі були озброєні нагайками й бичами. Нога перший покликав Дороша Дмитра. Дмитро підійшов до них і по-військовому виструнчився перед п'яною зграєю.

— Ти за що сидиш?! — заревів перекладач.

— За Україну! — теж голосно й гордо відповів Дмитро.

Сильний удар кулаком в обличчя й кров потекла Дмитрові з носа.

— За яку?

— За самостійну!

І знову сильний удар в обличчя, але Дмитро стоїть непорушно й гордо тримає голову.

— За яку?!!! — знову гарчить розлючений перекладач.

— За соборну! — гордо відповів Дмитро.

Тоді вся зграя накидається на Дмитра, збивають його з ніг і починають бити бичами, дротяними линвами та копати й топтати кованим чобітьми. А коли Дмитро весь підплив кров'ю і вже не рухався, його відтягли за ноги в куток камери й залишили там стікати кров'ю.

Після Дороша так само розправилися з Хмарою...²⁰⁾

Крім знущань над українськими націоналістами, в Кіровоградській тюрмі та в концентраційному таборі в Терновій Балці дуже часто їх розстрілювали. Залюбки розстрілювали українських націоналістів разом із жидами. Масовий розстріл мав місце 30 січня 1943 року й про нього ми вже згадували. Взагалі, в Кіровоградській тюрмі та в Терновій Балці загинули такі українські націоналісти: Іван Попов, Іван Кирик, Григорій Голь, Микола Боленький, Дмитро Чабан, Микола Стахурський і багато, багато інших. Масові розстріли мали місце, коли два в'язні-жиди вбили при нагоді ремонтування радіоприймача коменданта тюрми, комендантового перекладача, начальника шуцполіції Карначова й п'ять поліцаїв, а десять поранили.²¹⁾ Багато самостійників вивезено в німецькі концентраційні табори, при чому бували теж масові втечі по дорозі.²²⁾

В 1943 році провідник підпілля Кіровоградщини — Маріян Мартин, який вміжчасі перейшов тиф у підпілля, відійшов до УПА, в якій став старшиною й загинув у боротьбі проти большевиків окупантів. За час своєї дворічної діяльності в області, Мартин зібрав

солідний архів про звірства большевиків, про розстріляних і депортованих українців Кіровоградщини, про звірства німців і про їхню політику в Україні, зокрема про нищення бібліотек, шкіл, культурних і матеріальних здобутків, про розстріли та доми розпусти, до яких німці насильно набирали українських дівчат. До речі, такі матеріали збирали всі підпільні групи в Південній Україні. На жаль, архів Мартини разом з 4 скринями архіву Зиновія Матли залишився в Західній Україні, щоправда в певному місці.

Мартин залишив по собі статистику підпільної організації в Кіровоградщині. В 31 сільських та 2 міських районах області зорганізовано було 4 окружні та 12 районних проводів організації. В 15 містах та 543 селах області існували з кінцем 1942 року 341 підпільна ланка та коло 1100 підпільників. На терені області діяли 4 зв'язкові лінії та було 17 підпільних «хат».²³⁾

Кіровоград, місто, що налічувало в 1939 р. понад 100 000 мешканців, здобули німецькі панцирні частини 10 серпня 1941 року, після закінчення великого бою в районі Первомайськ — Умань — Ново-Архангельське. В цьому бою німці розгромили 6-ту і 12-ту советські армії в складі 7 корпусів, 15 стрілецьких і 5 бронетанкових дивізій і взяли 103 000 полонених, в тому числі обох командувачів арміями. Сам Кіровоград упав у руки німців без бою. Це було одно з краще впорядкованих міст України з великою площею зелених насаджень, з широкими брукованими вулицями, з трамваєм і водопроводами. Проте, під німецькою окупацією, це гарне місто, добре відоме Українським Січовим Стрільцям як Слисаветград (воно називалося тоді так, пізніше Зінов'євськ), цілком підпало. Великі заводи сільсько-господарських машин («Червона зірка» й інші) не працювали. Великі млини працювали для німецького війська. Населення в значній кількості, покинуло місто: в 1942 році в ньому було ще 68 100 душ населення, в тому 62 400 українців та 4 000 росіян²⁴⁾, але в 1943 році тільки 30 000. Місцевий театр був закритий і працював тільки один кінотеатр (до речі, в цьому великому місті, за большевиків, працювало тільки два кінотеатри). В 1943 році, в Кіровограді перебував Віктор Петрів (Домонтович), який редагував здається одинокий український журнал, що появлявся легаль-

но на терені Райхскомісаріату — «Український Засів». Петрів був близьким до українського самостійницького підпілля.²⁵⁾

3. МИКОЛАЇВСЬКА ОБЛАСТЬ

У Миколаївській області (Херсонська область входила тоді в склад Миколаївської області) підпільні осередки існували тільки в Миколаєві, Херсоні та Вознесенську. Більша частина першої групи підпільників, що прибула до Миколаєва, була виарештована СС Зондеркомандо й загинула з німецької руки. Арештовано тут Мацілінського, Ю. Войтовича, брата й сестру Лехіцьких, в Херсоні Цицу («Конрада»), що пропала без вістки, мабуть були розстріляні, або повішені німцями. Наступну групу підпільників привів до Миколаєва Левицький. Ситуація в Миколаєві спочатку була дуже важка, бо членів Похідних груп ОУН-бандерівців переслідували не тільки німці, але й деякі свої політичні противники, які в тому допомагали, німцям.²⁶⁾

Коли ж СС Зондеркомандо при ХІ німецькій армії покинуло Миколаїв, до цього міста прибули дальші групи підпільників, а також бійці вміжчасі зліквідованого Українського легіону, групи «Ролянд». Підпілля в Миколаївській області зорганізував і очолював його буковинець «Довбуш» — колишній офіцер румунської армії. Крім нього були ще в Миколаєві колишні легіонери: соти. Мазуркевич, Євген Перейма, М. Барабаш (був зв'язковим Гол. проводу ОУН у Південній Україні²⁷⁾), Олесь Михалюк. Підпілля під проводом «Довбуша» діяло скрізь справно, вело жваву діяльність пропагандивного характеру й мало цілу низку «хат», де переховувалися цілі групи підпільників, розконспіровані в Донбасі. Через Миколаїв і Херсон вела важлива зв'язкова лінія підпілля до Маріуполя, якою завідував підпільник Федько Клим, брат відомих західньоукраїнських революціонерів — Івана й Михайла Климів, який і загинув при виконуванні своїх обов'язків навесні 1943 р., будучи застрілений німцями в засідці, що вони на нього зробили в спілці з большевицькими агентами. В 1943 р. до Миколаєва прибув теж наймолодший брат Степана Бандери — 19-літній юнак, який пропав без вістки під час відвороту. В листопаді 1943 р. підпільники Миколаївщини в силі 20 озброєних людей, на чолі з «Довбушем» відійшли до Вознесенська, а потім приєдналися до групи УПА-Південь.

У Херсоні німецькі окупанти під кінець 1941 року розгромили групу підпільників, що прибула сюди під проводом Цици-Конрада й знищили всіх підпільників, що займали пости в адміністрації. В Херсоні, бургомістром був фольксдойчер, а його заступником, а також начальником міліції — прибули українські націоналісти. Про їхню ліквідацію звітує шеф Зіхергайтс-поліцай і СД у своєму звіті з дня 14 січня 1942 року.²⁸⁾

На терені Херсонщини Зондеркомандо розгромило теж похідний рій Миколи Сидора-Чарториського. Тут щасливо обійшлося від жертв, бо арештованих підпільників врятував налет большевицьких літаків.²⁹⁾ Після цього Сидір-Чарториський повернувся до Галичини, але інші члени його роя помандрували в Крим.³⁰⁾

У своїй літературі, большевики хваляться діяльністю «дніпровських партизанів», що, нібито, діяли в плавнях й очеретах над р. Дніпром у Херсонщині. Ніяких партизанів там не було, тільки люди, які переходувалися перед арештом, або вивозом до Німеччини. Перед своїм відступом з Херсону німці оточили ці очерети й висікли всіх, що там переховувалися, з кулеметів. Записуємо цей злочин туполобих німців також на конто большевицької провокації.

Цивільна окупантська влада в Миколаєві явно підтримувала російських білогвардійців, що прибули туди з Одеси, яка під румунською окупацією була центром білогвардійської діяльності в усій Південній Україні. Німці в усьому йшли їм на руку й ці заїди опанували всі уряди, церкву, кооперацію. Їхня газета «Новая мысль» цілком відкрито пропагувала програм «сепаратистів». Децю відмінні відносини панували в Херсоні, де бургомістер-фольксдойчер сприяв більше українським елементам і де видавалася українська газета.³⁰⁾

Москофільську Автономну церкву очолив у Миколаєві архієпископ Антоній Марценко, якого призначив до Миколаєва Собор волинських єпископів, що мав місце в Почаївській Лаврі 18 серпня 1941 р. Цей влади́ка був російським емігрантом з Одеси. В 1923 р. він прибув з Югославії до Польщі і був спочатку вікарієм у Люблині, а пізніше єпископом у Гродні. В 1936 р., митрополит Діонісій позбавив його єпископської катедри в Гродні й заслав у монастир, нібито зі здоровних причин. За першої большевицької окупації Антоній

перебував у Камінь-Коширському. Після війни Марценко був прийнятий до юрисдикції московського патріярха й призначений ним на єпископську катедру, спочатку в м. Орлі, а пізніше в Тулі.³¹⁾ Все ж таки, велика більшість парафій у колишній Херсонській єпархії не хотіла й чути про автономну церкву, підлеглу московському патріярхові й тому миколаївський «гебітскомісар» мусів погодитися на приїзд до Миколаєва українського автокефального архієпископа, яким став архієпископ Михаїл (Хороший), який тепер є на архієпископській катедрі в Торонто, Канада. Велика більшість парафій у миколаївському «гебіті» підпорядкувалася архієпископові Михаїлу.³²⁾

У Херсоні діяв єпископ Автономної церкви — Серафим Кушнерук.

Про діяльність підпілля ОУН у Миколаївщині та Херсонщині майже цілком немає матеріалів у закордонних архівах, зокрема матеріалів про політичну й пропагандивну діяльність. Проте за кордоном живуть учасники цього підпілля, зокрема люди, що були арештовані й заслані до німецьких концентраційних таборів і вийшли з них живими. Ці люди, на жаль, не проголосили ще своїх спогадів. Немає найменшого сумніву, що вони це повинні зробити й тим заповнити існуючу прогалину в документації. Чим швидше вони це зроблять, тим краще.³³⁾

4. ДНІПРОПЕТРОВСЬКА ОБЛАСТЬ

Дніпропетровщина була фортецею українського самостійницького підпілля в Південній Україні, під час німецької окупації. На території Дніпропетровської області діяв Провід ОУН південноукраїнських земель. («ПвУЗ») під керівництвом Зиновія Матли, а від червня 1942 р. під керівництвом Юрія Леміша. З провідних членів ОУН перебували в Дніпропетровщині ще Омелян Логун та Д. Арсен. На території області були організовані сильні окружні осередки в Кривому Розі, Кам'янському (Дніпродзержинську), Нікополі та Павлограді. Деякі райони Дніпропетровської області: Криворізький, Широківський, Софіївський, Петриківський, Солонянський, Синельниківський — були цілковито опановані українським самостійницьким підпіллям. На Дніпропетровщині найбільше місцевого елемента поповнило ряди укра-

їнського підпілля і тут воно найбільше закорінилося. Перед у цьому русі вело Криворіжжя.

Підпілля на Криворіжжі зорганізувала похідна група ОУН, що прибула до Кривого Рогу під проводом Петра Рішка, 14 серпня 1941 року. В її склад входили: Ярослав Потічний, Мирослав Мричко, Дмитро (за іншими джерелами Олександр) Горбачів, Іван Салак, Іван Тарнавський, Качмарський, Ганна Максимець і інші.³⁴) Багато допомогли теж українські перекладачі при німецькій армії: Теодор Найдич, О. Вітошинський, Т. Сендзік, М. Войтович, М. Дольницький та інші.³⁵) Найдич мав близькі контакти з українським підпіллям у Кривому Розі й вів українську самостійницьку пропаганду. За те його восени 1941 р. арештувало гестапо і серед нелюдських тортур замордувало в криворізькій тюрмі на початку 1942 р. Багато перекладачів: Роман Спольський, Олександр Масляник, Віктор Яворський та інші за зв'язки з підпіллям потрапили до німецьких концтаборів.³⁶)

Проте, в Кривому Розі, рушійною силою в організації державного життя, а після його розгрому німецькими окупантами — самостійницького підпілля була група місцевих українців під проводом інженера-гірника Сергія Шерстюка. Шерстюк очолив Міську управу в Кривому Розі, а його друзі — Михайло Пронченко й Іван Потапенко — криворізьку газету «Дзвін». Шерстюк виявив себе прекрасним організатором й адміністратором, що зумів у короткому часі налагодити життя в місті й окрузі. «Вже через тиждень», пише Стахів, працювали всі установи міста, всюди панував лад і порядок. Наладнано постачання місту сільсько-господарських продуктів, відкрито Ідальні, пекарні й харчові крамниці. Також почали працювати театр, балет, капеля бандуристів і кіно (демонстровано комергований фільм «Богдан Хмельницький»). Шкільний відділ міської управи опрацював нову програму навчання і вже на початок вересня почав відкривати всі початкові й середні школи, а також педагогічний інститут... При допомозі Потічного зорганізовано спортовий клуб, який відбув кілька футбольних змагань з командами німецької, італійської та мадярської армії. Було також зорганізовано товариство інженерів, яке нараховувало понад 100 членів і підготувало організацію промислової кооперативи для експлуа-

тації залізної руди».³⁷) Інший учасник згадує: «Коли ж на Криворіжжі появилися були большевицькі партизани, то їх зліквідувало само населення. Цю антипартизанську боротьбу очолили на Криворіжжі учасник І. Визвольних змагань і політв'язень царських і советських тюрем — М., старший лейтенант танкових військ — Ткачів, якого пізніше розстріляли спеціально прислані з Москви парашутисти, георгієвський кавалер із першої світової війни — Шемко (розстріляний німцями в 1943 р.) та молодий випускник Дніпропетровського університету».³⁸)

Звичайно, похідна група ОУН, що прибула до Кривого Рогу, включилася в роботу місцевих активістів; особливо віддано працювала гаряча революціонерка й віддана та тиха працівниця — Ганна Максимець. Проте провід в усій роботі, не виключаючи й підпільно-конспіративної праці, знайшовся цілком у руках інж. Шерстюка й товаришів.³⁹) «Варто було спостерігати», пише учасник, як Шерстюк, який не мав спеціального підпільного вишколу, як західноукраїнські революціонери, давав собі знаменито раду з усіма трудностями такої роботи, як чітко він визначував політичну лінію Організації та її практично проводив у життя».⁴⁰) З німцями Шерстюк поводився чемно, але рішуче відстоював потреби українського населення, чим звернув на себе увагу німецької окупаційної влади.⁴¹)

Очевидно, криворізьке «відродження» мулило очі німецьких окупантів і большевицьких агентів, що залишилися на Криворіжжі. Коли останні, на свою радість, переконалися, що німецькі окупанти справді виступають проти самостійної України й арештують українських самостійників⁴²), вони негайно зробили до гестапо донос на інж. Сергія Шерстюка та його співробітників. Великі послуги для гестапо віддав енкаведівський провокатор — шуцман Пастернак, що провокативно дістався до місцевої сітки

Він доніс німецькій поліції про Шерстюка, Потапенка, Пронченка, Ганку Максимець та цілу низку інших свідомих і відданих патріотів, яких гестапо арештувало в грудні 1941 р. На початку січня 1942 р., німецька поліція арештувала ще М. Річку, Я. Потічного, Івана Салака, Матвія Павлишина-Соколовського й інших, розгромлюючи, таким чином, першу під-

пільну групу в Кривому Розі.⁴³⁾ В лютому 1942 р.⁴⁴⁾ гестапо розстріляло Шерстюка, Потапенка, Пронченка й Ганну Максимець, але друга група підпільників з М. Річкою на чолі зуміла втекти з концентраційного табору в Дніпропетровську.⁴⁵⁾

Перші жертви самостійницької діяльності в Кривому Розі не спинили розвитку підпільного руху на Криворіжжі. Арешти в грудні 1941 р. минають найближчого співробітника й політичного однодумця сл. пам. інж. Сергія Шерстюка — Михайла Васильовича Кривошапку, який й очолює по Шерстюкові революційно-підпільну роботу на Криворіжжі.⁴⁶⁾ Він нав'язує шорвані організаційні зв'язки та об'єднує коло своєї особи всіх революціонерів міста й околиці. Впродовж 1942 р., він розбудовує підпільну сітку серед робітництва Кривого Рогу, а його двадцятилітня дочка — серед молоді. Під його проводом, криворізьке підпілля стає спяне й міцне й тому Зиновій Матла обрав за свою штаб-квартиру Кривий Ріг. І хоч «ситуація в Кривому Розі була дуже тяжка», Матла виховався в ньому, дякуючи відданий опіці місцевих підпільників.⁴⁷⁾

Розвиток підпільного руху на Криворіжжі, а зокрема атентат на провокатора, агента гестапо і НКВД — Пастернака в грудні 1942 р., виконаний членами підпільної місцевої сітки, звертає на «Кривбас» спеціальну увагу німецьких окупантів. Гестапо постійно вірить тут за «самостійниками» й арешти не вгавають. Кривошапка втікає просто з рук гестапа і скоро пробирається до Дніпропетровська, де прибирає прізвище Василя Михайловича Козика та стає правою рукою Юрія Леміша, що став уже керівником усього визвольно-революційного підпілля в Україні, зі штабом у Дніпропетровську. З доручення Леміша, Кривошапка виїжджає з Євгеном Стаховом на Донбас, де стає політичним референтом у обласному проводі, а згодом очолює весь революційно-підпільний рух на Донбасі. Там ми з ним ще зустрінемося.⁴⁸⁾

Тим часом, до Кривого Рогу, на пост керівника підпільної округи прибуває організатор самостійницького підпілля в Дніпропетровську — Василь Гадада («Юрко»). Після атентату на Пастернака відносини стають дуже загострені, гестапо рішає здавити підпільний рух кривавим терором, у чому йому завзято допомагають явні й таємні енкаведисти, що після Ста-

лінграду щораз більше підносять голову й переводять уже навіть свої акції на власну руку. 9 вересня 1943 р. від кулі такого енкаведівського агента на службі в гестапо, на Саксаганському руднику, в Кривому Розі, загинув провідник Криворіжжя — Василь Гадада («Юрко»). 22 жовтня 1943 р., на шахті Вальяк в Кривому Розі, німці проводять масовий розстріл українських самостійників. Серед низки розстріляних загинули тоді Роман Антоняк («Гліб», «Ваня»), родом з Перемищини, член окружного проводу Криворіжжя, Кость Федоряк («Мороз»), організатор П'ятихатського й Божедарівського району, Лукіян Крук, провідник юнацтва в Нікополі, Власенко, Леонід Костюк, Іван Кутько, Петро Юрчик з Кривого Рогу й багато інших. У вересні 1943 р. пропав теж без вістки Юрій Маляр («Чорнота»), член проводу Криворіжжя. Знов же, від кулі запроданця-щуцмана згинув Шура Чорноярченко, провідник Солонянського району, один з найкращих місцевих підпільників, надзвичайно популярний серед молоді. Йому присвячено пісню «Про Чорноярченка», яку й досі співають в УПА.⁴⁹⁾

Але й цей кривавий терор, що його у відношенні до самостійницького підпілля застосували були німецькі окупанти в 1943 р., не зламали духа криворіжчан. На місце розстріляних ставали нові бійці самостійницького підпілля й далі продовжували революційну діяльність. Дослідник українського націоналізму, п. Джан А. Армстронг ґрунтовно помиляється, коли вважає, що розстріл німцями Сергія Шерстюка й товаришів «скалчив» діяльність самостійницького підпілля в Криворіжжі.⁵⁰⁾ Помінаючи вже діяльність підпілля під проводом М. В. Кривошапки та його наслідників, коли під кінець лютого 1944 р., війська III Українського фронту маршала Конєва відібрали в німців Кривий Ріг, українське самостійницьке підпілля Криворіжжя було остаточно сформоване, головне з місцевих елементів, і залишилося на місцях. Тоді, крім окружного підпільного центру в Кривому Розі, існували ще районні осередки в Широківському, Софіївському, Криничанському, П'ятихатському, Петриківському, Солонянському, Апостоловському й Божедарівському районах. Розстріл інж. Шерстюка й товаришів мав тільки болючі наслідки для криворізького «відродження», бо німці знищили разом з інж. Шерстюком також

голів місцевих районних управ⁵¹), перевели масові арешти та вивіз до Німеччини місцевої інтелігенції, закрили середні й вищі школи, товариство «Просвіту», а місцеву газету «Дзвін» перемінили на німецьку републіку. Цими заходами вони, однак, піділля не тільки що не зліквідували, але, навпаки, причинилися до його буйного розквіту. І варто теж відзначити факт, що в такому великому робітничо-шахтарському осередку як Кривий Ріг (перед війною, майже 200 000 населення), большевицьке підпілля поза співпрацею з гестапо для винищування українських націоналістів, ніякої діяльності проявити не зуміло.⁵²)

Осередком Дніпропетровщини було велике місто — Дніпропетровське, що розкинулося по обох берегах р. Дніпра разом з великим передмістям Амур-Нижнедніпровськ на лівому березі Дніпра. В 1939 р., Дніпропетровське мало понад пів мільйона населення, але в 1942 р., разом з Амур-Нижнедніпровськом тільки 234 200, в тому 164 100 (70,1%) українців.⁵³) В самому Дніпропетровську перепис проведений Миською управою в 1942 р., виказав 151 923 душі населення, в тому числі 98 934 українців, 41 904 росіян, 5 243 білорусів, 2 162 поляків, 3 680 інших.⁵⁴) Рівночасно з приходом німців, 20 серпня 1941 р., з'являється в Дніпропетровську Похідна група ОУН під проводом Зиновія Матли, яка розтаборилася в Дніпропетровську, коли ще східня частина міста була в руках большевиків.⁵⁵)

Негайно після приходу німців, в Дніпропетровську організувалася — Миська управа на чолі з інж. Коловиським та Обласна управа на чолі з проф. Олійниченком. Відновлено всі високі й середні школи в місті, в тому числі університет, металургійний, гірничий, транспортний та архітектурний інститути. Робітники кинулися до відбудови знищених заводів. Пізніше, з трьох менших заводів створено завод «Металіст», яких почав працювати для задоволення потреб німецької армії.

В скорому часі прибула до Дніпропетровська німецька цивільна адміністрація й почала заводити свої порядки. Вона спровадила до міста понад 2.000 німецьких інженерів та інших фахівців. Для них виділено найкрайню, горішню частину міста, аж по вулиці Барикадну й Ісполкомську. З цієї частини міста почали виселювати місцеве населення, переважно укра-

їнців. Виселення це мало дуже нагальний і прикрий характер, коли мешканці, напр., мусіли залишити помешкання до кількох годин, не маючи права забрати зі собою меблі. Не завжди виселені мешканці отримували від мешканевих бюр нові помешкання й скиталися по місті. Крім цих спеціальних дільниць для німців, в місті створено спеціальні установи: кіна, касина, ресторани — «Тільки для німців».

Головний театр у Дніпропетровському попався в руки росіян і давав репертуар майже виключно російський. Тільки час від часу виставляли якусь українську п'єсу. Взагалі на кожному кроці, німецька цивільна адміністрація протегувала росіян, віддаючи їм важливі пости в державних та господарських установах міста.

В травні 1942 р. німецькі окупанти цілком уже зліквідували адміністрацію, яку спонтанно покликали були до життя дніпропетровці після приходу німецького війська. Зліквідовано Облєсну управу, яку включено як адміністраційний відділ до Дніпропетровського генерального комісаріату, що охоплював Дніпропетровську й Запорізьку області. Зліквідовано українську народну міліцію й заступлені її «шугманшафтом», до якого набрано, головнo, росіян, в тому числі багато большевицьких агентів. Головна робота цього «шугманшафту» було стеження за Українцями, щоб лише, де можна, шкодити їм і нищити їх. В руках цього «шугманшафту» було «мешканевсь бюро», яке давало приділ на мешкання і мало нагляд над «заводами», що майже поголовно були секстами «шугманшафту». а тим самим німецької поліції. В таких умовах оформитися підпіллям на мешкання в Дніпропетровську було цілком неможливе.

Щораз більше до німецької адміністрації почали втискатися росіяни, протеговані досить чисельними білогвардійцями, що їх німці привезли зі собою до Дніпропетровська. Газета «Вільна Україна», покликана до життя українськими самостійниками, перетала виходити, а на її місце почала появлятися німецька републіка — «Дніпропетровська газета» з редактором Островським на чолі. Ця газета мала цілком характер київського «Нового українського слова», що його видавав відомий проф. Штепа. «Дніпропетровська газе-

та», відкрито, в українській мові закликала до погрому українських самостійників.

В середині червня 1942 р. прийшов до Дніпропетровська архієпископ Української Автокефальної Православної Церкви Геннадій (Шиприкевич). Для протидії йому, дніпропетровські росіяни спровадили до Дніпропетровська, восени 1942 р., здолбунського архимандрита Димітрія (Магана), що став дніпропетровським єпископом Автономної Церкви. Між обома церквами велася важка боротьба, що дуже впливала на релігійне відродження українського народу в некорисному напрямі. Дніпропетровський генеральний комісаріат спочатку підтримував Українську Автокефальну Православну Церкву, але пізніше перейшов до підтримки Автономної Церкви, оскільки, як виславив один високий достойник Генерального комісаріату, «в УАПЦ діють бандерівці».⁵⁶⁾ Проте, дніпропетровський Собор таки залишився в руках українців, коли катедра Автономної церкви отримала певну підтримку Генерального комісаріату та русофільської адміністрації міста й преси, росіяни дозволили собі на декілька вандалських виступів проти УАПЦ і її церков у Дніпропетровську.⁵⁷⁾

Загалом, в Дніпропетровську діяло 15 автокефальних і автономних церков, на всіх 27, що були тут перед революцією. В церковних відправах, зокрема на Різдво, Йордан і Великдень брало участь багато людей. Рахують, що в йорданських процесіях у 1943 р. брало участь 60 000 людей, а церковні процесії (до р. Дніпра) простягалися на декілька кілометрів.

У поборюванні українського самостійницького руху німецьким окупантам допомагали теж деякі наші земляки. Широ допомагав їм інж. Соколовський — голова Дніпропетровської міської управи, редактор «Дніпропетровської газети» — Островський, а в боротьбі проти самостійницького підпілля визначався агент гестапо — Смирний, що був теж співробітником «Дніпропетровської газети». 20 лютого 1942 р. інж. Соколовський на митингу в театрі різко виступив проти «наївних фантастів», що йдуть проти большевиків і німців за «якусь» самостійну Україну. «Вони», — говорив цей землячок, — «думають перестарілими категоріями Петлюри. Своєю роботою вносять самостійники хаос і

унеможливають співпрацю з німцями. Якщо вони не спам'ятаються, тоді треба буде їх винищувати як грізних шкідників».⁵⁸⁾

Інж. Соколовський багато зробив для того, щоби «винищувати українських самостійників», що думали «перестарілими категоріями Петлюри». За те українське самостійницьке підпілля й скарало його на горло, разом з гестапівцем Смирним, в березні 1944 р. у Львові, куди він евакуювався з Дніпропетровська. Від німецьких окупантів, за свою службу, інж. Соколовський отримав був орден.

Використовуючи «розумну» політику німецьких окупантів, большевицька агентура в Дніпропетровську почала була теж свою дію. Почалась шептана пропаганда на базарах і появились большевицькі листівки на робітничому передмісті — Кайданах. Проте, акції цього підпілля не нотувалися високо в Дніпропетровську. Цей пляцдарм був цілком завойований українськими самостійниками.

Самостійницькі елементи, які на початку війни вірили, що вона принесе визволення України, гірко розчарувалися практиками німецької цивільної адміністрації. Слабші опустили руки й, вчепившись за політику «Нової Європи», кинулися до нового жолоба. Дехто навіть пристав до російського НТС, а дехто пішов у большевицьке підпілля. Проте, сильніші не задомилися, але пристали до нового революційного руху з виразним самостійницьким обличчям. Це підпілля в серці давніх запорізьких земель, що його українська влада перед 20 роками назвала була Січеславом, діяло, росло й міцніло впродовж усього часу німецької окупації.

Вже 3 вересня 1941 р. відбулася нарада похідної групи, що прийшла до Дніпропетровська. Тоді Зиновій Магла (Святослав Вовк) офіційно перебрав провід Південного краю ОУН. На нараді вироблено теж плян діяльності похідної групи на найблищий час. В першу чергу, члени похідної групи відшукали адреси «знайомих», які отримали ще в Кракові, Сяноці та у Львові. Це були люди, які вже за першої окупації Галичини активно співпрацювали з підпільною організацією ОУН. Серед них були такі відомі пізніше націоналісти, як проф. А. Г. Рябишенко, письменник Йосип Позичанок та інші.

З визначних дніпропетровців, що вийшли на еміграцію, до українського самостійницького підпілля належали д-р Борис Андрієвський, проф. М. Олексіїв, проф. Олійниченко, п. Дутка (дочка Ліда пішла до УПА), інж. Катерина Логущ, Василь Петренко й багато інших.

Для допомоги в організуванні Обласної й Міської управи приділено зі складу похідної групи ОУН В. Регея. Він зайнявся організацією Міської управи, університету, гірничого й транспортного інститутів та народніх і середніх шкіл. Він теж скликав перший мітинг мешканців Дніпропетровська. Але вже 16 вересня 1941 р. німці перевели перші арешти членів похідних груп.

Арештовано 10 людей, в тому числі теж В. Регея, якого відокремлено від інших учасників і відставлено до тюрми в Кривому Розі, а потім до Дрогобича. З цієї тюрми вдалося його вирвати. Інших заарештованих відставлено до Галичини. Ці перші арештування переводив у Дніпропетровську обершарфюрер гестапо — Шварц.⁵⁹⁾

Після арештів у Дніпропетровську, похідна група ОУН «Південь» перейшла цілком у підпілля. Для Дніпропетровської області створено підпільний провід на чолі якого стояли, по черзі, В. Регей (заарештований), Тарас Онишкевич («Галайда»), П. Олійник («Еней» — пізніший командир УПА), «Юра», «Лисенко» й «Лемко». Окружні проводи організовано в Дніпро-дзержинську (Новомосковську, пізніше в Павлограді), Синельникові та в Нікополі. Найбільше поширена була підпільна мережа в Перещепинському, Павлоградському, Царичанському, Синельниківському, Петропавлівському, Покровському, Дніпропетровському, Криничанському й Петриківському районах. Усі районні проводи повністю були обсажені місцевими людьми.

Влітку 1943 р. провідник Дніпропетровської області звітував про 5,000 підпільників і організованих симпатиків підпілля на терені своєї області.⁶⁰⁾

Основною діяльності підпільної сітки в Дніпропетровській області була самостійницька пропаганда серед населення. «Німецькому сьогодні й большевицькому вчора, українські самостійники протиставляють українське завтра».⁶¹⁾ Проте власне зустріч з дніпропетров-

цями показала західньоукраїнським націоналістам недостачі ідеології й програми ОУН. Це тут, на Дніпропетровщині, здібні керівники підпільної організації — Зиновій Матла, а особливо Юрій Леміш зорганізували широку дискусію з місцевим населенням з метою поглиблення й поширення ідеології й програми ОУН. В окремому розділі ми подавали висліди цієї цікавої дискусії, як вони були занотовані в підпільних матеріалах. В цьому місці бажаємо тільки зазначити, що це власне в Дніпропетровську, в горнилі нового українського соборницького підпілля, в численних дискусіях з дніпропетровцями та в поточній боротьбі проти ворога виросла нова політична, соціальна, культурна й національна програма соборницького українського націоналізму, що пізніше була стверджена такими документами, як «За що бореться УПА?», «Постанови III Надзвичайного Великого Збору Організації Українських Націоналістів» (серпень 1943 р.), «Плattformа й устрій Української Головної Визвольної Ради (липень 1944) і, врешті, в творах блискучих публіцистів українського визвольного-революційного підпілля — Йосипа Позичанюка, Дмитра Маївського, Ярослава Старуха, а особливо Петра Полтави, Осипа Горновго, У. Кужіля й багатьох інших.

Крім пропаганди українських самостійницьких ідеалів серед української інтелігенції й робітництва, серед української молоді (головно серед студентської молоді чинних у Дніпропетровську інститутів⁶²⁾, українське самостійницьке підпілля вело акції проти насильного вивозу молоді до Німеччини. Українське підпілля було ще заслабке, щоб збройно протиставитися цьому вивозові, поминаючи вже факт, що збройні акції, в тодішній ситуації, були цілком недоцільні. З тієї причини підпілля вело сильну пропаганду за втечі з «вербовки» й транспортів. У листівках закликалося українську молодь, щоб вона тікала від вивозу, байдуже де, під час людоловлі на місці, зі зібраних пунктів та таборів, з поїздів, під час переїзду через українські землі і т. п. І справді, були такі молоді хлопці й дівчата, що тікали навіть з Перемишля і поверталися до Дніпропетровська. Коли акцію набору до праці в Німеччині було посилено в 1943 р., підпільна

сітка перекидала загрожену молодь, по зв'язкових лініях, до інших областей, а також до УПА, на Волинь, де були сильно заступлені дніпропетровці. За підпільними даними, спертих на обчисленнях Міської управи в Дніпропетровську, до вивозу в Німеччину було призначено 200.000 осіб з терену Дніпропетровського генерального комісаряту, коли ж, насправді, вивезено за більшовицькими джерелами тільки 100.000, то треба признати, що в 50% таки українська молодь від вивозу в Німеччину ухилилася. Скільки в цьому припадає на дію українського самостійницького підпілля, годі сказати, але без сумніву — немало.

Іншою акцією самостійницького підпілля була підтримка Української Автокефальної Православної Церкви на Дніпропетровщині. Боротьба за власну Автокефальну Церкву була одним із дуже важливих відтинків боротьби за визволення України. УАПЦ мала славу революційно-національну традицію боротьби з московським більшовизмом. Поскільки німецькі окупанти підтримували залежну від московського патріарха Автономну Православну Церкву, підпілля звернуло всі свої сили, щоб дати підтримку УАПЦ. Не можна було теж закривати очей на факт, що батюшки Автономної Православної Церкви часто-густо були відвертими вислужниками гестапо, а напевно й НКВД. Сам єпископ Димітрій був одвертим приклонником царської Росії, про яку думав, що вона відродиться в наслідок розгрому більшовизму та в тому напрямі провадив пропаганду в Дніпропетровську, закликаючи до крайньої нетолеранції проти «самосвятив». Коли ж більшовицькі армії наступали, єпископ Димітрій говорив про залишення на місці, але тільки паніка, яка зчинилася під впливом чуток про більшовицьку розправу з усіма, що співпрацювали з німцями, в Таганрозі, вплинула на його рішення до евакуації.⁶³

Ще іншою акцією самостійницького підпілля була атентатна акція проти агентів і сексотів гестапо і таких же агентів НКВД. Таких атентатних акцій було чимало на терені Дніпропетровської області. В самому тільки Дніпропетровську зліквідовано щонайменше 11 агентів гестапо й енкаведистів на німецькій службі, що виступали проти українського самостійницького підпілля. В зв'язку з атентатною акцією ширено листівки зі закликом до українського населен-

ня допомагати українським революціонерам, попереджувати їх про небезпеку арешту, уможливлувати їм втечу з тюрем, чи карних таборів. Окрема листівка зверталася до «щуцманів», щоб вони не поборювали українського самостійницького руху. «На терор відповідаємо терором» — голосили листівки. Велика атентатна акція була в Синельниківському районі, де покарано на горло німців і «щуцманів», що знущалися над українським населенням.

Атентатна акція на «щуцманів» так перелякала їх, що вони почали шукати контактів з підпіллям і передавати заяви, що вони підпорядкуються й виконуватимуть накази підпілля. Їм відповіли, що хай тільки не вислугуюються німцям і не виступають проти українського народу, то ніхто їх не зачіпатиме.⁶⁴ Мабуть теж під впливом атентатних акцій почали траплятися самочинні виступи українського населення проти німців та їхніх вислужників. Ось, напр., на станції в Синельниково роздратсвані українці нанали на німців, що виконували службу на цій станції й, згідно зі своїми інструкціями, биттям наводили «порядок» серед «унтерменшів», що прагнули користуватися залізницею. Цих німців побили так, що вони хіба ціле своє життя пам'ятатимуть цю лекцію.⁶⁵ Знов же, в Новомосковському, жінки на базарі дали прочухана «щуцманам», які збиралися «конфіскувати» продукти.⁶⁶

Керівництво атентатною акцією на терені Південної України спочивало в руках підпільника Івана Білика («Костя»). Це була така маркантна постать в українському самостійницькому підпіллі, що бажаємо спити на ній окрему нашу увагу.

Студент берлінської політехніки, з досконалим знанням німецької мови, Білик-«Кость» прибув у Південну Україну як перекладач при штабі «ляйбстандарте Адальф Гітлер». В 1941 р. в рядах цієї ляйбстандарте визначився був у боях та отримав орден Залізного хреста. Після відвороту ляйбстандарте з Ростова, Білик, член ОУН, нав'язав на Донбасі контакти з українським самостійницьким підпіллям та почав йому допомагати всім, включно зі зброєю. В червні 1942 р. ляйбстандарте забрали з України, але Білик залишився в штабі СС-фюрера Дон-Донець в Сталіно. Євген Стахів, що очолював тоді підпільну мережу в Сталінській області, згадує про Білика: «І тут Білик...

виконував півроку небезпечну роботу зв'язкового, інформуючи підпілля про всі заходи СД і гестапо. Він подавав вістки про пляновані арешти, ревізії і інші терористичні акції німців, допомагав влаштувати зв'язки з арештованими революціонерами, старався про їх звільнення, виявляв агентів гестапо і сексотів НКВД. Одною з найбільш його дій було звільнення цілої групи арештованих підпільників у Маріуполі в серпні 1942 р., що він зробив разом з іншим перекладачем (і членом підпілля — Л. Ш.) О. О. (псевдо Ковжун).⁶⁷⁾ У цьому часі Білик також викрав таємну інструкцію СД в Україні, яка була передрукована в органі Головного проводу ОУН «Ідея і Чин»⁶⁸⁾, а потім теж в інших публікаціях.⁶⁹⁾

В лютому 1943 р., в зв'язку з новим перенесенням, Білик перейшов цілком у підпілля, в розпорядження Юрія Леміша. Виступаючи у військовому мундурі, вже в підпіллі, Білик зумів звільнити низку в'язнів з німецьких концентраційних таборів в Ігрині, Мелітополі і Кривому Розі та отримувати харчі для підпільників з німецьких магазинів. В серпні 1943 р. Білик організував широку атентатну акцію проти найбільш зненавиджених гестапівців і їх вислужників, що були підпільними судами засуджені на кару смерті. Акція ця дуже занепокоїла німців і вони проголосили по всій Південній Україні гончі листи зі зникками: «Костя» і визначили на його голову високу нагороду. В жовтні Білик перейшов до групи УПА-Південь (Уманщина), де в штабі групи очолив відділ розвідки. В травні 1944 р. під час великих боїв групи УПА-Південь з більшовиками, Білик загинув.⁷⁰⁾

Атентатна група Івана Білика-Костя складалася майже виключно з місцевих українців. Одним із найвизначніших атентатників у Дніпропетровщині був місцевий українець «Жора». Він перевів цілу низку вдалих агентів і за його голову теж була визначена нагорода. В серпні 1943 р., під час німецької контрактиї проти атентатників українського самостійницького підпілля, німецьким агентам вдалося втягнути «Жору» в засідку, в якій він загинув.⁷¹⁾ В жовтні, від пострілів німецьких агентів на вулиці загинуло ще два інші члени групи «Костя». Інші перейшли з ним цього ж місяця в УПА.⁷²⁾

На терені Дніпропетровської області сильні підпіль-

ні осередки (округи) існували ще в Дніпродзержинську (Кам'янському) та в Нікополі. До Дніпродзержинська прибула похідна група під керівництвом уродженця Стрийщини — Степана Держка, який зумів організувати низку підпільних гуртків у школах, серед робітників на заводах і навіть серед акторів місцевого театру та працівників міської адміністрації. В червні 1942 р., на сліди діяльності Степана Держка впало гестапо і Держко мусів тікати з Дніпродзержинська й тоді окружний провід очолив у ньому Василь Гадада («Юрко»). Багато поміг для організації підпілля в Дніпродзержинську й окрузі М. В. Дольницький та місцевий бургомістер — Олекса Самійленко, про діяльність якого ми вже згадували. Євген Стахів згадує, що під рукою Олекси Самійленка Дніпродзержинськ став одним з краще організованих міст України. В місті відкрито вже середню школу, працював драматичний театр, капеля бандуристів, виходила добра українська газета, працювала «Просвіта».⁷³⁾ Треба також сказати, що в Дніпродзержинську німецький терор не шалів так, як в інших осередках Південної України.

Цілком інакше стояли справи в Нікополі, де СД і Зіхергайтсполіцай декілька разів проводило масові розстріли неповинних українців. Ми вже згадували про те, що Зиновій Матла спостерігав з помешкання проф. І. Вовчука людей, що їх вели в Нікополі на масовий розстріл. Цю методу масових розстрілів перейняли німці від більшовиків, але, звичайно, робили ці розстріли прилюдним видовищем, коли більшовики старалися робити їх у таємниці. За німців, призначені до розстрілу люди викопували самі для себе довжелезні рови, а потім їх німецькі поліцаї розстрілювали на очах у всіх з машинних пістолів. Дуже часто призначені до страти люди мусили скинути зі себе всю одягу, яку запопадливо збирали ошадні німці.⁷⁴⁾

Перший масовий розстріл українців у Нікополі стався в листопаді 1941 р. Це мала бути відплата акція за діяльність більшовицьких партизанів, що зосередилися в багнах на південь від Нікополя. Проти цих партизанів виступила в жовтні 1941 р. 444 німецька дивізія (Зіхерунгсдівізіон), яка й розгромила їх. Насправді, це не були ніякі партизани, тільки т. зв. «оточенці» (окружені), отже залишки розбитої Червоної армії, що ще не попалися в полон. Ліквідацію цих «о-

точенців» знаменито використала большевицька агента, що залишилася в Нікополі. Вона поширила в місті листівки, до речі писані чорнилом, які ще й до того зверталися проти похідних груп українських націоналістів, а рівночасно енкаведивські співробітники гестапо нарobili сполоху, що партизани, з якими німці тількищо воювали в дніпровських багнах, знайшлися вже в місті.

Звичайно, похідні й підпільні групи не мали найменшої змоги боронити населення перед масовим німецьким терором. Підпілля давало тільки населенню інструкції, як оберігатися від арештів та боротися з внутрішнім ворогом — агентами НКВД, що пролізли до гестапо. Здається, що перша така інструкція появилася власне в Нікополі, де українське самостійницьке підпілля зорганізувала похідна група ОУН, що прибула до цього міста під керівництвом Уляни Диди-Целевич. Початково ця група діяла напівлегально, але після перших ударів пішла глибоко в підпілля. Тільки восени 1943 р. вдалося гестапо впасти на її слід і перевести арешти. Арештованих підпільників перевезли до тюрми в Кривому Розі, де їх розстріляли разом з криворіжчанами в жовтні 1943 р.

В лютому 1944 р. большевицькі армії підійшли вже під Нікополь. У районі цього міста відбулися важкі бої. На північ від Нікополя, армії т. зв. III Українського фронту оточили угруповання німців з п'ятьох дивізій. Знов же, на південь від Нікополя, на лівому березі Дніпра тоді ж війська IV Українського фронту притиснули до ріки одинадцять німецьких дивізій. Ліквідація оточених німецьких дивізій закінчилася 8 лютого 1944 р. і тоді ж большевицькі армії здобули Нікополь. З підпільної мережі в місті й окрузі ніхто не евакуювався.

Похідні групи створили теж підпільні осередки в Новомосковську та в Павлограді, але вони були розгромлені німецькими окупантами. Власне в лісах на схід від м. Дніпропетровська діяла взимку 1941 на 1942 рік велика група «оточенців», що проти неї вела акцію 213 німецька дивізія безпеки (Зіхерунгсдівізіон). З цієї причини в Новомосковську та в Павлограді відносини були дуже напружені й похідні групи мусіли залишити ці міста. Після ліквідації групи «оточенців» відносини децю унормувалися і тоді стало можливим ство-

рити окружний осередок в Новомосковську з місцевих людей, що його організував Степан Держко. Але після викриття Держка і його втечі на Донбас, окружний провід залишив Новомосковськ, в якому гестапо було під впливом своїх перекладачів-росіян і переслідувало все, що українське, й перенісся до Павлодару, в якому на чолі міської адміністрації люди були прихильні для українського самостійницького підпілля. В цих часах у м. Павлодарі переведено перепис населення, який виказав 94,1% українського населення.⁷⁵⁾ Большевицькі джерела подають, що в тому цілком українському місті мала існувати большевицька підпільна організація, що нараховувала 450 членів і що ця організація викликала була повстання проти німців, коли в лютому 1943 р. до Павлограду підходили армії маршала Тимошенка.⁷⁶⁾ Євген Стахів, що часто перебував у Павлограді, категорично заперечує цим большевицьким ревелляціям, кажучи, що м. Павлоград і Павлоградський район — це був один з найкраще зорганізованих районів українського самостійницького підпілля.⁷⁷⁾ Немає, одначе, сумніву, що коли німці здобули назад Павлоград, вони його жажливо спеціфікували ніби у відплату за «повстання», про що ми вже писали. Вони теж жажливо паціфікували Павлоградщину, розстрілючи тисячі людей.

Згоди Є. Стахова про справжній стан большевицького підпілля на Донбасі та його порівняльні матеріали про персонажі советської літератури, що займається звеличенням цього підпілля, й прізвища дійсних персонажів українського самостійницького підпілля (напр. Олег Кошевий) дуже інтересні. З цих зіставлень виходить, що советський письменник Фадеєв у своєму романі «Молодая гвардія» покористувався прізвищами українських підпільників. Для нас немає найменшого сумніву, що большевицька література про підпільний і партизанський рух в Україні, керований Москвою, користується вигадками і перебільшеннями. Ось, напр., І. Слинько подас, що «у степах Дніпропетровщини, в ново-московських та павлоградських лісах, у дніпрівських плавнях, і на Херсонщині діяло 38 партизанських загонів».⁷⁸⁾ Очевидно, це вигадка, ці загопи існували тільки в фантазії І. Слинька. Але цей автор не має струму в своїх перебільшеннях. Він пише: «Советські партизани знищили на Україні близько 465 000

ворожих солдатів і офіцерів. На залізницях підірвано 607 мостів, 309 кілометрів рейок, 59 електростанцій, 42 водокачки, а також 4 958 військових ешелонів, де було розбито, або пошкоджено 5 294 паротяги і 52 тисячі вагонів. У боях і на мінах партизани підірвали 1 566 німецьких танків і бронемашин, 719 гармат, здобули 211 літаків, знищили 102 міномети, 264 кулемети, 20 тисяч мін і гарматних набоїв і понад 780 000 патронів. На шосейних і ґрунтових шляхах висаджено в повітря 1 700 мостів і 13 535 авт... За час війни українські партизани здобули трофеї: гармат — 190, мінометів — 506, кулеметів і автоматів — 9 180, гвинтівок — 61 000, патронів — 12 200 тисяч штук, авт 987, радіостанцій — 143». Цих цифер навіть не треба аналізувати, щоб зрозуміти, яке це безсоромне перебільшення. А проте, за ці цифри навіть не відповідає І. Слинько, тільки Нікіта С. Хрущов, який ці цифри подав у своєму звіті перед Верховною радою.⁷⁹⁾

5. ЗАПОРІЗЬКА ОБЛАСТЬ

У Запорізькій області німецькі окупанти розгромили перші групи підпільників, що появилися там під проводом Івана Кліма («Митаря».⁸⁰⁾ Все ж таки, похідна група в складі 15 осіб, що прибула у вересні 1941 р. до обласного центру — м. Запоріжжя, зуміла організувати обласне управління, народно міліцію та підпільний провід області. Урухомлено українську газету («Нове Запоріжжя».)⁸¹⁾ Тільки в жовтні 1941 р., коли до Запоріжжя прибула окупаційна цивільна влада й поліція, Івана Кліма, що був організаційним референтом Обласного проводу й інших членів похідної групи арештовано й відставлено до Львова. Коли ж, на місце арештованих появлялися нові групи, то вони вже падали жертвою німецького терору. І справді, жертви, що їх мало українське революційне підпілля в Запоріжчине, були дуже важкі. Ось у травні 1942 р., на терені Мелітопільщини, розстріляно декілька десятків українських самостійників. На полі, між с. Константинівкою й Вознесівкою (урядова назва Вознесенське), є їх збірна могила.⁸²⁾

Діяльність революційного підпілля в Запоріжчине покищо припинилася. Але тим часом у Львові звільнили Івана Кліма і він знову зголосився до виїзду на Схід. У січні 1942 р. підпільники Іван Клим та

Євген Стахів вибралися в дорогу на Схід, з призначенням на Донбас, де вони повинні були організувати підпільну мережу. З підробленими паперами Клим та Стахів проїхали всю Україну й прибули 15 лютого 1942 р. на Донбас.⁸³⁾ До кінця травня Клим очолював революційне підпілля на Донбасі, після чого його знову призначено до Запоріжжя з метою реорганізації підпілля в Запорізькій області. У цій роботі Іванові Климові допомагали революціонери В. Шалько та Вінтонів. Зв'язковим між Донбасом, Запоріжжям та Миколаєвом був рідний брат Івана — Хведір Клим.

З визначною допомогою місцевих підпільників з Дніпропетровської області, Іванові Климові вдалося реорганізувати підпільну мережу в Запорізькій області. Сам Клим віддався цій праці з одушевленням. Він сам обійшов пішки або об'їздив на ровері всю Запорізьку область, закладаючи всюди підпільні осередки, органіжуючи підпільні лінії та хати, поширюючи підпільну літературу та включаючи молодь до активної праці у підпільній мережі. І справді, на терені Запорізької області існував цілий ряд підпільних хат, де перебували озброєні українські підпільники, що пильнували зв'язкових ліній і поширювали з цих хат підпільну літературу по цілій околиці. Німці, при допомозі місцевих фольксдойчів, шукали за такими хатами, але при ліквідації хат завжди натрапляли на збройний спротив. Такі бої між німцями й фольксдойчами з одної сторони та підпільниками з другої мали місце в Гуляйпільському, Ново-Керменчицькому⁸⁴⁾ та Андріївському районах.⁸⁵⁾ Власне, через райони Червоноармійський, Оріхівський, Гуляйпільський та Ново-Керменчицький ішла перша зв'язкова лінія, що її організував був Іван Клим, із Запоріжжя до Донбасу. Поскільки німецькі окупанти звернули були свою увагу на цю лінію й почали викривати підпільні хати на її шляху, то другу лінію організовано із Запоріжжя до Маріуполя через райони Василівський, Велико-Токмацький і Андріївський. І тут велику ревність у викриванні підпільників виявили фольксдойчі з Велико-Токмацького району. Німці за всяку ціну, старалися перервати зв'язок Запоріжжя з Донбасом. На весні 1943 р., в одній підпільній хаті на терені Мелітопільщини, загинув разом з господарем і його синами революціонер Вінтонів.⁸⁶⁾

Знов же під Миколасвом загинув у засідці брат Івана — Хведір Клим.

Під час німецької окупації, північні райони Запорізької області належали до Дніпропетровського генерального комісаряту, а південні до Таврії. Генеральним комісарем Таврії був А. Е. Фрауенфельд, мабуть один із найбільше гуманних генеральних комісарів райхскомісаряту Україна. Фрауенфельд заступав лінію т. зв. освіченого колоніялізму, що не зрікаючися засадничої мети — перетворення України в німецьку колонію, все ж таки вимагав справедливого й гуманного відношення до українського населення. На терені Таврії генеральний комісар Фрауенфельд дбав, щоб не було разючих надужитть з боку німецької влади, не догускав до безглузкого терору у відношенні до місцевого населення і старався налагодити співпрацю німецької окупаційної влади з українцями, дбаючи за забезпечення їхніх культурних вимог. Це намагання до співпраці сягало так далеко, що, напр., у Мелітополі відбулася німецько-українська парада, на якій посвячено пам'ятник німецьким воякам, що загинули, визволяючи Україну в 1918 році. Але цю параду зіпсув Фрауенфельдові райхскомісар Еріх Кох, який, прибувши на свято, відозвався голосно так, щоб його почули зібрані українці: «Не вже ж за цей негритянський народ справді загинули німецькі вояки?»⁸⁷⁾ Генеральний комісар Фрауенфельд віддячився тим, що писав гострі меморандуми з критикою режиму Коха.⁸⁸⁾ Проте наслідки ліберального режиму генерального комісара Таврії були такі, що на терені його генерального комісаряту українським підпільникам було дуже важко організувати українське населення до підпільної боротьби з німецькими окупантами.⁸⁹⁾

Енергія обласного провідника Запоріжчини не йшла, на жаль, впарі з його здоров'ям, яке надірвала польська тюрма та невигоди й турботи підпільного життя на СУЗ. Іван Клим, мабуть у наслідок далеких роз'їздів на ровері, поважно захворів на серце. Вістка про загибель брата Хведора зробила теж своє. Беручи до уваги його стан, провідник Південного краю — Юрій Леміш відіслав Кліма в рідні Карпати. Тут він кинувся у вир праці коло організації підпільної радіо-висильні «Афродіта». Організував її друг Синій (Ярослав Клим) при визначній допомозі Івана Кліма.

Несподівано, на саме Різдво 1944 року, схопило Івана Кліма гестапо й розстріляло 9 березня 1944 р. у Дрогобичі.⁹⁰⁾

Доля родини Клімів з Мізуня Долинського повіту може найкраще ілюструє долю тієї української генерації, про яку казав Ольжич, що їй не суджено тридцятого року дожити. Хведір Клим загинув навесні 1943 р. біля Миколаєва над Чорним морем, виконуючи обов'язки зв'язкового підпілля. Іван Клим загинув у березні 1944 р. від куль німецьких окупантів на ринку в Дрогобичі. Третій брат — Михайло Клим, визначний організатор Української народної самооборони (УНС) в Галичині загинув у січні 1944 р. в засідці від куль польських «фольксдойчерів». Батька й найстаршого брата большевики вивезли на Сибір. Родина Клімів повністю сплатила свій борг батьківщині.

6. ДОНБАС: СТАЛІНСЬКА Й ВОРОШИЛОВГРАДСЬКА ОБЛАСТІ

Після Дніпропетровщини, найсильнішою фортецею українського самостійницького підпілля в Південній Україні був Донбас, головню Сталінська область. В лютому 1942 р. прибули на Донбас Іван Клим і Євген Стахів та при допомозі перебуваючих на Донбасі українських перекладачів при німецькій армії почали організувати українське самостійницьке підпілля.

В травні 1942 р. сильні підпільні осередки існували в Горлівці, Гришині, Костянтинівці, Краматорській, Слов'янську, Сталіно, Макіївці, Волновасі та Маріуполі. З часом підпілля поширилося також на Ворошиловградську область⁹¹⁾ та на Кубанщину. Коли брати до уваги сильне зросійщення Донбасу, то таки можна подивуватися, як скоро, на цьому ж Донбасі, самостійницькі кличі знайшли шлях на кожний завод, шахту, підприємство, школу, кооперативу й робітничу землянку Донбасу. Причиною цього успіху організаторів українського самостійницького підпілля на Донбасі вважаємо факт, що ці організатори повели надзвичайно коректну політику у відношенні до російського й частинно зрусифікованого населення Донбасу, в жадному разі не запалюючи його надмірним шовінізмом, а навпаки ведучи пропаганду, що росіяни-уродженці України такі ж повноправні українські грома-

дяни, що й українці. Такої політичної лінії трималися організатори підпілля на Донбасі ще заки наспіли відповідні інструкції Головного проводу ОУН, про які ми вже згадували, й які, до речі, цілком покривалися з практикою, що її на Донбасі завели Іван Клим, Євген Стахів і інші.⁹²⁾

Так, чи інакше, немає ніякого сумніву, що під час німецької окупації України, Донбас був сильною позицією українського самостійницького підпілля в Південній Україні і, поруч Криворіжчини й Дніпропетровщини, його найсильніший і найбільше переконливий козир. Великі заслуги для організації цього підпілля поклали Іван Клим, що створив перший Обласний провід Донбасу в Горлівці, в лютому 1942 р. і його заступник, а від червня 1942 р. обласний провідник — Євген Стахів. «Коли разом із моїм приятелем «Митарем» (Іваном Климом — Л. Ш.), — згадує Євген Стахів, — 18 лютого 1942 р. перший раз станули ногою на донбаську землю і йшли з Горлівки дорогою на шахту ч. 5, побачив я на стовпі повішених чотирьох мужчин. Кожний з них мав таблицю з написом: «Я бандит... за уживання зброї повішений 15. 2. 1942 року». Не весело вітали нас німці на тій землі. Але цей образ нас не збентежив. Ми прийшли сюди з твердою постановою помстити за смерть кожного замученого нашого земляка, покарати за це німців, або самими загинути.⁹³⁾

Євген Стахів дотримав слова. «Відчайдушний і казково вивертливий», як його згадує місцева учасниця⁹⁴⁾, друг «Борис» — Євген Стахів поширив був підпільну організацію по всьому Донбасі й, навіть, на Кубанщині. «Легендарний», як пише ця ж учасниця, «Борис» згадує: «Я бачив усі ці робітничі „посьолки“, оці Собачівки в Гришино, землянки в Горлівці й хатки, немов пєсячі буди, в Сталіно (Юзівка) — всю біду українського Донбасу. Я сам прожив з українським робітництвом у тих Собачівках несповна 2 роки, ділячися з ними долею й недолею. Один страшний жах огортав людину, коли вона дивилася на втечу робітництва із Донбасу взимку 1941-42 та навесні 1942 р. Голод шалів тоді, подібно як у 1933 році... Колишні розкуркулені селяни й ці мільйони людей, що покинули рідні села в час колективізації й голоду, рушили тепер знову, тікаючи перед новим голодом на свої прадідівські оселі шукати хліба. А зима була дуже

гостра. Мороз доходив до 30-40 ступенів. Та, не зважаючи на те, люди в той час тікали на Лівобережжя, а навіть на Київщину та Вінничину цілими валками...» Стахів гадає, що в той час Донбас покинуло коло мільйона робітників і він передає свої гіркі думи з цього приводу: «А ти стоїш і дивишся на горе безталанних і гнів огортає тебе, що нічим не можеш їм допомогти, бо ти в ще гіршому положенні, ти — людина без документів, без хати. За тобою вовками женуться німці й хочуть знищити тебе, за те, що ти бажаєш свободи своїй країні та добра всім тим, з яких вони хочуть зробити своїх рабів. Але в тебе сильна віра в майбутнє рідного краю. Цей образ безталанних мандрівників-утікачів перед голодом кріпить в тобі ненависть до ворога і ти, стискаючи холодний пістоль, який завжди носиш при собі, йдеш даліше своїм шляхом виконувати свій обов'язок.»⁹⁵⁾

Як може західноукраїнський націоналіст — «людина без документів і хати» витримати несповна 2 роки на віддаленому на 1 000 миль від рідного Перемішля — Донбасі і ще вести жваву підпільну діяльність, спрямовану проти грізного німецького окупанта? Відповідь на це питання може бути тільки одна — західноукраїнські підпільники мали повну підтримку місцевого населення. Про цю підтримку ентузіастично згадує цей же Стахів. «Хто з революціонерів, що залишилися при житті та змагалися на Південній Україні», — пише Стахів, — «не згадує злим словом незабутньої „льоти“, старшої жінки, років коло 50, доцентки університету, бувшої медсестри повстанських загонів визвольних змагань 1917-1921 рр. Її усі популярно називали „мамою революціонерів“. Знало її коло 100 підпільників і всіма вона піклувалася як рідними дітьми. Хто з них не пригадає собі незабутньої «Сивої», її мужа бухгалтеря, бувшого учасника бою під Крутами, й доньки Ліди, що була медсестрою в УПА? В мешканні цієї родини відбувалися наради революційного визвольного центру, лікувалися ранені бойовики й переховувалися все декількох підпільників. Була вона справжньою козачкою-патріоткою...» І ми додамо ще від себе, що багато днів і ночей переховувався в Слов'янську Євген Стахів у помешканні інж. Шинкаря й цілком певно користувався дбайливим піклуванням з боку його родини.

Бо, справді, має рацію Євген Стахів, коли пише в своєму спогаді, що «багато — багато безіменних героїв видала в тих часах Україна і про них, мабуть, історія не спом'яне, бо вони були нормальними жовнірами на стійці і ними лишилися». І ми розуміємо його обурення, коли він каже: «Люди, які віддали для народу все: синів, дочок, особисте щастя, нині, на емігрантії терплять злидні в таборах, а емігрантські патріоти прозивають їх східняками».⁹⁶⁾

Було б помилково думати, що підтримка місцевого населення для підпілля обмежувалася тільки до перетримування підпільників по катах і до піклування ними, як «рідними дітьми». Місцеве населення досить масово поповнило ряди підпілля, не виключаючи неукраїнців, що замешкували Південну Україну. «Тагари, грузини, греки, а навіть росіяни ставали в ряди українських самостійників», — пише Стахів. «Кличі, які ширили українські самостійники, доходили до свідомости тих чужинців і вони переконувалися, що їм буде краще жити в самостійній Україні як у совєтському раю чи гітлерівській новій Європі. Вони переконували наші листівки й літературу на свою мову й поширювали її між своїми земляками. Німці їх теж арештовували й жорстоко карали», — читаємо в його спогаді.⁹⁷⁾

Серед підпільників Донбасу, без сумніву, визначався Василь Михайлович Козик, який у грудні 1942 р. був призначений Юрієм Лемішем на становище заступника обласного провідника та політичного референта Обласного проводу Донбасу. Під ним прізвиськом на Донбасі переховувався добре відомий нам підпільник Криворіжчини Михайло Васильович Кривошапка. Коли, після атеннату на шуцмана Пастернака в Кривому Розі, він мусів покинути Криворіжчину, для нього з Дніпропетровська шлях простелився на Донбас. На Донбасі Кривошапка визначився як дуже здібний організатор підпільної мережі, що зорганізував великі й справні підпільні осередки в Сталіно, Макіївці та Горлівці, а також як дуже здібний підпільний пропагандист. Є. Стахів згадує про нього: «Михайло Васильович, хоч з підірваним здоров'ям, не жалів ні дня, ні ночі для невтомної й небезпечної революційної праці. А найкраще таки любив пропагувати й агітувати серед народу, на базарах, у великих чергах та гупір-

ках. Він нагло з'являвся, кидав декілька думок і гасел, розкидав летючки й знову зникав».⁹⁸⁾

У червні 1943 р., після переходу Євгена Стахова на нове призначення, Кривошапка-Козик очолював підпілля на Донбасі. Він був непересічно відважний і завжди зрівноважений. Він був автором багатьох листівок в українській та в російській мовах, які поширювалися по Донбасі, та був співробітником центральних підпільних видань. Коли на Холодноярщині почала організуватися група УПА-Південь, Кривошапка зорганізував на Донбасі боївки, які нападали на німців і німецькі магазини зброї, щоб здобути зброю для УПА, яку й сам декілька разів відвозив на Холодноярщину. Разом зі зброєю, він неодноразово відвозив до УПА охотників з Донбасу та Дніпропетровщини, між ними теж свою дочку, яка цілий час працювала з ним у підпіллі. 8 вересня 1943 р. за кілька годин перед приходом Червоної армії Кривошапка покинув Сталіно і з навеликим загоном охотників пішов до УПА. Кривошапка став членом штабу групи УПА Південь, як керівник політичного відділу штабу.⁹⁹⁾

В листопаді 1943 р., на вулицях Умані, евакуйовані поліцаї з Кривого Рогу випадково пізнали Кривошапку та віддали його як «небезпечного націоналістичного партизана» в руки гестапо, яке його розстріляло. Невідомо, навіть, де поховано цього визначного підпільника Криворіжчини й Донбасу, колишнього в'язня большевицьких тюрем і концтаборів, в яких він крався за «український буржуазний націоналізм». Проте, пам'ять про цього героя житиме вічно серед гірників Криворіжжя та вуглекопів Донбасу і серед усього українського народу.¹⁰⁰⁾

Іншим визначним підпільником на Донбасі був Микола Черкащенко, який був обласним референтом зв'язку Черкащенко («Мазепа») був найстаршим віком членом українського підпілля в Південній Україні. Народжений в 1885 р. на Полтавщині Черкащенко під час колективізації переїхав був на Донбас і працював на різних заводах у Сталіно. До підпільної праці Черкащенко притягнув Роман Антонович («Гліб») і в грудні 1942 р. «Мазепа» очолював вже підпільний зв'язок та був господарем підпільної зв'язкової хати, в якій перебували в різних часах, сотні підпільників. Євген Стахів згадує про нього: «Всі зв'язкові й керів-

ники підпільних округ знали старого сивого Мазепу, який приміщував їх у себе й у своїх приятелів під час їхнього побуту в Сталіно. Не зважаючи на голод і нужду, яка панувала під час німецької окупації на Донбасі, Мазепа старався прохарчувати підпільників як міг лише найкраще. Завдяки солідному виконувачню дорученої йому функції, обласне керівництво революційного підпілля могло з успіхом розвивати свою діяльність і керувати визвольним рухом. Арешти, які пройшли в Краматорську, Слов'янську чи Гришині, завжди можна було локалізувати завдяки справності зв'язку.¹⁰⁴

В наслідок арештів, переведених у травні 1943 р. в Маріуполі, гестапові вдалося здобути адресу й кличку обласного зв'язку в Сталіно. Тоді гестапо арештувало Черкаценка, а на квартирі залишило поліційну засідку для дальшого арештування зв'язкових. Проте, в останній хвилині, Черкаценкові вдалося попередити свою дочку й наказати її, щоб вона про засідку повідомила керівника підпілля — друга Бориса. Дочка попередила своєчасно про засідку Бориса і це попередження врятувало багатьох революціонерів від арештів.

Але в далекому Бухенвальді, в німецькому концтабірному таборі, до якого заслали німецькі окупанти старенького Черкаценка-Мазепу після довгого слідства, Черкаченко в розмовах з донбаськими підпільниками Володимиром Грінченком і Валерієм Якубовичем все турбувався долею підпільного зв'язку, не знаючи, чи його дочка виконала дане доручення, чи ні. І так, не знаючи про те, помер старенький Черкаченко від фізичного виснаження в німецькому концтаборі коротко перед приходом альянтських військ. Цілком певно, легше було б йому вмирати, коли б він знав, що його дочка це доручення виконала.¹⁰⁵

Звичайно, про багатьох донбаських підпільників треба ще сказати. Згадаємо в цьому місці тільки тих, що загинули, або живуть на Заході, вийшовши живими з німецьких концтаборів. Підпільники: Володимир Грінченко і Валерій Якубович, арештовані були в Гришині в жовтні 1943 р., при закупівлі зброї для УПА, були перевезені в німецькі концтабори, звідки вийшли на волю після приходу альянтських військ.

Один з перших членів українського визвольно-революційного підпілля в Південній Україні (організований ще в січні 1942 р. підпільником «Яремою» з доручення Тараса Онишкевича-Галайди) — Іван Чухмара — на еміграції відомий під прізвичем Ігор Чайковський («Чічка») — попався під час розкидування революційних листівок у руки гестапо і був заарештований у німецький концентраційний табір у Бухенвальді, де зумів створити біля себе організацію в'язнів-українців, що ставила завзятий спротив в'язням-комуністам із середовища большевицьких політруків і партизанів. Після приходу альянтських військ, Іван Чухмара (Ігор Чайковський) вийшов з концтабору й проживав у таборі Корнберґ, де в квітні 1947 р. загинув трагічною смертю, серед досі невияснених обставин. Він був членом Головної управи Ліги українських в'язнів (ЛУУВ) та основником організації СУМ-у в Корнберзі.¹⁰⁶

Арештовані були німецькими окупантами підпільники Омелян Ортинський, який організував підпільний осередок у Маніївці (арештований у лютому 1942 р.) та керівник підпільного осередку в Слов'янську — інж. П. Шинкар (арештований в 1943 р.), але оба вийшли на волю. Загинув у концтаборі в Дахау дніпропетровський студент і донбаський підпільник Теодор Лічман. З концтабору в Дахау вийшли ще на волю донбаські підпільники росіяни, які були арештовані німцями за друкування й поширення українських самостійницьких листівок у російській мові. В Гришині німці арештували Василя Петренка, в Краматорську росіянку, що очолювала підпілля — Серафиму Квечу. Багато прізвищ донбаських підпільників збереглося тільки в їхніх революційних псевдах, багато залишилося на місці і про їхню долю невідомо.¹⁰⁶

Один з найсильніших підпільних осередків на Донбасі був у місті Маріуполі над Озівським морем. Організатором цього осередку й першим окружним провідником Маріупольщини був стрийнин Степан Держко, хоч до часу його приїзду сюди з Дніпродзержинська в цьому місті вже кипіла напівлегальна українська самостійницька робота, очолювана колишнім членом Української Центральної Ради — Миколою Стасюком. Під час своєї революційної праці в Маріуполі, в серпні 1942 р., Держко попався з групою молодих робіт-

ків і інтелігентів Маріюполя в руки гестапо. Один з громади Маріюполя Яків Ж. теж арештований німцями, але випущений через брак доказів, розказував пізніше про Степана Держка так: «Коли гестапо привело мене на конфронтацію (очну ставку) з Держком, я заявив, що до підпілля не належу, бо «й не знав», що таке існує, а зрештою, — казав я, — українці не повинні воювати проти своїх визволителів-німців, бо цим способом посередньо допомагають большевикам». На це Держко відповів під час конфронтації так: «Хоч я вас не знаю (Держко знав Якова Ж. особисто і не раз переховувався в нього), то скажу вам відкрито, що поганий з вас українець, якщо ви так говорите. Українські патріоти-самостійники воюють за українську державність проти німців і большевиків, бо немає між ними жодної різниці». Німці кинулись тоді до Держка й побили його до крові в приваності Я. Ж. Оця розповідь свідка цієї конфронтації робила велике враження на громадян міста Маріюполя.¹⁰⁵

Згодом Держка й інших арештованих маріюпільців перевезли до тюрми в Сталіно. В той час Держко був уже такий виснажений і побитий, що його перевели в тюрмну лікарню. Підпілля нав'язало з ним контакт за посередництвом підпільниці «Циганки-Нюри», якій вдалося дістатися до лікарні й передати йому харчі. Проте Степан Держко відмовився прийняти харчі, бо боявся, що через їх прийняття гестапо буде проводити дальші арештування. Він же завжди заявляв, що він не має тут ані знайомих, ані рідних, а передача харчів власне заперечувала б це його постійне твердження. Щоб цілком зрозуміти цю жертву Степана Держка, треба знати, що в німецьких тюрмах в'язням майже не давали їсти і що сам Держко просто вмирав з голоду. І справді, в цій же тюрмній лікарні, наприкінці грудня 1942 р. помер з голоду й виснаження Степан Держко — цей «твердий мов гранит організатор українського підпілля», як його називає Стахів.¹⁰⁶

Після серпневих арештів 1942 року, маріюпільська підпільна організація скоро вигоїла свої рани, але в грудні 1942 р. німці вдарили по ній вдруге. Тоді вони арештували в Маріюполі близько 50 осіб, в тому числі багато залізничників, яких підозрювали, що вони перевозять транспорти підпільної літератури, яка масово

появлялася на Маріюпільщині та на Донбасі. Між іншими, німці арештували тоді редактора «Маріюпільської газети» Миколу Стасюка та голову місцевої «Просвіти» й директора українського театру Ірія — українця грецького походження. Варто відзначити, що маріюпільські греки не цурались українського підпілля, в якому брали активну участь, за що їх особливо гостро переслідувало гестапо, а після повороту большевиків також НКВД, яке заплянувало й перевело майже тотальне виселення громадян грецького походження з Маріюполя і, взагалі, з Південної України. Сьогодні в Жданові — так перейменували большевики Маріюпіль в 1948 р. — вже грецького населення немає.

Маріюпіль, одне з найбільших міст Донбасу (1939 — 222 427 мешканців) і великий морський порт України, був під час німецької окупації одною з фортець українського націоналізму в Південній Україні. Місто, в якому залишилося 178 358 мешканців, кипіло українським національним життям. Діяла добре організована «Просвіта» та виходила тричі на тиждень «Маріюпільська газета», що поруч харківської «Нової України», була найкраще редагованою українською газетою на українській території під німецькою окупацією і мала виразне українське національне обличчя. Дуже активним було релігійне відродження, що проходило цілком під впливом Української Автокефальної Православної Церкви, хоч поруч неї діяли теж вільно протестанські й баптистські групи. В Маріюполі та в Маріюпільській окрузі було теж добре поставлене українське шкільництво, яке мало змогу діяти теж тому, що Маріюпіль був під військовою німецькою окупацією і не належав до т. зв. райхскомісаріяту.

Душею всього українського відродження в Маріюполі був згадуваний уже член Центральної Ради й член її Генерального секретаріату п. Микола Стасюк, який пережив советську займанщину, працюючи як сторож міського парку. Адміністрація міста була теж в руках українських патріотів і тісно співпрацювала з українським підпіллям.¹⁰⁷ Звичайно, українське відродження було сілєю в оці гестапо, яке арештами й терором старалося йому перешкодити. В Маріюполі загинули, між іншими, розстріляні німцями підпільники Ярослав Січинський та Теодор Гриців, родом

з Дрогобиччини. Їх розстріляло гестапо в червні 1943 р.¹⁰⁸)

В лютому 1943 р. большевики повели офензиву й зайняли Слов'янське (4 лютого) та Краматорськ (6 лютого). Підпільні групи, що склалися в цих містах переважно з місцевого елемента, залишилися на місцях і поширювали самостійницькі листівки серед червоноармійців. Визначалася в цій роботі підпільниця «Циганка-Нюра». Листівки ці викликали певні конкретні наслідки.¹⁰⁹) Після повороту німців до цих місцевостей, що були переходово зайняті большевиками, німці вчинили в них криваву розправу, розстрілюючи сотні українців. Крім розстрілів, гестапо й СД переводили масові арешти. Серед заарештованих були місцеві керівники підпілля: інж. П. Шинкар, Василь Петренко, Валерій Якубович й інші. Провідник цієї округи «Остап» пробував організувати втечу арештованих з тюрми, але, на нещастя, сам попався до тюрми. В тюрмі «Остап» захворів на тиф і був призначений до розстрілу.¹¹⁰) Втечу «Остапа» з тюрми організувала підпільниця «Циганка-Нюра», а допомагали їй в тому ланки місцевих підпільниць-росіянок під проводом Серафими Петровни Кутевої. Власне через допомогу цих росіянок, втеча «Остапа» з тюрми вдалася. Після втечі, «Остап» з «Циганкою-Нурою» пішли в Холодний Яр, де організували підділ УПА. Відділ цей очолив «Остап», прибравши нове псевдо «Вячеслав».¹¹¹)

У березні 1943 р. по всьому Донбасі були розкриті українські самостійницькі листівки українською й російською мовами. Підпільна друкарня, в якій друкувалися ці листівки, потрапила в руки німців, але листівки, зокрема в російській мові, появлялися даліше. Щойно влітку 1943 р., німці відкрили таємницю їх появи. Вони тоді арештували, в Рудченково біля м. Сталіно групу росіян, які самі собі зорганізували підпільну ланку для поширення української самостійницької літератури на російській мові. Ланка зорганізувала собі в одній з опущених шахт підпільну друкарню, в якій пердруковували листівки на друкарських машинах, а пізніше на циклостилї, й поширювали ці листівки між населенням. До цієї підпільної групи належало 30 осіб, робітників та інтелігентів. Над арештованими дуже злуццалася білогвардієць — член гестапо, якому в голову не могло поміститись, що росіяни

можуть займатися пропагандою українського «сепаратизму». Цих росіян німці вивезли до концтабору в Дахау, звідки вони вийшли на волю. Частина з них проживала в таборі в Шляйстаймі, звідкілля гуртом виїхала до Австралії. На жаль ніхто з українських «політичних емігрантів» не заінтересувався цією групою, дарма що вони самі шукали контакту з українськими середовищами й бажали навіть створити російську секцію в АБН.¹¹²)

В 1943 р. українське самостійницьке підпілля охоплювало вже весь Донбас. Більші, або менші підпільні осередки існували вже в Маріуполі, Волновасі, Сталіно, Макіївці, Ясиноватій, Горлівці, Константинівці, Краматорську, Слов'янську, Гришині. Підпільні кущі й звена організувалися в Бахмуті (Артемівську), Микитівці, Дружківці, Дебальцево, Єнакієво і в Чистякові. Пороблено перші заходи для зорганізування самостійницького підпілля у Ворошиловградській області. Місцевий елемент, що складав ці осередки, кущі та ланки був дуже палкий та воявничий. Всюди творилися збройні бойки, що старалися здобути зброю, яку магазинували по шахтах. Під охороною цих бойків обласний «Борис» (Євген Стахів), чи його заступник, а пізніше обласний «Козик» відбували свої мітинги, на яких «Борис» провадив і виступав у різноманітних військових одностроях. Підпілля почало було також свою пропаганду серед «батальйонів», яких організували до протиокупаційної боротьби. Один такий батальйон, зложений з українців та козаків, стояв був у Сталіно. Українське самостійницьке підпілля в цьому батальйоні зорганізував був лейтенант Роман Антоняк («Гліб») і батальйон цілком підпав був під впливи підпілля Донбасу. «Батальйонці» здобували для підпільників зброю, відбували кур'єрські поїздки, давали для керівників підпілля охорону. Коли прийшов німецький наказ евакуювати Сталіно, то 16 лютого 1943 р. на спільній нараді керівників підпілля Донбасу й старшин батальйону рішено покинути службу в німців і швидким маршем перейти до Холодного Яру, де почали партизанські дії проти німців. На жаль, хтось зрадив цей плян і хоч німецькі старшини й підстаршини батальйону втекли, але більша частина батальйону розбіглася. Кубанські козаки пішли на Кубанщину, а біля лаят. Антоняка залишилися тільки три старшини та 24 бійці батальйону. З тою групою Антоняк пробрався

27 лютого до Дніпра, в околиці Запоріжжя. Поскільки переправи через Дніпро були в руках німців, Антоняк пішов з цією групою до Дніпропетровська, де й зголосився в провідника — Юрія Леміша. Леміш відправив Антоняка до Кривого Рогу, а старшин і вояків до УПА на Волинь. З кубанськими козаками пішов на Кубанщину підпільник «Тимко». Так закінчилася історія цієї «збройної сили», що її мало в своєму розпорядженні українське самостійницьке підпілля на Донбасі.¹⁴³)

Історія українського самостійницького підпілля на Донбасі показує нам, що українські робітники Донбасу, а в парі з ними й значна частина місцевого російського робітництва, підтримала була український визвольно-революційний рух у цій найбільше зрусифікованій частині України. Відчувши на своїх плечах усі «добродійства» большевицького раю та пізнавши нових «визволителів», згадує Євген Стахів, — «робітники Донбасу пізнали, що правда є за тими, які виступають і проти большевиків і проти німців і голосять кличі соціальної справедливості і індивідуальної та національної боротьби всіх людей і народів».¹⁴⁴)

Наявність українського самостійницького підпілля на Донбасі і його поживлена пропагандивна діяльність в роки німецької окупації, при майже повній відсутності організованих форм якої-небудь підпільної большевицької, чи білогвардійської діяльності, мала теж великий вплив на дію місцевої допоміжної адміністрації й поліції, які поступово дуже швидко українізувалися, дарма що в склад цієї адміністрації й поліції входили, здебільшого, росіяни. Коли німецькі й італійські армії окупували Донбас, тільки в Єнакієво, що було окуповане італійським військом, встановлено адміністрацію й поліцію з місцевих українців. В усіх інших місцевостях Донбасу, німецька армія передавала адміністрацію в руки росіян. Всюди встановлювано газети російською мовою, напр., у Слов'янську, Бахмуті, Дебальцево, у Сталіно, Ворошиловграді та в Сніжному. Тільки в Краматорську почала появлятися газета українською мовою. Проте в наслідок діяльності підпілля, газети почали переходити на українську мову, як напр., у Сталіно та у Ворошиловграді. У Ворошиловграді самі ж російські редактори перейшли на видання газети українською мовою, як тільки в цьому

місті появилися перші українські підпільники. Слідом за газетами почала українізуватися також адміністрація й поліція, що годі розуміти інакше, як визнанням з боку росіян факту, що Донбас — це українська територія й невід'ємна частина української держави. Безперечно, наявність організованого українського самостійницького підпілля в Донбасі і його толерантне відношення до російської меншини, мали значний вплив на скріплення серед росіян Донбасу української державницької свідомості, свідомості приналежності до України й ділення з українським народом історичної долі. Газети, що продовжували появлятися в російській мові, ставилися цілком толерантно до українців і, під цим оглядом, маркантно відрізнялися від україножерних газет російською мовою, що появлялися в Одесі, чи Миколаєві й, подекуди, одверто пропагували погром всього українського.¹⁴⁵)

Ці газети, одначе, були редаговані імпортованими з Болгарії, чи Югославії білогвардійськими російськими емігрантами, а не місцевим російським населенням.

Таким чином, коли взяти до уваги останні двадцять п'ять років, що попереджували події, що ми їх описуємо в цьому місці, в Південній Україні, а зокрема на Донбасі стався великий злам. У цій частині нашої батьківщини український націоналізм зробив колосальний поступ. Ця частина України, що її до революції знали тільки як «Юг Росии», чи навіть як «Новороссию», стала в наслідок перших визвольних змагань таки «Південною Україною», ввійшла в склад не Російської, але Української ССР. Проте, під час перших визвольних змагань Донбас стояв по стороні большевицької Росії й навіть проявляв тенденції до відокремлення від України й до створення Доцецько-Криворізької советської республіки. За чвертьстоліття, одначе, виріс український Донбас і цей Донбас, під час других визвольних змагань, пішов в український самостійницький табір і поповнив лави українського самостійницького підпілля. Український визвольно-революційний рух захопив навіть місцевих росіян і зрусифіковані українські елементи, серед яких українська національна ідея побудови самостійної української держави, перемогла. Факт цей має величезне значення і заслуговує на всестороннє вивчення та на

краще висвітлення як це ми могли зробити на сторінках наших причинків.

7. УКРАЇНСЬКЕ САМОСТІЙНИЦЬКЕ ПІДПІЛЛЯ НА КРИМУ

Наші інформації про розвиток українського визвольного-революційного підпілля в Південній Україні бажаємо закінчити відомостями про українське підпілля в Криму та на Кубанщині. В окремому розділі даємо огляд розвитку підпілля в частинах України під румунською окупацією, або в так званій «Транснїстрії».

Під час німецької окупації, Крим, що за советської влади був частиною Російської федерації і творив т. зв. Кримську АССР, входив разом з деякими частинами Херсонщини й Запоріжчини в генеральний комісаріят Таврію, що охоплював 14 гебітскомісаріятів. У цьому місці розкажемо про діяльність українських самостійників у Криму.

Для походу в Крим була призначена «похідна підгрупа Крим». Один рій цієї підгрупи під проводом М. Сидора-Чарторийського й Романа Хміля (Рахманного) шов з Нової України через Веселий Кут, Бобринець, Новий Буг, Орлів, Берислав до Кахівки. Цілий час цей рій посувався безпосередньо за фронтом і над Дніпром попався безпосередньо на фронт та був свідком важких боїв. Після розгрому большевиків, рій Сидора-Чарторийського пішов через Чорну Долину, Асканію Нову до Чаплинки. У Чаплинці провідники роя попалися в руки горезвісного Зондеркомандо ХІ німецької армії і тільки наліт большевицьких літаків спас їх від розстрілу. Після цього налету перестрашений провідник роя рішився повертатися назад в Західню Україну. Інший рій підгрупи Крим під проводом Степана Теслі, що йшов на Крим, зустрів рій Сидора в Кахівці. Учасник свідчить, що рій Сидора був здеморалізований і «робив на них погане враження».¹¹⁶⁾

Цьому другому рові судилися такі діяти в Симферопіль та Джанкой і зорганізувати в Криму українське самостійницьке підпілля. Виконуючи це завдання, рій Степана Теслі поніс великі втрати.

Рій цей зорганізувався в Тернопільщині і до с. Ведмеже Ушко маршував під проводом Івана Осадчука. У с. Ведмеже Ушко провід роя обняв підпільник Ди-

кий. Під його проводом рій посувався на двох підводах і трьох роверах на місце призначення. Несподівано, в одній місцевості на південний захід від Кривого Рога рій цей затримали мадярські військові частини. Вони відобрали від підпільників підводи, харчі й особисті речі, а самих підпільників віддали в руки гестапо в Кривому Розі. Гестапо арештувало Дикого й відстало його до Львова, де він виїшов на волю. Інших підпільників вдалося звільнити, дякуючи заходам українців-перекладачів при німецьких частинах. Члени роя тимчасово поповнили криворізьку підпілну сітку, підготовлюючись до дальшого маршу на Крим. Підпільник Гриць Вольчак постарався про нову підводу й ровери і, після трьохтижневого побути в Кривому Розі, рій далше вирушив в дорогу на Крим.

Шлях стелився їм на Берислав-Кахівку, де рій перейшов на лівий беріг Дніпра. Звідтіл підпільники попрямували в Каланчицький район, де затрималися в одному рибальському селі над Чорним морем. Поскільки на Перекопі ще йшли бої, підпільники перебували цей час між українськими рибалками, де зустріли дуже щире прийняття. «Населення ставилося до нас як до рідних», — згадує учасник. Тут теж відбувалася зворушлива зустріч західньоукраїнських революціонерів з Чорним морем. Цей же учасник згадує: «В моїй уяві залишився назавжди цей чудовий образ нашої першої зустрічі з морем. Всі ми відчули, що десь у глибині душі здійснилася наша молодеча мрія. Мрія, виплекана тим всім, що замолоду карбувало нашу національну свідомість і любов до українського моря... Наш рій приніс привіт Чорному морю і склав його від борців української революції і привіт від західньоукраїнських земель... Ми стояли над самим берегом моря в одній лаві. Засмалені сонцем і степовим вітром. Друг Іван Осадчук скупими фразами передавав привіт... З тієї сцени ми зробили собі знімку...¹¹⁷⁾

Коли ж німецьке військо сфорсувало Перекопську пийку й фронт посунувся на Крим, похідний рій покинув чорноморських рибалок і рушив далі в дорогу на Симферопіль. У перших днях листопада 1941 р. підпільники переїхали Перекопський вал, де відбувалися великі бої, містечко Перекоп, що на наших хлопців зробило враження великого села та містечко

Арм'янськ зі своїми крутими вуличками. В Арм'янську похідний рій поділився на дві частини: Степан Вонкевич, Михайло Любак і Роман Бардахівський пішли на Джанкой, а Степан Тесля, Іван Осадчук, Гриць Вольчак та І. Мор'як на Симферопіль. У Джанкой три друзі-підпільники взірцево zorganizували місто й район, створюючи управу з місцевих українців. Вонкевич працював у Міській управі, Бардахівський — при міліції, а Любак (по професії дентистичний технік) — у відділі здоров'я Міської управи. В лютому 1942 р., всіх їх розстріляли німці у протитанкових ровах, за містом, разом з місцевими євреями. До знищення друзів причинилися білогвардійці-росіяни, перекладачі гестапо, що втекли з Керчі до Джанкой, коли большевики зробили висадку в Керчі. Цим душоубам впало в очі взірцево організоване життя в Джанкой і вони поцікавилися організаторами, а коли ствердили, що це західноукраїнські націоналісти, то негайно донесли про цих ворогів число 1 до гестапо, яке й арештувало їх. Ці білогвардійці з Болгарії ще й «трипильнували, щоб їх розстріляти.»¹¹⁸⁾

Друга чвірка поїхала з Арм'янська до Симферополя. Поскільки ці підпільники не мали ніяких документів, вони боялися їхати головним шляхом і звернули на бічні шляхи та потрапили до села Михайлівка, що віддалене на 30 км від Симферополя. Тут натрапили на свідоме українське населення, що називало себе «вільними козаками-українцями» й дотримувалося старих патріархальних звичаїв. Населення це щиро гостило наших підпільників, але вони таки рішили покинути його й рушити далі на Симферопіль. «Я з підводою, — пише Мор'як, — задержався на передмісті Симферополя з Іваном Осадчуком, а Тесля і Гриць поїхали до Симферополя». Вони мали щастя. Пізнали на вулиці українця, який допоміг підпільникам осісти в місті й zorganizував у своїх знайомих перші підпільні хати. Мор'як згадує: «Наша дорога скінчилася. Ми на місці призначення і шойно тепер усвідомлюємо собі наші дійсні завдання. Після п'ятьох місяців дороги, від села до села, на возі обпалені сонцем, биті дощами й овіяні степовим вітром прибуваємо щасливо зі Львова до Симферополя... Це було з початком грудня 1941 р.»¹¹⁹⁾

Тим часом, ситуація в Симферополі була дуже по-

гана. Панував великий голод і німці стосували жахливий терор у відношенні до місцевого населення. Щоденно масово розстрілювали й вшали неповинних людей. Большевики повсякчасно робили висадки на півбережжя Криму, в горах діяла большевицька партизанка, всюди вешталися диверсанти, а німці лютували, посилюючи терор до крайніх меж. У місті діяло большевицьке підпілля, яке співпрацювало з німцями у винищуванні свідомих українців, яких уважали «зрадниками».¹²⁰⁾

У цих умовах підпільники Симферополя, відтіяті від усяких зв'язків зі своїм проводом, рішилися діяти напівлегально, але все ж таки під маскою місцевих людей. Для того змінили свою причіску й вбрання та постаралися про місцеві документи-пашпорти. В цьому допомогли їм місцеві українці, які постаралися для них пашпорти вивезених з Білорусі й репресованих НКВД. Одержавши ці пашпорти, підпільники почали братися до праці.

Чудом врятували своє життя в Евпаторії Тесля й Вольчак, коли большевицький десант застав їх у тому місті й роз'юшені німецькі поліцисти гнали їх з іншими зловленими мужчинами на розстріл.¹²¹⁾ На жаль, цього щастя не мав Іван Осадчук, якого німці арештували на вулиці, в грудні 1941 р., відставили до Львова й розстріляли в тюрмі при вул. Лопуцького.¹²²⁾ Симферопільська група понесла першу втрату.

Голодна зима 1941—42 р. давалася вразко взнаки. Підпільники виміняли коні й підводу за харчі в с. Михайлівка та обережно ділилися ними, щоб перетривати до весни. Хоч коло знайомих у них було велике, «але прикро було дивитися на опухлих з голоду наших земляків і проповідувати їм великі ідеї», пише у своїх спогадах Мор'як.¹²³⁾ Щоб полегшити становище, підпільники рішилися дати почин для організації двох підприємств — капелі бандуристів, з якої, по кількох місяцях, розвинувся український театр, та споживчо-торговельної кооперативи п. н. «Український консум». При допомозі оберляйтенанта німецької армії — українця Пулюя та українців перекладачів при німецьких частинах, підпільники організували теж забезпечення харчами української інтелігенції, яка найгостріше відчувала голод. Серед тих, що отримували харчі цим шляхом, був теж видатний укра-

їнський маляр-мистець Самокиша, що не евакуювався з советською армією з Криму.

З капелі бандуристів постав «Український музично-драматичний театр ім. Тараса Г. Шевченка». Колектив театру начислював коло 60 осіб, а його директором і мистецьким керівником був І. М. Петренко. Балетна група театру начислювала 12 осіб, в тому числі 2 татар, через яких підпільники нав'язали зв'язки з татарськими колами. Театр містився у приміщенні Миського оперового театру в Симферополі і його вистави чергувалися з російськими й татарськими виставами. В 1942 р. театр виїздив з виставами до Джанкой, Ялти й Севастополя, де його вистави втішалися великим успіхом. Адміністратором театру був І. Мор'як і він ці поїздки використовував для організації підпільної мережі. Театр відіграв велику ролу в національному і культурному житті українців м. Симферополя та цілого Криму й дуже причинився до росту національної свідомості кримських українців.¹²⁴⁾ Улаштований у березні 1943 р. заходами театру Шевченківський концерт перетворився на спонтанну маніфестацію українців.¹²⁵⁾ Під кінець 1943 р. популярність і успіхи театру до тої міри налякали німців, що вони ціораз більше почали ставити труднощі в його роботі і навіть на деякий час арештували директора театру.

В 1942 р. створено в Симферополі за дозволом німців «Бюро допомоги українцям».¹²⁶⁾ Це не був особний комітет, який бажало заснувати українське громадянство міста Симферополя, подібний напр., до «Татарського національного комітету», але тільки відділ у міській управі, в якій перевагу мали росіяни, хоч на багатьох керівних становищах були українці, які мали в цьому місті добрих фахівців до різних ділянок. Завданням «Бюра» була матеріальна і моральна допомога для українського населення й оборона його прав на культурний розвиток. Старанням «Бюра» були створені українські початкові школи, а по деяких районах також семилітні школи. Треба згадати, що за советської влади існувало українське шкільництво в Криму, а в Симферополі проіснувала теж аж до вибуху війни українська десятирічка.¹²⁷⁾ Старанням «Бюра» була теж зорганізована одна з найкращих крамниць у м. Симферополі — «Український консум», яка зуміла на власну руку здобувати харчі, головню в північній

частині Криму й розділювати їх між дітьми, старцями та непрацюючими родинами. Головою «Бюра» був українець агроном Б. — старша людина, щирий український патріот. Він помер від удару серця на вулиці Симферополя, ідучи до гестапо, яке покликало його в справах «Бюра», що було сіллю в оці німецьких окупантів за свою організовану діяльність.¹²⁸⁾ Врешті старанням «Бюра» була організована в Симферополі українська православна церква. В працях «Бюра» живу участь брали наші підпільники, при чому Грицько Вольчак працював навіть у «Консумі». Степан Текля тримав себе осторонь від цієї «легальної» праці і себе не виявляв.¹²⁹⁾

Праця в «Бюрі» та театрі послужила підпільникам до нав'язання нових знайомств та монтування нових підпільних гуртків і влітку 1942 р. такі підпільні гурти існували вже всюди, хіба за винятком деяких сіл, які були далеко від центрів і до них важко було дістатися. Сам факт існування підпілля свідчив про активну підтримку для українських самостійницьких ідеалів українського кримського населення, яке своїми симпатіями для українського визвольно-революційного руху наражувало себе на жорстокі репресії з боку німецьких окупантів. Очевидно, що пов'язавши себе з легальними формами вияву українського населення це підпілля виразно підпільною діяльністю себе не проявило. Тільки з нагоди розстрілу джанкойської групи в лютому 1942 р. видано підпільну листівку, яка розкривала цей ганебний злочин німців.¹³⁰⁾ Тільки в літку 1942 р. симферопільська група, що була без зв'язків з Головним проводом та з проводом Південної України зуміла нав'язати через перекладачів зв'язки. Через ті зв'язки отримано підпільну літературу, а також книжки з історії України та української літератури, видані легальними видавництвами. Книжки стали дуже важливим середником поширення українських самостійницьких ідей, головню серед молоді.¹³¹⁾ Вчасною осінню 1942 р. симферопільська група нав'язала особистий зв'язок з проводом Південно-українських земель. І Мор'як, який залишив працю в театрі і став працювати в Господарчому управлінні мав змогу долучитися до валки авт, які їхали в Україну, та зумів зв'язатися з підпільним центром. Звичайно, провідник Юрій Леміш не міг повністю схвалити

напівлегальної діяльності наших підпільників у Криму. У цей час українське підпілля в Південній Україні перейшло вже до широкої боротьби проти німецьких окупантів видано спеціальну інструкцію підпільникам, щоб вони не наражували себе на непотрібні арешти беручи участь в легальній боротьбі. На думку підпільного центру, в той час німецькі окупанти дозволяли на культурну діяльність в театрах, «Просвітах», гуртках мистецької самодіяльності і т. п. тільки тому, щоб виявити весь свідомий український елемент і пізніше його знищити.¹⁵²⁾

У своїх спогадах І Мор'як боронить постановки кримського підпілля про участь підпільників у легальній праці. Він каже, що симферопільська група дійшла до такої постановки по довгій та основній дискусії. Мор'як пише: «Після кількомісячного збирання інформації і вже чисельних знайомств з місцевими українцями, ми побачили, що заки нам почати якунебудь політичну чи навіть пропагандивну працю серед місцевих українців, нам конечно створити офіційні чи легальні форми організованого українського громадського життя, а це з таких причин: Почалася організація життя серед інших національних груп — татар і росіян, а організації українського життя вимагали місцеві українці.

Також з іншої точки погляду ми поважали ту акцію за конечну для нас, а саме нам треба було відшукати місцевих українців, мати нагоду пізнати їх, а також нам самим треба було серед нових і незнаних обставин «вийти в люди» й уподібнитися до середовища. Сидячи в хаті і маючи зв'язок з кількома людьми, ми ніяк не могли б цього досягнути, що досягнули впродовж кількох зимових місяців 1942 р.»¹⁵³⁾ І далі: «Все те легальне, що ми рішили організувати чи давати почин, мало стати також димовою заслоною для нашої дальшої роботи».¹⁵⁴⁾ Отже симферопільська група знайшла розв'язку для свого існування в легальній чи напівлегальній роботі, яка мала підготувати ґрунт під дальшу діяльність вже більше підготованого характеру. В кожному разі, група ця, як влучно зазначає Мор'як, «на курорт не приїхала» й тому в якійсь діяльності себе виявити мусіла.

В 1942 р. симферопільська група збільшила свій стан, залучуючи значну кількість перекладачів, що

працювали в Симферополі до свого гурта. Серед них були колишні члени українського легіону, групи «Роланд» що працювали в німецьких господарських установах. Вони помагали підпільникам харчами й матеріально, а також часто служили їм як зв'язкові. Несподівано, в лютому 1943 р. гестапо арештувало в Джанкой провідника кримського підпілля — Степана Теслю. Його тримали в тюрмі до евакуації Криму й, мабуть, знищили під час евакуації. Гестапові було відомо про зв'язки перекладачів з Теслею й воно зробило в їх помешканні ревізію. На щастя, їх в цей час не було вдома й вони ухилилися від арешту. Є. Стахів, що в той час перебував у Криму, дав їм зфальшовані «накази подорожі» (маршбефелі) та відслав в Україну. Перекладачі ці — Петро, Степан і Михайло несли службу зв'язкових між підпіллям та УПА. Петро загинув у засідці гестапо під Павлоградом, восени 1943 р., а Степан і Михайло були пізніше в УПА.¹⁵⁵⁾ В Криму, гестапо знищило ще, за зв'язок з підпіллям, перекладача Євгена Шведа, родом з Перемишля.¹⁵⁶⁾

Після арешту Степана Теслі, провідник Юрій Леміш призначив за провідника кримського підпілля п. Катерину Логуш. Вона доручила кримським підпільникам глибше заховатися в підпілля й почати гостру пропагандивну акцію проти німецьких окупантів. Мор'як і Гриць Вольчак пішли в підпільні хати, що їх підпілля мало вже подостатком, та почали цілком нелегальну діяльність. У цих хатах, І. Мор'як поробив незвичайно інтересні знайомства, про які згадує в своїх спогадах.¹⁵⁷⁾

У своїх звітах українські підпільники оцінювали національний склад Криму так: 35% українців, 30% татар, 30% росіян і решта — греки, вірмени, болгаро-німці, грузини, євреї, караїми. Значну частину німців з Криму вивезли большевики за Волгу, євреїв, що не евакуювалися, знищили німці. Мор'як оцінює кількість українців у Криму на 25—30%, але сам признає, що багато українців мало зазначено в наципортах російську національність, яку бажало змінити на українську під час урядового перепису населення, що його проводили німецькі окупанти. Під час цього перепису нараховували в Симферополі 14% українців, в м. Джанкой — 51%, в районі Джанкой — 53%.¹⁵⁸⁾ В кожному разі статистика українців, що її подавав со-

ветський перепис (10%), була зфальшована. Насправді, цих українців було, щонайменше, втричі стільки, що подав совєтський перепис, а може й більше. Під час примусової колективізації багато українців прибуло теж у Крим, зокрема в Керченську округу та в північні райони Криму.

Національна свідомість українського населення в Криму була дуже висока. До цього може й причинявся русифікаційний тиск і сильна русифікаційна політика, яку проводив у Криму большевицький режим. Русифікаційна гарячка большевицьких окупантів викликала реакцію з боку українського населення, яке ставало більше відпорним на русифікаційні заходи большевицької влади. Коли ж у Криму з'явилися німецькі завоювники зі своїми союзниками, в усіх місцевостях Криму знайшлося багато свідомих і повних запалу українців, що стали виводити українське національне життя з руїни. 2 червня 1942 р. в Симферопільському міському оперовому театрі відбулася перша вистава українського театру («Запорожець за Дунаєм»), яка випала імпрозантно і це свідчить про живучість українців Криму, які не піддалися і найважчим ударам долі. В Криму почав діяти постійний український театр, що гідно презентував українську культуру серед інших національностей Криму.

Національна свідомість кримських українців була причиною того, що багато їх поповняло ряди українського самостійницького підпілля. На жаль, прізвип окремих місцевих підпільників годі подавати, бо їх доля невідома. У своїх спогадах Мор'як розриває той групи місцевого населення. Перша група складається з давно в Криму осілого українського населення, яке нічим не відрізнялося від населення Південної України, хіба тим тільки, що було більш консервативне. Воно окреслювало себе «вільними козаками-українцями» і займалося, головнo, хліборобством та морським рибальством. До другої групи слід зарахувати елемент, що прибув у Крим під час розгрому культурного відродження в Україні та під час примусової колективізації. Цей свідомий селянський, або інтелігентський елемент не осідав уже в селах, але, головнo, в містях і промислових центрах, як, напр., на консервних заводах у Симферополі, на металургійних заводах в Керчі, або на курортах на південноннoму березі Криму,

де розмірно легко можна було знайти постійну працю.

До третьої групи І. Мор'як зараховує місцеву, в Криму народжену, молодь і вважає її найсвідомішим елементом українського населення, ворожим до колоніалізму і національного поневолення українського народу так комунізмом, як і націонал-соціалізмом. У своїх спогадах, згаданий нами І. Мор'як багато місця присвячує кримській українській молоді, про яку має дуже високу думку. «Живучи поруч татар і інших національних меншин», згадує І. Мор'як, «в неї на диво було видне здорове і глибоке почуття національної окремішности й гордості. Рівнож в неї був своєрідний сантмент до всього, що українське... Вони не соромилися свого походження, говорячи українською мовою і живо інтересувалися українським життям... Гуртки молоді, які вдалося нам зорганізувати, пильно і з охотою вивчали історію України, історію нашої літератури і історію наших визвольних змагань...¹³⁹⁾ Проте ця молодь мала ще щось, що бракувало їй західньоукраїнським друзям. Це те, що ми вже підкреслювали в іншому місці, використовуючи інші матеріяли, і що є взагалі ціхою всього українського населення центральних і східніх земель України — а саме, політичне вироблення, нахил до думання політичними категоріями. До цього цілком одверто признається студент віденських високих шкіл — І. Мор'як, коли він згадує в своїх спогадах: «У розмовах з тією молоддю ми відчували брак відповіді на ряд проблем, які вони висували. Вони хотіли більше знати про ширший перспективи нашої боротьби, політичний і соціяльний устрій нашої держави, який дійсно лад ми уявляємо собі після повалення большевизму і що ми на його місце в масштабі цілого Советського Союзу хочемо будувати. При тодішній наший підготові було нам тяжко дати відповідь на деякі питання».¹⁴⁰⁾ Звичайно, ніякий політичний пропагандист не може переходити до денного порядку над цими явищами і не може вяснити цієї політичної вироблености української молоді і, взагалі, населення на центральних і східніх землях України уявними «большевицькими впливами». бо ідейність цієї молоді не підлягає найменшим сумнівам. Це стверджує І. Мор'як, кажучи: «Ця молодь була ідейна, в неї було глибоко вкорінене почуття людської неволі, кривди і несправедливости. Все те

було на тлі певного національного почуття (казали це наш «брат»), хоч дещо іншого, як це ми уявляли собі в нашому націоналізмі. І вони були більш щирі й одверті».¹⁴¹) На доказ, що це була ідейна і жертвенна молодь, І. Мор'як наводить низку фактів організованої допомоги воякам-полоненим, яку ця молодь несла в Симферополі, а теж у Херсоні, де були великі табори вояків-полонених. І. Мор'як згадує декілька випадків, коли дівчата подружилися з вояками-полоненими тому, щоб їх видобути з таборів, не зважаючи на те, що ці полонені були «босі» й «голі», як каже Мор'як і створили з ними «гарні», «зроджені серед воєнних обставин зовом української крові подружжя».¹⁴²)

Під кінець 1943 р., українське самостійницьке підпілля в Криму диспонувало вже кількома гуртками таких довірених і відданих українській визвольно-революційній боротьбі юнаків і юначок. Але й серед старшого українського громадянства було чимало гуртів симпатиків, що виконували всі доручення підпілля. Головна діяльність цих підпільних гуртів полягала на українській самостійницькій агітації та пропаганді серед кримського населення. Ця пропаганда була успішна. Навіть частина татарського населення сприймала її та висловлювалася за автономію Криму в рамках української держави. Проте, навіть, з цими татарами, що орієнтувалися на Туреччину, після приїзду з Туреччини таємного емісара до кримських татарів, в 1943 р.¹⁴³), українські підпільні гурти втримували коректні відносини. Українські підпільники вивчали татарську мову¹⁴⁴), гостювали в татарських аулах, де їх частували «бузою»¹⁴⁵), Іли «чубуреки»¹⁴⁶) та отримували, на пам'ятку «тібітейки».¹⁴⁷) Єдиною українських підпільників і татарських націоналістів одне: Вони з однаковою ненавистю відкидали російський імперіалізм і колоніалізм обої барви, білої, чи червоної. У татарських націоналістів ця ненависть переносилася на російський народ, без винятків, як на носія цього імперіалізму.

Після арешту Степана Тесли, в лютому 1943 р., етапо почало більше слідкувати за діяльністю українського підпілля на Криму. Воно перевело ревізії у військових перекладачів, яких підозрювало в співпраці з підпіллям, а також у помешканнях тих, кого підозрювало в участі в підпільній мережі. Дехто з сим-

патиків підпілля попався в арешт, дехто мусів навіть покидати Крим. Кого оминув арешт, пішов у добре законспіровані підпільні хати, де перебув хвилю німецького терору. Під керівництвом Катерини Лоґун, оця підпільна мережа й далі продовжувала свою дію, не зважаючи на труднощі: голод, брак речей щоденного вжитку і брак грошей. Тут тільки ініціативність кримських підпільників і жертвенна допомога з боку місцевого населення дозволили підпільникам вдержатися і, не зважаючи на жахливий терор поліційного окупантського апарату, діяти. Треба ж підкреслити: весь час обов'язувало на Криму поліційне розпорядження стріляти в кожного мужчину за містом, який не викажеться спеціальним дозволом опустити місто, стріляти в кожного мужчину, на місці, вночі, зголошувати кожного приїжджого, і т. п. Ситуацію погіршив факт існування більшовицької партизанки в горах, якої не вдалося німіцям зліквідувати впродовж цілої окупації Криму. постійні десанти більшовицьких диверсантів з моря тощо. З другого боку, німецькі окупанти, підготовляючи анексію Криму (і Таврії) до райху, натворили в Криму «фольксдойчерів», до яких нахалювало немало більшовицьких агентів, що були для німецьких окупантів цілою мережею донощиків. Боротьба з цими донощиками була дуже важка, бо вони користувалися не тільки підтримкою німецької окупантської влади, але й підтримкою більшовицького підпілля та партизанки.

Іншою перепискою в діяльності українського самостійницького підпілля були місцеві росіяни. Їх нараховували в Симферополі 50%, а в цілому Криму, приблизно, одну третину населення. Поскільки німецькі окупанти привезли зі собою в Крим багато білогвардійців і німецьких русофілів, головню балтійського походження, кримські росіяни скоро знайшли спільну мову з німецькими окупантами й, користуючись їхньою підтримкою, зайняли різні важливі пости в окупаційному апараті. Росіяни отримували теж дозвіл видавати свою газету: «Голос Крима», яка заступала білогвардійській, шовіністичні позиції, а крім цього кольтортувалася цілком вільно російська преса з Німеччини, головню «Новое русское слово». Українці не отримали дозволу видавати свою газету, дарма що про

те старалися і не вільно було їм кольтортувати української преси, що виходила легально в Німеччині, чи теж в т. зв. Генеральній Губернії. Проте, не зважаючи на фаворизування російського елемента, німецькі окупанти приволоені були взяти до окупаційного, голов-но економічного апарату, на працю місцевих українців, бо вони були кращими фахівцями, як місцеві росіяни.¹⁴⁸⁾ Слід теж підкреслити, що вірними союзниками українців у боротьбі проти русифікації, підтримуваної німецькими окупантами, були кримські татари, що не укривали своєї ворожнечі до росіян і на кожному кроці проти них боролися.¹⁴⁹⁾

Татарське населення Криму, як ми вже згадували, визначалося ненавистю до всього, що російське. Татари спочатку дуже раділи з приходу німців і зорганізували навіть татарський легіон для боротьби з большевиками, який налічував 15 000 бійців. Коли ж німці не сповнили своїх обіцянок про «Татарську державу» в Криму і зорганізували свою власну адміністрацію та щораз голосніше говорили про те, що Крим з цілою Таврією буде прилучений безпосередньо до райху і що всі не-німці муситимуть покинути Крим, татари дуже розча-рувалися в німцях. Вони почали орієнтуватися тоді на Туреччину, яка надсилала своїх таємних емісарів у Крим, і почали називати себе кримськими турками. В Криму, все ж таки, існував Татарський національ-ний комітет, який видавав газету «Вільний Крим» (та-тарською мовою), але німці не радо дозволяли членам цього комітету контактуватися з татарськими емігран-тами в Німеччині й, навіть, переводили арешти серед цих діячів у Німеччині та в Криму, що такі контакти нав'язували.¹⁵⁰⁾ Коли ж співпраця між татарами і нім-цями дещо остигла, то немало збільшилася українсько-татарська співпраця. Українські підпільники почали обережно зв'язуватися з татарами і ширити серед них свої ідеї і гасла. І. Мор'як згадує: «У всіх моїх роз-мовах тоді з татарами, я не стріву ні одного, який заперечував би залежність Криму від України під гос-подарчим, економічним, а навіть політичним оглядом і всі вони признавали, що в самостійній Україні буд-уть забезпечені їхні інтереси... Деякі з татарських інтелігентів... були свідомі своєї співпраці з німцями, але виправдувалися konieczністю такої співпраці перше з огляду брутального терору большевицьких партиза-

нів, які діяли в терені заселеному, голов-но, татарським населенням і, друге, можливістю рятувати татарських полонених...»¹⁵¹⁾ До цієї характеристики татарського населення в Криму слід ще додати, що багато татар-ських інтелігентів, які вчилися на українських уні-верситетах, гарно володіли українською мовою, любили українську культуру та ставилися з великими симпа-тіями до українців.¹⁵²⁾

Крим визначався тим, що в кримських горах була дуже сильна большевицька партизанка. Це були залишки советських армій та севастопільської залоги, що зуміли прорватися, з німецького оточення, в гори. Цих партизанів, большевики посилювали, увесь час повітряними і морськими десантами. Для приземлення літаків партизани розбудували своє логовище в горах, на яке приземлювалися літаки, що привозили людське поповнення та боспостачання з «великої землі».¹⁵³⁾ Нім-ці не радо воювали з партизанами, вживаючи до бо-ротьби проти них Татарський легіон та інші добро-вольчі з'єднання. Цих партизан не зуміли німці зни-щити тоді, коли після відтаття Криму від України в на-слідок прориву німецького фронту на Україні, німці пробували з Криму робити велику оборонну фортецю, що мала загрожувати фляганам наступаючих больше-вицьких армій в Україні. Командиром цих больше-вицьких партизанів був генерал Мокроусов¹⁵⁴⁾ людина незвичайної відваги, але й дуже жорстока. Свою звір-ську жорстокість проявляли партизани ген. Мокроусо-ва, голов-но, у відношенні до татарського населення, яке вважали «зрадниками». В зимку 1942 на 1943 рік, партизани Мокроусова перейшли основну реорганіза-цію, яка полягала на тому, що багато партизанів і па-ртизанок звільнено з «отрядів» і переведено їх у боль-шевицьке підпілля в містах Криму.¹⁵⁵⁾

Під час німецької окупації Криму, на цьому півостро-ві знаходилися численні табори полонених і доброво-льчі відділи різних національностей. Поза згадуваних вже відділів Татарського легіону, існували ще добро-вольчі відділи, складені з козаків та кавказців, а та-кож мішані відділи з різних національностей. У цих відділах були теж українці. Виконуючи доручення підпільного центру, кримські підпільники нав'язали контакти з цими відділами і мали серед цих своїх лю-

дей. Більшість цих відділів пішла з німецькою армією на Кубанщину. Таким чином, організовані підпільники понали також і на цю частину української території.¹⁵⁶⁾

В травні 1943 р. хворий і знесилений від недоїдання І. Мор'як перейшов з Симферополя в Україну і пров. Ю. Леміш відіслав його підпільною лінією назад в Західну Україну. Тим часом, на Криму, переведено цілковиту реорганізацію підпільної мережі, створено нові зв'язкові пункти, поглиблено конспірацію. Проте, коли, в червні 1943 р., Євген Стахів вдруге відвідав Крим, то як він писав у своїх спогадах, «міг з вдовolenням ствердити, що всі рани, завдані німецьким апаратом терору були вже загоєні, а на місце вибулих підпільників прийшли нові молоді борці за волю України, які з ентузіазмом віддалися революційній роботі».¹⁵⁷⁾ Тоді Стахів забрав зі собою двох учителів, що були вже розконспіровані, і перевіз їх у Дніпропетровський підпільний центр, де вони займали пізніше пости в Криворізькій окрузі.

Втрати західноукраїнських підпільників, які покладали основи для організації українського самостійницького підпілля в Криму були дійсно болючі. Загинули: 1) Іван Осадчук, родом з Тернопільщини, арештований у Симферополі і розстріляний німцями в тюрмі при вул. Лонцького у Львові, провідник кримської похідної групи, 2) Степан Вонкевич, студент, родом з Тернопільщини, розстріляний німцями в Джанкой, у лютому 1942 р., 3) Михайло Любак, дентистичний технік, родом з Львівщини, розстріляний німцями в Джанкой, 4) Роман Бардахівський, абсолювент гімназії в Ярославі, син священника із Самбірщини, розстріляний німцями в Джанкой, 5) Степан Тесля, студент Академії заграничної торгівлі, селянський син із Львівщини, провідник українського самостійницького підпілля на Криму в 1941-43 рр., арештований німцями в лютому 1943 р. пропав без вістки, мабуть розстріляний німцями під час евакуації Криму.

В квітні 1944 р., большевицькій армії 4 українського фронту маршала Толбухіна та Прибережного фронту генерала армії Єременка почали ліквідувати німецьку оборонну фортецю в Криму, що була вже відтята від України. Починаючи від 1 листопада 1943 р. Крим обороняли 17 німецька армія і румунські дивізії, що їх

постачали повітряним шляхом і від моря. Проте вже 9 травня 1944 р. большевики здобули Севастопіль, за що Гітлер поставив командира 17 нім. армії — ген. Сніке під польовий суд. Його наступник — ген. Альмендінгер капітулював, передаючи 17 армію в большевицький полон. Тільки незначна частина оборонців Криму зуміла евакуюватися морем до Румунії. Такі були жнива, що їх мусіла збирати німецька армія в Україні жнива обильно засіяні безвідповідальною й божевільною політикою Гітлера і його недоумковатих партійців на Сході Європи.

8. ТАГАНРІЖЧИНА Й КУБАНЩИНА

До земель заселених, у більшості українським народом, належать ще Таганріжчина та Кубанщина. У Таганріжчині живуть українці, що говорять українською мовою, але в яких немає української національної свідомости. Вони вважають українцями тих, що живуть в Українській ССР, а себе окреслюють «хахлами». Мабуть ніяких виявів української легальної, чи підпільної діяльності в Таганрізькій окрузі, не було, дарма що були спроби розрухати місцеве населення з боку донецьких підпільників. Знов же, на Кубанщині український елемент проявив себе досить сильним, але всі спроби активізації розбивалися на німецьких окупантах, які проводили виразну русофільську політику на Кубані, не дозволяючи на український театр, українську газету, окремішню українську культурну діяльність. Дослідник українського націоналізму — проф. Джан Амстронг свідчить, що відділ цензури військової комендантури в Краснодарі був у руках скрайнього русофіла — німця балтійського походження.¹⁵⁸⁾ Стаття в журналі «Наступ» називає п'ять часописів, що появлялися на Кубанщині, всі в російській мові. Такою була теж головна газета, видавана німецькими окупантами — «Кубань».¹⁵⁹⁾

На Кубанщині діяли українці перекладачі при німецькій армії, які старалися допомогти українському населенню в осягненні справедливих вимог задоволення його культурних вимог, але все, що вдалося осягнути було те, що газети, від часу до часу, друкували теж статті українською мовою. Проте спогади про роки «українізації» мусіли бути таки сильні, на Кубан-

щині, коли навіть газета «Кубань» надрукувала про них спогад якогось А. Кубанського.¹⁶⁰)

на Кубанщину пішло теж з Донбасу і з Криму декілька організованих підпільників, (Зенон Ломацький, «Тимко» й інші) щоб вести там свою роботу. На жаль, про них немає жадних вісток в архівах, що збереглися по цей бік «залізної заслони».

Свідки німецької окупації на Кубанщині, які живуть у вільному світі, як, напр., В. К. Барка, д-р Голубінка (Філядельфія), Іван Дубас (Клівленд — був активний у Маріуполі й на Кубанщині) й інші, повинні, без сумніву, висвітлити своїми спогадами події, що мали місце на східних окраїнах української етнографічної території. Можна тільки жалувати, що це досі не сталося.

9. УПА — ПІВДЕНЬ

У Південній Україні не було ніде більших осередків партизанського руху проти німецьких окупантів. Для цього не було навіть потрібних природних умовин. Брач лісів і рівнинна місцевість обмежували дію партизанських загонів. Але й населення південних областей визначалося більшою ненавистю до большевицького режиму, як в інших областях і тому червоним партизанам ніякої підтримки не давало. Це й стверджує дослідник червоної партизанки — Д. Каров, який каже, що в південній Україні більше ненавиділи совєтську владу, як в інших областях.¹⁶¹)

Таким чином, немає що говорити про большевицький партизанський рух в Південній Україні. Його майже, що не було. Дрібні загони тих, що ховалися в дніпровських заплавах перед вивозом до Німеччини годі називати совєтськими партизанами. На західній межі Південної України дрібні партизанські загони були на Чигиринщині, в районі Холодного Яру та в лісах «Зелена Брама» здвож р. Сінохи. Всі ці відділи були дуже дрібні, що ніколи не мали більше, як 50 чоловіків у загоні. Загони ці, за винятком загону Андрія Куценка на Чигиринщині та частинно Дулепи в північній і західній Кіровоградщині, не були організовані совєтським штабом і складалися з місцевого елемента, що був незадоволений німецькими порядками. Ці самостійні партизанські загони діяли вже в 1942 році і їх

діяльність проявлялася, головнo, в тому, що вони до своїх районів не догускали німців. Такими були партизанські загони в районі Холодного Яру та в районі «Зеленої Брами», а також на Черкащині. З організованих загонів — загін Куценка в Чигиринщині мав завдання робити саботажі на залізничному шляху Хвастів-Дніпропетровське, дуже важливого для постачання фронту, а загін Дулепи, про який уже була мова — виконував терористичні завдання — карав, без розбору, «изменников родини», головнo, українських самостійників.¹⁶²)

Отже треба сказати, що більше серйозний збройно-повстанський рух постав, у Південній Україні, таки з української ініціативи. Постав він в історичному районі «гайдамаччини» й «коліївщини», в районі Холодного Яру, який до 1924 року був головним осередком українського спротиву проти московсько-большевицьких окупантів. Це ствердили самі большевики, які писали, що «через свою географічну місцевість та своєрідну романтику» («кожне село й хутір — пам'ятник Гайдамаччини») звідтіть «повзла задушлива петлюрівська діяльність аж до 1924 р.», а сам «Холодний Яр становив для радянської влади неприступну фортецю».¹⁶³)

Можливості використання місцевини й традицій Холодного Яру для розгорнення повстанської дії в Південній Україні розглядалися в повстанських штабах на Волині і для ствердження тієї можливості вже в червні вислано звідтіть рейдуєчий відділ УПА, який пройшов через Житомирщину, Трипільщину (інший такий район з історичними традиціями) і через Черкащину добився до Кіровоградщини, де мав зустріч з провідником ОУН Кіровоградської області — Мартинюком. Можна сказати, що цей рейдуєчий відділ заініціював створення УПА-Південь. Справді, в літку 1943 року постали тут два відділи УПА — Костя в Холодному Ярі та Остапа-Вячеслава в Уманщині. Під цими псевдами відкривасмо двох наших добрих знайомих: Івана Білика та Маріана Мартинюка, про яких уже була мова на сторінках нашої праці. Під кінець літа ці групи збільшилися приходом нової групи з Полтавщини, що її привів «Дід Тарас», що в роках 1920-23 командував повстанським загonom в тих околицях.¹⁶⁴) До ГК УПА відійшов звіт про ці лучини й прохання допомоги людьми і зброєю.

І справді, в жовтні 1943 року, до Холодного Яру відійшла з Волині добре озброєна сотня під проводом Омеляна Грабця («Батька»), якого ГК УПА призначила командиром УПА-Південь. Тим часом, щораз більше дрібних відділів почало в район Холодного Яру прибувати з Полтавщини. До речі, в цій області існувало багато повстанських відділів що не допускали в свої райони, ані німців, ані большевицьких партизан. Такі відділи існували, в Полтавській області, в районі Пирятиня, Миргорода, Лубень, Кобеляк, а в Сумській області в районі Глухова й інших. Чернігівщина кишла від таких відділів. Найбільшим з таких відділів був відділ капітана Кудрі в районі Диканських лісів, який створив був «повстанську республіку», до якої не допускав німців, большевицьких партизанів і шпидманів, запровадив адміністрацію, свобідну торгівлю і на «всі часи» скасував колгоспи. Знов же інші загони висунули були гасло: «За радянську владу, без комуністів», що нагадувало гасло повстанців от. Григорієва з 1919 року, якого влада поширювалася на ті райони з тодішньої Єлисаветградщини.¹⁶⁵⁾

Звичайно, цей стан був добре відомий у ГК УПА і там вироблялися шляхи про поширення УПА на Чернігівщину й Полтавщину. Перешкодою для цього був брак людей і зброї. Все ж таки, у жовтні 1943 року, в Малинських лісах біля Коростеня постав теж зав'язок УПА-Схід, якого головним завданням було поширення УПА на Чернігівщину й Полтавщину. Перешкодило цьому несподіване заламання німецького фронту й евакуація німцями Лівобережжя, Сили зібрані в Малинських лісах були ослабкі й замало ще вишколені, щоби поширитися на Чернігівщину в умовах большевицької окупації.¹⁶⁶⁾

Тим часом, рейдуюча сотня Грабця дійшла в р. Вінницю й Гайсина й звідтіля надіслала кур'єрів в район Холодного Яру й Умані, щоби існуючі відділи получилися з нею. Під час маршу на захід холодноярські відділи УПА звели бій з німецькою жандармерією в с. Семидуби, Голованівського району (14. X. 1943). В цьому бою, німці взяли до полону п'ятьох повстанців. Вони взяли полонених між себе в автомашину й повезли до Голованівська. В місті, при висіданні з автомашин, один полонений кинув ручну гранату, що мав заховану, в юрбу жандармів. Вибух гранати вбив одного жан-

дарма, поранив 11 та двох українців-полонених. Користаючи з замішання три повстанці втекли. Німці взяли ранених на допити і по-звірськи їх мучили. Повстанець Смішко заявив німцям на тортурах: «Ми йшли визволяти Україну... Народ помститься за нас... Ми згинемо, а Українська Армія і Українська Держава таки буде». Ці слова повстанця Смішка передали народові, опісля, місцеві шпидмани. Справа стала голосною в цілому районі і зворушила народ, який вперше довідався про існування незалежних українських повстанців.¹⁶⁷⁾

У другій половині жовтня 1943 року, сотня Грабця та уманські й холодноярські відділи УПА з'єдналися в Гайсинщині, що викликало паніку в місцевого гебітс-комісаря Шолдри, який почав готуватися до втечі. Перед тим, він видав дозволу до українського населення Гайсинського гебітс-комісаріату, в якій дуже нарікав на українську чорну невдячність. Мовляв, німці хотіли все найкраще, але невдячні українці відплатилися їм бандитизмом, партизанщиною і т. і.¹⁶⁸⁾

Власне в Гайсинщині оформилася остаточно група УПА-Південь з волинських, уманських і холодноярських збройних відділів. Командиром цієї групи став Омелян Грабець («Батько»)¹⁶⁹⁾, який пізніше отримав ступінь майора УПА й командував групою УПА-Південь аж до своєї героїської смерти в боротьбі проти заградітельних відділів НКВД в дні 10 червня 1944 р. на Вінниччині. Шефом штабу став Іван Білик («Кость», «Антон»), що був піднесений до ступня сотника УПА. Білик згинув у засідці 24. XII. 1943 р. у Ком'янець-подільщині. Відділи групи УПА-Південь справили йому величавий похорон у селі Яцківцях.

В Гайсинщині, група УПА-Південь поділилася на два відділи. Один відділ пішов у Літинщину, де вже раніше, на початку жовтня 1943 року, УПА опанувала була без одного вистрілу поліційну станицю, роззброїла німецьких поліцаїв, звільнила українських націоналістів з тюрми і забравши 300 рушниць відійшла без перешкод. По їх відході, заалармовані німецькі частини вибігли з касарень і цілу ніч стріляли в хмари, «відбиваючи» партизанів. Переїшовши в сусідню Лятичівщину, відділ УПА-Південь почав систематично промити станиці поліції та перевів ліквідацію сексторів, що спричинились були до арештів українських самостійників, які перевело тут гестапо в серпні 1943 р. Тоді

теж гестапо арештувало окружного старосту Очківського, начальника окружної поліції в Лятичеві Козирука, начальника поліції у Вороновиці-Бойка, голову колгоспу в Лисогірках — Дудняка — нібито за співробітництва ОУН.¹⁷⁶⁾ До всіх цих арештів причинилися такі большевицькі провокатори на німецькій службі: Анатолій Чулира, монтер з Кисва, Іван Лятавський — учитель, Василь Савицький — учитель з Вінниці, Володимир Зічковський з Калинівки та Захар Альчинський - поляк зі с. Балакури, Городокського району.¹⁷¹⁾

Інший відділ групи УПА-Південь помаршував з Гай-стрицини через «Трансністрію» в Кам'янець-подільщину. Цьому відділові, під Жмеринкою, пробувала заступити дорогу румунська жандармерія, але вона пішла в розтіч на саму вістку, що надходить українські повстанці. Відділ цей перейшов без перешкод через «Трансністрію» та ввійшов в Новоушицький район. Звідтіля повернув на північ на з'єднання з першим відділом.¹⁷²⁾

В районі с. Лисогірки, оба відділи об'єдналися з курнем УПА к-ра Бистрого, який прибув з Волині, як дальше підкріплення для групи УПА-Південь. Цей курень вирушив 5 грудня 1943 р. з Крем'янецьчини і перейшов через с. Кривочинці, Нова Гута, Козачки, Лисогірки, Ядківці, де натрапив на передні відділи групи УПА-Південь (15. XII. 1943). 9 січня 1944 р. відділи ці мали великий бій з німцями біля с. Лисогірки, в якому здобули три автомашини, 7 кулеметів, 2 міномети, 3 радіоапарати, гранати, муніцію. Після цього бою, одна сотня (к-р Вурун) пішла рейдом у Галичину, а інші почали відступати на Крем'янецьчину.¹⁷³⁾

Під час відступу на Волинь, у верхів'ях р. Південний Буг, окремим відділам групи УПА-Південь довелося потурбувати трохи партизан полковника Дмитра Медведєва, що відпочивали, в цьому районі, після мандрівок по Волині. Диверсійна група Медведєва була відома з того, що улаштовувала провокаційні атакати на Волині й Галичині, за які німецькі окупанти розстрілювали сотнями українських патріотів.¹⁷⁴⁾ В цих атакатах визначився член групи Медведєва — Ніколай Кузнецов, який пізніше потрапив в руки УПА.¹⁷⁵⁾ Група Медведєва була теж відома з того, що маршувала по Волині в одностроях українських повстанців, в шапках

з тризубами на голові, чинячи під українською фірмою різні насильства й звірства.¹⁷⁶⁾ Відпочиваючи в селах на верхів'ях р. Південний Буг, група Медведєва бешкетувала, чекаючи на Червону армію. Місцеве населення само звернулося до к-ра Грабця, щоби цих розбишак трохи повчити. УПА-Південь виконала це завдання і цей факт був може причиною, чому сама большевицька преса, в 50-роках, розвела була кампанію проти Медведєва і його партизанів, що вони «лже-подольціки».¹⁷⁷⁾ Зокрема оці їхні помішники з-над річки Південний Буг. Тільки після приходу до влади Хрущова, полковника Медведєва реабілітували і його прізвиськом назвали одну вулицю в місті Рівному, власне в тому місті, де в наслідок провокації Медведєва і його атакатників плула вулицями кров неповинних українських громадян — жертв німецької туполобості й большевицької провокації.¹⁷⁸⁾

На весну 1944 року, група УПА-Південь відступила в Гурбенський ліс на Крем'янецьчині. Тут у ночі з дня 23 квітня на 24 квітня, і до пізнього вечора 24 квітня 1944 року тривав найбільший бій в історії УПА. Його звели віділи групи УПА-Південь разом з крем'янецькими відділами УПА, разом у силі 5 000 бійців проти 30 000 большевиків з внутрешніх войск НКВД. Після цілоденного бою, в якому обі сторони мали значні втрати, повстанці сформуваали кулак і вдаривши в одному місці окружуючого перстеня зуміли вийти з оточення.

Після бою під Гурбами, відділи УПА розійшлися по цілій Волині, де, здебільша, поповнили підільну мережу. Грабець пішов з рештками УПА-Південь знову на схід, в Лятичівщину. В травні і червні 1944 року він успішно оперує здовж р. Південний Буг, але був оточений заградітельними відділами НКВД. В бою з ними відділ Грабця потерпів поразку, а сам Грабець («Батько») загинув у бою. Частина відділу, що прорвалась з оточення, під проводом к-ра Ч. пішла через Суразькі ліси за р. Случ до к-ра Дубового.¹⁷⁹⁾

УПА-Південь, як формація перестала існувати.

Ось так розгорталася боротьба українського народу проти німецьких окупантів у Південній Україні. Факт, що ця боротьба проходила під українськими національ-

ними прапорами, при майже повній відсутності большевицького партнера, має своє глибоке значення. Можна тільки жалувати, що про цю боротьбу так мало відомо нам самим. На підставі існуючих матеріалів дуже важко відтворити її повну картину й тому наше прохання до всіх її учасників й очевидців, що перебувають поза кордонами України, щоб й вони причинилися, зі свого боку, до її висвітлення. Звичайно, багато дечого, що знається про ці події, не можна ще публікувати, але багато подробиць є такими що їх можна і треба проголосити. Хай залишиться слід і матеріял для майбутніх істориків. Якщо повністю відкриються німецькі архіви, якщо українські історики матимуть до диспозиції большевицькі архіви, то вони матимуть багатоглибий матеріял про цей період боротьби, але ми даймо їм слід, по якому вони повинні йти, щоби відкрити героїчні сторінки нашого минулого. Але чи тільки минулого? Ми певні в тому, що боротьба українського народу започаткована похідними групами ОУН продовжується, новими силами, в нових умовах і в нових формах. Прагнення великого народу до волі й державної незалежності вбити не можна.

4) Див. Євген Стахів: Генеза еволюції ОУН. «Український Прометей». Дітройт, чч. 44, 45, 46, 47 за 1955 рік. Автор стверджує, що центр підпілля перенісся, від літа 1942 року до Дніпропетровську («Український Прометей», ч. 47, ст. 2). Документи окреслюють Ю. Леміша як керівника підпілля ОУН у Райхскомісаріяті України в лютому, 1943 року.

5) І. А. Моряк: Спогади з Криму. Моя участь у Похідних групах і в українському революційному підпіллі в Криму в 1941-43 рр. США. Вересень 1955. Машинопис закінченої праці. Ст. 32.

6) Зиновій Матла: Південна Похідна група, стор. 12-13.

7) Степан Глід: Фрагменти життя й мук. Спогад з часів німецької окупації України, Лондон, 1955, Вид. Союзу Українців у Великобританії стор. 92. Про «Олеся» ст. 20.

8) Там же, ст. 35.

9) Там же, ст. 18.

10) Там же, ст. 21.

11) Там же, ст. 21.

9) Там же, ст. 24.

10) Там же, ст. 21.

11) Див. Євген Стахів: Генеза еволюції ОУН в газеті «Український Прометей», ч. 47, стор. 2. На цю статтю був відгук якогось В. Чумака, п. н. «Дорогою ціною», в цій же газеті. ч. 52 з дня 29 грудня 1955 р. стор. 3. Чумак обвинувачує Кривого, який був начальником поліції в Ново-Українці, та Кирика, який був редактором газети, що вони були люди «молоді й дуже незрілі». Чумак каже, що вони були «винні» в розстрілі німцями К. Д. Ляшенка, головного агронома, розстріляного з дружиною й сином, вчительки П. Г. Березняк, бухгалтера Степана Мишака, ляборанта П. Ласічняка і ще 25 молодих студентів. На думку В. Чумака, Кривий і Кирик були «керівниками» «злочинно-невдалими», або втягнули до праці «большевицьких агентів». Які руками німецького гештапо вистріляли українських антибольшевиків».

Галаємо, що характеристика сл. пам. поручника Карпатської Січі — В. Кривого та ред. І. Кирика, зроблена В. Чумаком на сторінках «Українського Прометей», не тільки «невдала», але поскільки він кладе на їх совість розстріли українських людей, спрочинені німецькими окупантами та їх помічниками- большевицькими агентами, то й «партійно-злочинна». Зредагування відгуків в той спосіб, що «не без їх участі (?) німці розстріляли вчительку математики П. Г. Березняк, якій большевики зліквідували чоловіка й діду полину» — говорить сама за себе. Коли ж сл. пам. поручник Кривий і ред. Кирик і зробили «помилки», які їм закидає В. Чумак, то вони за ці «помилки» прийняли повну відповідальність. Про це розказує Степан Глід в своїй книзі (стор. 83-84): «Відчинилися тоємні ворога й я побачив, як з них вивели на вулицю трьох скорованих моїх друзів. Один з них — поучник Кривий, 29-ти років, учасник боротьби за самостійність Карпатської України, другий — купець Д. з м. Станиславова, 27 років, який був ранений в голову під час його арешту» й третій — ПП., 22 років, з м. Н. Кіровоградської області. Всі три вони були арештовані в м. Н. й засуджені на страту. На суді вони трималися гідно, горло й не просили в своїх катів ані помилування, ані зм'якшення присуду. А коли їм запропонували просити в вищого суду помилування, вони заявили: «Ми на своїй рідній землі наїзників просити не буде-

мо, а за нашу смерть український народ вам відплатить».

Це було 30 січня 1943 року. В той день, у Кіровограді, протягом трьох годин, було розстріляно 120 осіб, з яких 85 були українські націоналісти. (Степан Глід, цит. твір, стор. 86).

¹²⁾ Степан Глід, цит. твір, ст. 26.

¹³⁾ Степан Глід, цит. твір, ст. 26. Про підпільників Кіровоградщини. Степан Глід дуже часто згадує в своєму творі. Див. стор. 26-27, 67, 69, 71, 81, 90.

¹⁴⁾ Див. також: Джан А. Армстронг, Український націоналізм, 1939-1945, стор. 268.

¹⁵⁾ Підпільник Іван Білик («Кость») виконав був у німців таємну поліційну інструкцію, яка надрукована в книзі Миколи Лебеда. УПА, на стор. 81. Там, в т. 3 сказано: «Просвіти обсервувати. Там діють Б. (Бандерівці)». Це й було причиною, що Юрій Лемпіш видав інструкцію, щоб підпільники не займалися просвітнянською діяльністю. Див. течка Німецька окупація України, т. II, стор. 17. Архів ЗП УТВР. Проте, головним мотивом інструкції було запобіження в деконспірації підпільників, а не погорда націоналістів просвітнянською діяльністю, як це бажає представити Армстронг. Див. цит. твір, стор. 226.

¹⁶⁾ Див. Степан Глід, цит. твір, стор. 48. Звучання над українськими націоналістами шумана Ноги, шуманів Очковського й Філі та інших, є темою, що її часто поришче Степан Глід у своєму творі. Див. стор. 50, 52, 53, 54, 59, 64, 69-70, 80 й інші.

¹⁷⁾ Див. Німецька окупація України, т. II, стор. 21. Архів ЗП УТВР. Масові арешти в травні 1943 року німецькі окупанти виправдували тим, що «Бандерабеуґні» зриває їм акцію «вербовки» в Кіровоградській області.

¹⁸⁾ Див. Степан Глід, цит. твір, стор. 23 і 77. Зякін був бургомістром Кіровограду, але пізніше був арештований німцями.

¹⁹⁾ У Степана Гліда є опис такої німецької відплатної акції. Див. цит. твір, ст. 34-35.

²⁰⁾ Див. Степан Глід, цит. твір, стор. 69-70. Хмара — це був підстаршина Укр. легіону, якого німці арештували разом із Дорошем. Прізвище перекладача коменданта тюрми — Герман.

²¹⁾ Див. Степан Глід, цит. твір, стор. 74-75.

²²⁾ Там же, стор. 90. Автор відмічає героїзм підпільника, колишнього полковника Армії УНР — Мусієнка, що загинув тоді за «друзі своя». Там же стор. 91.

²³⁾ Цифри Мартина подав мені Річка, орг. референт Крайового проводу ОУН південноукраїнських земель і пізніший обласний Одеської області в Кишиневі, в 1944 р.

²⁴⁾ Перепис міської управи в Кіровограді, поданий в журналі «Наступ», Прага, за 12 липня 1942 р. стор. 2, також Армстронг, цит. твір, стор. 290-291.

²⁵⁾ Див. Євген Стахів: Генеза еволюції ОУН. «Укр. Прометей», ч. 471 1955, стор. 2.

²⁶⁾ На підтвердження цього факту Армстронг у своїй книзі цитує звіт шефа Зіхергайтсполіай і СД з дня 2 жовтня 1941 р. стор. 3-4, включений до збірки документів Нюрнберзького процесу під ч. НО 3137. Див. Армстронг, цит. твір, стор. 97 під текстом.

²⁷⁾ Про характеристичну зустріч з ним — див. Степан Глід, цит. твір, стор. 21-22.

²⁸⁾ Документ включений в Нюрнберзьку збірку під ч. НО 3279, стор. 30. Див. Армстронг, цит. твір, стор. 270.

²⁹⁾ Див. Микола С. Чарториський, цит. твір, стор. 215-218.

³⁰⁾ До групи (роя) Чарториського належав теж визначний український журналіст — Роман Рахманний. Від нього давно вже чекаємо спогадів, чи причинків до історії Похідних груп та своєї діяльності на Ц і ЗУЗ.

³¹⁾ Див. Армстронг, цит. твір, стор. 170-171.

³²⁾ Див. Fridrich Hever, Die Orthodoxe Kirche in der Ukraine von 1917 bis 1945. Verlagsgesellschaft Rudolf Müller, Köln-Braunsfeld, 1953. S. 259. Про архієп. Антонія Марценка — стор. 139, 140, 168, 175, 182, 191, 223, 237.

³³⁾ Див. також Армстронг, цит. твір, стор. 270-271.

³⁴⁾ Натр. В. Коваль, «Ми Українці». Німеччина 1948. стор. 128. Автор був редактором укр. газети в Херсоні. В спогадах, що стосуються, головню, перебування в німецьких концентраційних таборах, поданий звіт автора, в якому зазначено, що гестапо в Херсоні знищило таку кількість українців: 102 розстріляно, 25 повішено і 150 відправлено до концтаборів. Це все за 4 місяці 1942 р. У звіті теж ствердження, що німецьке гестапо обвинувачувало членів Похідних груп за співпрацю... з більшовиками і в поборованні їх послуговувалося російськими провокаторами.

²⁵) Євген Стахів, Кривий Ріг в 1941–43 рр. «Сучасна Україна». Мюнхен. ч. 2/130 від 22 січня 1956 р. ст. 10.

²⁶) Євген Стахів: Українські «дольмечери» при німецькій армії на східньому фронті. «Вісті Братства кол. Вояків І. УД УНА», ч. 5–6 (31–32) за рік 1953, ст. II

²⁶) Там же.

²⁷) Євген Стахів: Кривий Ріг... цит. стаття.

²⁸) Див. Юрій Семенко. Пам'яті Михайла Пронченка. «Нові Дні». Торонто. ч. 39 за квітень. 1953. ст. 10–13.

²⁹) Євген Борис: Сергій Шерстюк. В серії: Постаті українського підпілля. «Український самостійник», ч. 37 (295) з 11 вересня 1955 р. ст. 3

³⁰) Євген Борис. цит. стаття.

Вже на першому зібранні громадян міста, що їх скликала похідна група, Шерстюк дав їй знамениту політичну лекцію. На зборах зачитано проклямацію віновлення української державності у Львові, 30. VI. 1941 р. На зборах було понад 40 осіб. Шерстюк взяв слово й висловив своє невдоволення, що така проклямація зачитується в «дрантивому приміщенні», при участі «горстки людей». «Декларувати самостійність», казав Шерстюк, «повинні десятки тисяч народу, на прилюдному місці, не повинно бути велике всенародне свято». І далі: «Мабуть квіна тая самостійність, коли ми з нею ховаємося по кутках». Борис пише: «Всі присутні були заскочені такою різкою заявою, а організатори зборів, члени похідної групи ОУН примушені були визнати, що справді треба ховатись із проголошенням самостійності, бо німці її не визнають і проти неї виступають». «Так тоді будемо силою її здобувати!» — закінчив своє слово інж Шерстюк. Пор. Євген Борис, цит. стаття.

⁴¹) Там же.

⁴²) Вже у вересні 1941 р. німці заарештували Петра Рішка й провідника кримської групи, що був припадково в Кривому Розі. Див. Євген Стахів, Кривий Ріг... цит. стаття.

⁴³) Євген Стахів «Кривий Ріг в 1941–43 рр.» цит. стаття.

⁴⁴) Див. Євген Борис, цит. стаття. Інші джерела, а також Євген Стахів у статті «Кривий Ріг у 1941–1943 рр.» подає дату розстрілу на 28 квітня 1942 року. Серед постріляних увагу звертає поета Михайла Пронченка, співредактора газети «Дзвін». Цей поет саме перед війною повернувся був із заслання за «бур-

жуазний націоналізм», куди його запроторили більшовики в 1934 р. Стахів подає, що Пронченко був народжений в Апостолові, в 1909 році. (Див. «Кривий Ріг в 1941–1943 рр.») За час своєї діяльності на становищі співредактора криворізької газети «Дзвін», Пронченко зраджував був низку підпільних листівок, брошур та проклямацій та видав збірку своїх віршів під н. «Кобза» (Там же).

Деякі мемуаристи (Юр. Семенко, Євген Стахів) пишуть про розходження між криворізькою групою під проводом інж. Шерстюка й прибулими членами похідної групи. На цій підставі дослідник українського націоналізму проф. Джан А. Армстронґ застановляється, наскільки Шерстюк і товариші були «бандерівцями», тобто прихильниками інтегрального націоналізму, за окресленням Армстронґа (див. Армстронґ, цит. твір, стор. 267). Семенко згадує про непорозуміння криворіжан з членом похідної групи — Горбачевом, а Стахів посувається навіть до твердження, що ці непорозуміння призвели до арешту редакторів «Дзвону» (Генеза еволюції ОУН, стаття 4. стор. 2). Обвинувачення Горбачева в фанатичному й ексклюзивному націоналізмі та у вині за арешт редакторів «Дзвону» прийняти не можемо. Горбачів, сам уродженець східніх областей України, був у Кривому Розі дуже коротко й відійшов у свою вчужу батьківщину, в Полтавську область, де очолював український самостійницький рух в Кобеляках. Михайла Пронченка заарештовано на донос, що він написав був статтю проти Пілепа в совєтських газетах (пор. Армстронґ, цит. твір, стор. 234), а про що донесли були гестапові більшовицькі агенти типу Пастернака, прикладаючи до доноса переказані статті Пронченка, писаної, мабуть, ще в 1933 році. Населення Кривого Розу з великим обуренням прийняло до відома вістку про розстріл німецькими окупантами популярного поета-в'язня совєтських концтаборів і тому гестапо, зорієнтувавшись, що зробило велику помилку, пускало по місті провокативні поголоски, що Пронченко був... євреєм (За підпільними звітами).

Не зважаючи на ці вияснення, для нас немає сумніву, що початково деякі непорозуміння про «лінію» між редакторами «Дзвону» й прибулими членами похідної групи муслили таки бути, бо самі редактори

криворізької газети жалілись кореспондентові «Краківських вістей», що вони мусять багато писати в газеті про різні націоналістичні «катехізми», про націонал-соціалізм, тощо і, через те, не мають в газеті місця на інший матеріал. Див. інтерв'ю з Пронченком і Потапенком у «Краківських вістях» від 15 листопада 1941 р., стор. 2.

⁴⁵⁾ Євген Стахів: «Кривий Ріг в 1941–43 рр.», цит. стаття.

⁴⁶⁾ Див. Є. Стахів, Михайло В. Кривошапка. В серії: Постаті українського підпілля. «Український самостійник», ч. 33 (291) з 14 серпня 1955 р. стор. 3. Михайло Васильович Кривошапка був уродженцем Криворіжжя. Народився в 1900 р. як нащадок старої козацької родини. На початку 30 рр. засуджений за «буржуазний націоналізм» на 10 років заслання, з якого повернувся коротко перед самою війною.

⁴⁷⁾ Див. Матла, цитований нами твір, стор. 30.

⁴⁸⁾ Див. Є. Стахів, Михайло В. Кривошапка я. в.

⁴⁹⁾ Текст цієї пісні надруковано в І. числі підпільного журналу «Український перець» за 1944 рік. Списки втрат на підставі підпільних звітів.

⁵⁰⁾ Армстронг, цит. твір, стор. 97.

⁵¹⁾ Разом з інж. Шерстюком німці розстріляли голову Софійської районної управи та голову Широківської районної управи, до речі місцевого німця. Див. Україна під німецькою окупацією, т. I, стор. 16, архів ЗП УГВР.

⁵²⁾ Джерело, яке точно реєструє прояви підпільної діяльності большевицького підпілля під час німецької окупації в різних місцевостях України не вміє нічого цікавого подати про Кривий Ріг крім того, що німецькі окупанти розстріляли 17 вересня 1943 р. учасників підпільної комсомольської організації під проводом Ратушняка. Див. Календар-Довідник на рік 1946, Київ 1946, Державне видавництво політичної літератури, стор. 236.

⁵³⁾ Дані перепису, організованого Миською управою в Дніпропетровську. Дані цього перепису були проголошені в «Краківських вістях» 17 лютого 1942 р., а також у прязькому журналі «Наступ» 22 лютого 1942 р. Див. також Армстронг, цит. твір, стор. 290–91.

⁵⁴⁾ Дані подані в підпільному звіті, надрукованому в підпільному журналі «Вісник інформаційної служби», ч. 7–8 за 1942 рік.

⁵⁵⁾ Див. Матла, цит. твір, стор. 16–18. Також Олександр Львівський: «Шоломом зачерти Дону» (До десятиріччя похідних груп). «Українець-Час», Париж, чч. 29–40, 1951 р. (Олександр Львівський — це псевдонім Зиновія Матли).

⁵⁶⁾ Див. «Німецька окупація України», т. II, ст. 18 Архів ЗП УГВР

⁵⁷⁾ Див. Армстронг, цит. твір, стор. 203–204.

⁵⁸⁾ Див. підпільний звіт надрукований в журналі «Вісник Української інформативної служби», ч. 7–8 за 1942 рік.

⁵⁹⁾ Див.: Матла, цит. твір, стор. 22 і д. Про розгром групи Регея також — Армстронг, цит. твір ст. 267. Там же цитується звіт Зіхергайтсполицай і СД від 12 листопада 1941 р. про ці арештування.

⁶⁰⁾ Див. звіт провідника Дніпропетровської області з червня 1943 р. в течі «Німецька окупація України», т. II, ст. 27. Архів ЗП УГВР

⁶¹⁾ Фраза з підпільного звіту Степана Держка з Дніпродзержинська, в течі «Німецька окупація України», т. II, ст. 33

⁶²⁾ Як визначна організаторка підпільної сітки серед студентської молоді Дніпропетровських інститутів прославилася дніпропетровка «Юля». Зі слів Євгена Стахова.

⁶³⁾ Див. Фрідріх Геер, цит. праця, ст. 224.

⁶⁴⁾ Течка: Німецька окупація України, т. II, стор. 21.

⁶⁵⁾ Там же.

⁶⁶⁾ Там же.

⁶⁷⁾ Євген Стахів: «Іван Білик-Кость». В серії: «Постаті українського підпілля». «Український самостійник» ч. 41/299 з 9 жовтня 1955 р. ст. 3 О. О. — Омелян Ортинський.

⁶⁸⁾ Пор. «Ідея і Чин» ч. 2 за 1942 рік, стор. 33.

⁶⁹⁾ Пор. Микола Лебедь, «УПА», 1946, ст. 81

⁷⁰⁾ Течка: Похідні групи ОУН, т. I, ст. 9

⁷¹⁾ Там же.

⁷²⁾ Там же.

⁷³⁾ Євген Стахів, «Степан Держко». Серія «Постаті українського підпілля». «Український самостійник», ч. 42/300 з 17 жовтня 1955 р., ст. 3

⁷⁴⁾ Зиновій Матла, *Південна похідна група*, стор. 25.

⁷⁵⁾ Див. «Українська дійсність», Прага, 10 лютого 1943 р. ст. 1.

⁷⁶⁾ Див. Календар-довідник на 1946 рік, цит. твір, ст. 237.

⁷⁷⁾ Зі слів Євгена Стахова. Див. також його статтю про большевицьке підпілля на Донбасі. «Український самостійник», ч. 22/332 з 27 травня 1956 р. ст. 3.

⁷⁸⁾ І. Слинько, «Партизани України у великій вітчизняній війні». Календар-довідник на 1946 рік, цит. твір, ст. 145-46.

⁷⁹⁾ Там же 465 000 — офіцерів і солдатів — це кругло 38 дивізії. 1566 танків і бронемашин складаються на озброєння 7-8 танкових бригад. Але 780 000 матронів, це в модерній війні ледве «порція» амуніції для одної стрілецької бригади, на один день! Ось якою фантастикою годують большевицькі вожді своїх громадян!

⁸⁰⁾ Звіт про події в СРСР, ч. 143 з 8 грудня 1941 р. стор. 5, Шефа Зіхергайтсполіцай і СД розповідає про розгром «бандерівської» похідної групи в Запоріжжі. Див. Армстронг, цит. твір, стор. 267.

⁸¹⁾ Там же.

⁸²⁾ Підпільний звіт у течці: «Похідні групи», ч. II, стор. 18, Архів ЗП УГВР.

⁸³⁾ Є. Павлюк, Іван Клим-Митар у серії «Постаті українського підпілля». «Український самостійник», Мюнхен, ч. 36 (294) з дня 4 вересня 1955 р. стор. 3.

⁸⁴⁾ Тоді осідком районного управління був Ново-Керменчик. Тепер цей район називається «Розівський» від районного центру — Розівки.

⁸⁵⁾ Підпільні звіти у течці «Похідні групи», ч. II, стор. 20.

⁸⁶⁾ Див. також Є. Павлюк, «Боротьба українського народу на східноукраїнських землях у 1941-1944 рр.» у календарі «Провидіння» за 1947 рік, стор. 47.

⁸⁷⁾ Див. Jürgen Thorwald, Wen sie verderben wollen... Stuttgart 1952, стор. 238-239.

⁸⁸⁾ Текст меморандуму Фрауенфельда поданий у книзі Романа Ільницького: Deutschland und die Ukraine, 1934-1945. München, 1955, стор. 282-302.

⁸⁹⁾ Підпільні звіти в течці: «Похідні групи», ч. II, стор. 23.

⁹⁰⁾ Знижка й некролог сл. пам. Івана Кліма в підпільному журналі «Ідея і чин», ч. 7 за 1944 рік, стор. 23.

⁹¹⁾ Вже після надрукування частини цієї праці я отримав додаткові матеріали про організацію українського самостійницького підпілля у Ворошиловград-

ській області. Підпільний провід цієї області очолила була, згідно з дорученням Крайового провідника Південного краю — Юрія Лемша п. Катерина Логущ, визначний діяч українського самостійницького підпілля Дніпропетровщини й організатор підпілля в Дніпропетровщині, Запорізькій області та в Криму. Негано після зайняття Ворошиловграду німецьким військом туди виїхав був теж Євген Стахів, в той час провідник Доноасу, який zorganizував був видання української газети на місці російської, що вже почала була появлятися. Для цієї мети Стахів ужив був підступу. Від цих діячів українського самостійницького підпілля у Ворошиловградщині треба чекати спогадів про діяльність підпілля в цій області, поскільки інші матеріали про цю діяльність не збереглися.

⁹²⁾ — Див. нотатка ч. 10 у вступі до цієї праці.

⁹³⁾ — Є. Павлюк, «Боротьба українського народу на східноукраїнських землях 1941-1944 рр.» в «Календарі Провидіння» за 1947 р., ст. 51.

⁹⁴⁾ — Див. Тамара Сайдак, «Донецький кряж». Спогад про підпільників. «Українські вісті», Новий Ульм, ч. 66 з 19. VIII. 1954 р. Також її ж «Кубань», «Українські вісті», ч. 86-87 з 28-31 жовтня 1954 р.

⁹⁵⁾ — Є. Павлюк, цит. твір, в «Календарі Провидіння» 1947 р., ст. 51.

⁹⁶⁾ Там же, ст. 47 і 48.

⁹⁷⁾ Є. Павлюк, цит. твір у «Календарі Провидіння» 1947 р., стор. 51.

⁹⁸⁾ Євген Стахів, «Михайло В. Кривошопка». У серії: Постаті українського підпілля. «Український самостійник», ч. 33 (291) з 14 серпня 1955, стор. 3.

⁹⁹⁾ Там же.

¹⁰⁰⁾ Там же. Див. також: Є. Павлюк, «Донбас у боротьбі з німцями». Літопис українського політв'язня, ч. 1-2 за 1947 рік.

¹⁰¹⁾ Євген Стахів, «Микола Черкащенко». У серії: Постаті українського підпілля. «Український самостійник», Мюнхен, ч. 50 (308), стор. 3.

¹⁰²⁾ Там же.

¹⁰³⁾ Євген Стахів: «Іван Чухмара-Чайковський». У серії: Постаті українського підпілля. «Український самостійник», Мюнхен, ч. 40 (298), з 2 жовтня 1955 р. стор. 3.

¹⁰⁴⁾ Див. також спогади Тамари Сайдак та Є. Стахова-

Павлюка: «Українське революційне підпілля в Донбасі в 1941–43 рр.». *«Українські вісті»*. Новий Ульм, ч. 79 з жовтня 1954 р.

¹⁰⁵⁾ Євген Стахів, «Степан Держко». В серії: *Постаті українського підпілля. «Український самостійник»*, Мюнхен, ч. 42 (300), з 16 жовтня 1955 р., стор. 3.

¹⁰⁶⁾ Там же.

¹⁰⁷⁾ Армстронг, цит. твір, стор. 273–4.

¹⁰⁸⁾ Зиновій Матла, *Машинопис спогадів п. н. Похідна група «Південь»*.

¹⁰⁹⁾ Є. Павлюк, «Донбас у боротьбі з німцями», цит. твір. Автор розповідає про свою зустріч зі старшиною Червоної армії, який дезертирував з її рядів під впливом цих листівок.

¹¹⁰⁾ Німці послідовно розстрілювали в'язнів, хворих на тиф, не бажаючи їх лікувати.

¹¹¹⁾ Є. Павлюк, «Боротьба українського народу на східноукраїнських землях», цит. твір, стор. 53. Також: *Похідні групи*, ч. II, лист 29.

¹¹²⁾ Є. Павлюк, «Боротьба українського народу», цит. твір, стор. 53. Також: *Течка: Похідні групи ч. II*, (лист) стор. 30.

¹¹³⁾ Євген Стахів, «Роман Антоняк–Гліб». У серії: *Постаті українського підпілля. «Український самостійник»* ч. 15 (325) з 8 квітня 1956 р. стор. 3. Також його ж «Великдень між татарами», *«Український самостійник»*, ч. 19–20 (329–330) з 6 травня 1956, стор. 3.

¹¹⁴⁾ Є. Павлюк, «Боротьба українського народу...», цит. твір, стор. 50.

¹¹⁵⁾ Пор. також Армстронг, цит. твір, стор. 272.

¹¹⁶⁾ Пор. І. А. Мор'як, *Спомини з Криму*. Моя участь у Похідних групах і в українському революційному підпіллі в Криму в 1941–43 рр. *Машинопис*. США. Вересень 1955 стор. 32. Про зустріч з роєм Сидора–Чарторийського стор. 6–7.

¹¹⁷⁾ Там же, стор. 7.

¹¹⁸⁾ Там же, стор. 12. В документах, що зберігаються в Україні, подані прізвища цих білогвардійських «героїв», з яких один загинув на Кавказі.

¹¹⁹⁾ Там же, стор. 11.

¹²⁰⁾ Там же, стор. 26.

¹²¹⁾ Там же, стор. 12.

¹²²⁾ Там же, стор. 11–12.

¹²³⁾ Там же, стор. 13.

¹²⁴⁾ Пор. статтю Ярослава Савки про культурну, шкільну та релігійну активність симферопільських українців у *«Краківських вістях»* з 18 лютого 1942 р., стор. 4. Також Армстронг, цит. твір, стор. 275. І. Мор'як згадує Ярослава Савку, перекладача при нім. частинах, який дуже допомагав І. Мор'якові в театральних справах. Див. І. Мор'як, цит. твір, стор. 15.

¹²⁵⁾ І. Мор'як, цит. твір, стор. 15.

¹²⁶⁾ Там же, стор. 15.

¹²⁷⁾ Там же, стор. 16–17.

¹²⁸⁾ Там же, стор. 16. Українське громадянство Симферополя влаштувало своєму голові «Бюра допомоги українцям» величаві похорони.

¹²⁹⁾ Там же, стор. 20.

¹³⁰⁾ Там же, стор. 21.

¹³¹⁾ Там же, стор. 21–22.

¹³²⁾ *Течка: Німецька окупація України, том II, лист 41*. Також Армстронг, цит. твір ст. 226.

¹³³⁾ Там же, стор. 20.

¹³⁴⁾ Там же, стор. 20.

¹³⁵⁾ Там же, стор. 24. Також Євген Стахів: *Спогад про Крим у 1941–1944 рр. Дії українського визвольного руху на чорноморському півострові. «Сучасна Україна»*, Мюнхен, ч. 5/105 з 6. 2. 1955, стор. 3–4.

¹³⁶⁾ Євген Стахів, цит. стаття в *«Сучасній Україні»*.

¹³⁷⁾ І. Мор'як, цит. твір, ст. 25–27.

¹³⁸⁾ Див. *Течка: Німецька окупація України, том II лист 41–42*. Також: І. А. Мор'як: *Інформації про українське життя в Криму в часі останньої війни. Машинопис*. Архів ЗП УГВР.

¹³⁹⁾ І. Мор'як, цит. твір, ст. 19.

¹⁴⁰⁾ Там же, ст. 19. Всі підкреслення, в тексті, наші.

¹⁴¹⁾ Там же, ст. 19–20.

¹⁴²⁾ Там же, ст. 20. Допомога воєннополоненим ішла врозріз з інструкціями большевицького підпілля і большевицької партизанки, які, поголовно, вважали воєннополонених зрадниками, що заслужили собі на свою долю в німецьких таборах смерті.

¹⁴³⁾ І. Мор'як, цит. твір, ст. 29.

¹⁴⁴⁾ Вивчали татарську мову І. Мор'як і Катерина Логущ. Мор'як дійшов навіть до деякої вправи у володінні цією мовою. Див. цит. твір, ст. 29–30.

¹⁴⁵⁾ «Буза» — татарський напій з проса, що нагадує смак пива.

¹⁴⁶⁾ «Чубуреки» — котлетки з кінського м'яса, смажені на овечому товщі.

¹⁴⁷⁾ «Тібітейки» — малі вишивані татарські шапочки.

¹⁴⁸⁾ І. Мор'як, цит. твір, стор. 28-29.

¹⁴⁹⁾ Там же, стор. 29.

¹⁵⁰⁾ Там же, стор. 29.

¹⁵¹⁾ Там же, стор. 29.

¹⁵²⁾ Там же, стор. 29.

¹⁵³⁾ «Великою землею» називали большевицькі партизани терени ССРСР, не окуповані німцями.

¹⁵⁴⁾ Див. також стислий і інформативний нарис П. Лютаревича, «Між двома силами. Советське підпілля в роках останньої світової війни». Газета «Українська вісті», Новий Ульм, чч. 41, 42, 43 за 1956 рік. Лютаревич подає прізвище Белорусова, як керівника советського підпілля й партизанщини в Криму, а його шефом штабу Брусенцова. Пор. «Укр. вісті», ч. 42 з 3 червня 1956, стор. 2-3. Також, Віт. Бендер, «Червоний партизанський рух в Україні — московська інспірація». Там же, чч. 28-29 за 1956 р.

¹⁵⁵⁾ І. Мор'як, цит. твір, стор. 27-28. Існує большевицьке джерело про кримське большевицьке підпілля: І. Козлов, В *Крымском подполье*, Москва, 1952. Ця праця, повна суцільних вигадок, є типічною большевицькою пропагандою, що має на меті «возвеличити» компартію, як керівника «трудолюбивих» у боротьбі проти німецьких окупантів. Сам І. Козлов, колишній член ЦК компартії Криму, приписує собі заслуги за дії кримської партизанки, яких не має, але забув у своєму творі сказати, що найкращим «керівником» партизанського руху були самі німецькі окупанти, які своєю безглуздою політикою на окупованих теренах довели до постання й розвитку партизанського руху, але й врятували зненавиджену компартію і її керівників від розгрому, якого ще й не знала історія.

¹⁵⁶⁾ І. Мор'як, цит. твір, стор. 30.

¹⁵⁷⁾ Євген Стахів, «Спогад про Крим у 1941-45 рр. «Сучасна Україна» Мюнхен, ч. 3/105 з 6. 2. 1955 р., стор. 4.

¹⁵⁸⁾ Армстронг, цит. твір, стор. 275.

¹⁵⁹⁾ Див. журнал «Наступ», Прага, з 10. 1. 1943, стор. 2.

¹⁶⁰⁾ Див. «Кубань», з 20. 12. 1942 р.

¹⁶¹⁾ Див. Д. Каров, *Партизанское движение в СССР 1941-45 гг.* Мюнхен, Институт по изучению истории и культуры СССР, 1954, 118 ст. Про настрої населення

на «юге России», тобто в південній Україні, див. ст. 30. Книга Карова подає деякі цікаві факти, але, назагал, вона повна несусвітніх антиукраїнських вигадок. Див. наша стаття: «Московська дезінформація під фірмою „науки“» в філадельфійському журналі *Київ*, ч. 4 за 1954 р. ст. 183-188.

¹⁶²⁾ Див. течка: Німецька окупація України, т. II, ст. 55. Архів ЗП УГВР. Також течка: Вісті з Осередніх, Східних і Південних Українських Земель за р. 1943 і 1944, збірка ч. 3, Архів ЗП УГВР. Також Каров, цит. твір, ст. 68-70.

¹⁶³⁾ Див. *Історія українського війська* вид. І. Тиктора, Вінніпег, 1952, ст. 642. Цитати з книжки Козельського: *Шляхом зрадництва й авантур*, Харків, Державне видавництво України, 1927.

¹⁶⁴⁾ Пізніше «Дід Тарас» брав участь в повстанській боротьбі в Чорному Лісі і з чорноліською сотнею к-ра Хоми прибув на Закарзоння, де брав участь в боротьбі УПА. Див. Степан Хрін, *Крізь сміх заліза*, Мюнхен 1952, Вид. «До Зброї», ст. 49.

¹⁶⁵⁾ От. Григорієв (шеф штабу Юрко Тютюнник) — один з найвизначніших повстанських отаманів в Україні в 1919 році. З гаслом «радянська влада без комуністів» виступив проти Директорії УНР, але скоро розчарувався в большевиках і повів боротьбу проти них. Це Григорієва загони «скинули французький десант в Одесі в море». Боротьба повстанців Григорієва описується письменником Юрієм Яновським в романі *Чотири шаблі*. Григорієв загинув з руки Махна, але григорієвці далі продовжували діяти — в армії УНР (ген. Юрко Тютюнник) і як повстанці славетної Степової дивізії.

¹⁶⁶⁾ Див. *Історія українського війська*, цит. твір, ст. 679 і далші. Також: течка: Вісті з Осередніх, Східних і Південних українських земель (1943 і 1944). Збірка ч. 2, ст. 7 і далші. Далі ця збірка документів цитуватиметься, як *Вісті*. Про організацію групи УПА-Південь говорить теж Петро Мірчук, *Українська Повстанська Армія, 1942-1952* (Мюнхен, 1953, Ціцєро, ст. 319), на стор. 242-244 але подані ним вістки (поділ на воєнні округи: Холодний Яр, Умань, Вінниця, кількість і назва частин) не знаходять потвердження у відомих нам джерелах. За те, Мірчук подає цікаві життєписні дані про командира групи УПА-Південь — ма-

йора Омеляна Грабця-Батька. Народжений 1909 року в Чесанові, пластун і спортсвець, член УВО й ОУН, вихованець сл. пам. сотн. Головінського, під час першої більшовицької окупації ЗУЗ — керівник зв'язку через кордон у Чесанівщині.

¹⁶⁷⁾ Див. Вісті, цит. збірка, ст. 4

¹⁶⁸⁾ Там же.

¹⁶⁹⁾ Там же, ст. 30.

¹⁷⁰⁾ Див. *Історія українського війська*, ст. 682. Також *Вісті*, цит. збірка, ст. 4-5.

¹⁷¹⁾ Див. *Історія українського війська*, ст. 675-676.

¹⁷²⁾ Див. Дмитрій Медведєв, *Сильные духом*, Москва, 1951, Воениздат, ст. 412 і дальші. Також наша стаття: «Вулиця ім. Медведєва», *Свобода*, Джерзи Ситі, чч. 143-147 за 1955 рік. Див. ч. 147, ст. 3.

¹⁷³⁾ Там же, ч. 143, ст. 2 і ч. 144, ст. 2. Тут описується контрверсія в сов. газетах на тему, чи був полк Медведєв «героєм», чи «лжепідпільником». Подано відповідні джерела.

¹⁷⁴⁾ Там же. Також *Історія українського війська*, ст. 675-676.

¹⁷⁵⁾ Див. *Історія українського війська*, ст. 721 і дальші. Також течка: з хроніки подій на українських землях (кінець 1943 і початок 1944 р.). Збірка ч. 4, ст. 2 і 4. Архів ЗП УГВР.

ЧАСТИНА III

В „Трансністрії“, проти румунських окупантів

1. ПОХІДНІ ГРУПИ ОУН В «ТРАНСНІСТРІЇ»

Українське Задністров'я (землі між р. Бугом і Дністром), з великим чорноморським портом — Одесою, Гітлер подарував своїм союзникам — румунам, які на цих землях встановили свою окупантську адміністрацію. Німецькі армії, що розгромили були, в перших днях серпня 1941 р., більшовицькі армії під Уманню, пігнулись швидко на схід, залишаючи румунським арміям здобувати Одесу. Місто це оточили частини 4-ої румунської армії, але на місто не наступали, бо в Одесі була сильна більшовицька залога, яка постачалася харчами й боєприпасами з моря. Щойно 16 жовтня 1941 р. більшовики покинули були Одесу, евакуюючи значну частину одеської залоги кораблями в Крим і на Кавказ. Значна частина цієї залоги залишилася, однак, в Одесі, переодягаючись в цивільний одяг і переховуючись в домах, або в славетних одеських катакомбах. Завданням цих «залишенців» було створити сильну підпільну організацію в Одесі.

Вже в серпні 1941 р. до Задністров'я прибули західноукраїнські підпільники ОУН. Для дій в Одесі та в Одеській області призначена була 4-та похідна підгрупа Південної групи в складі 3 роїв і 33 підпільників.¹⁾ Керівником цієї підгрупи був З. Литвинко. Про нього згадує Зиновій Матла так: «Високий, гарний з обличчя, погідної вдачі і постійно з піснею на устах. Він любив ходити в широчезному солом'яному брилі та з батогом. Побудувавши свою підводу на лад чумацького воза, він сам, поганяючи свої коні, нагадував нам колишніх чумаків. Прощання групи Литвинка відбулося на військовий лад. М. Річка фільмував весь час цю прощальну сцену. Всі учасники прощалися сердечно і бажали собі всього найкращого».²⁾

До району сіл Дашів-Сороки 4-та підгрупа маршувала разом з іншими підгрупами Південної похідної групи, улаштовуючи в різних селах Вінниччини громадські збори, на яких проголошувано державну незалежність України та покликано до життя адміністрацію сіл і колгоспів. У відміну до сіл Проскурів-

щини, населення Вінниччини робило дуже корисне враження на західньоукраїнських оунівців. «Коли на Проскурівщині» пише Чубай,³⁾ «лише окремі старші віком люди могли заспівати з нами після зборів повний текст «Ще не вмерла Україна», то в дальших районах національний гімн співала вже вся зала». Чубай згадує теж, що настрої місцевого населення були дуже «піднесені», але й що на зборах порушувалося теж «глибші політичні проблеми»⁴⁾ так, що хлопці з похідної групи «не мали вже відваги виступати на зборах» і «політичні доповіді» давали вже виключно Чубай та «Василь Г. студент теології».⁵⁾

Біля Дашева, 4-та підгрупа відлучилася від Південної похідної групи й помаршувала на південь. Через сс. Гранів, Свинарку, Кочержинці й Синицю підпільники дійшли до с. Громи, де 10 серпня 1941 р. улаштовано величне районове Свято Державности при участі сотень народу.⁶⁾ Підпільники влаштували ще збори в сс. Максимівка, Юрківка й Любашівка, а тоді через сс. Черповоди, Ладжинку й Текучу дійшли 11 серпня 1941 р. до с. Вербове, що вже було на території Одеської області. Звідтіля окремі рої 4-ої підгрупи пішли вже роз'єднано й зустрілись 14 серпня в с. Чаусово над р. Бугом. У цьому селі відбулася нарада підгрупи, на якій створено Обласний провід Одеської області та призначено окружні проводи для 5-ох округ Одещини. Окружний провід Молдавської округи на чолі з Василем Г. відійшов до свого осідку в м. Котовське, а решта підгрупи, разом з Обласним проводом розтаборилася в с. Романова Балка й улаштовувала збори в сс. Доманівка, Николаївка, Зелений Гай.⁷⁾ Черговий окружний провід відійшов до м. Орлик (таку назву зберіг народ для означення м. Голти-Першомайська до наших днів), де урукомлено українську адміністрацію й розпочато видавання української газети: «Прибузькі вісті», що, якщо не рахувати русофільського тижневика українською мовою — «Мир», що видавався в Одесі, була, пізніше, одинокою легальною українською газетою в «Трансністрії».⁸⁾

Під час побуту в с. Романова Балка, 4-та похідна підгрупа понесла першу втрату в Одеській області. Без вістки пропав член підгрупи, лемко Грушка (псев-

донім). Сліди провадили до румунського військового табору, але спроба Чубая та підпільника Богдана вичлупити його, не дали ніяких результатів. Мабуть його арештували румуни й відіслали до Тирасполя, або таки просто вбили на місці.⁹⁾

З Романової Балки, 4-та підгрупа помаршувала через с. Сирозьке, Реухівку, Маринове до с. Сербки, що положене на залізничній лінії Одеса-Вознесенське. Ще того самого дня підпільники доїхали, на своїх «чумацьких» возах, до м. Благоева, що було центром району з переважним болгарським населенням. Болгари прийняли західньоукраїнських підпільників щиро й гостинно й взяли масову участь у святі проголошення української державности. Тут у Благосві відбулася перша нарада Обласного проводу Одещини для устійнення плянів праці окремих ресортів обласної ексекютиви.¹⁰⁾

19 серпня 1941 р., підпільники перебували в сс. Лізінка й Павлінка, які тоді були віддалені на 15 км від фронту. У Лізінці, Чубай відбув першу обласну нараду з місцевими учителями. Обласний провід затримався три дні в с. Павлінка, але що воно було переповнене румунським військом, він переїхав до великого радгоспу ім. Кірова, де перебував від 23 серпня по 6 вересня. Керівник радгоспу підпорядкувався нашим підпільникам, які рекомендувалися йому як «українська державна влада», але й не протиставився німцям і румунам, що часто приїздили в радгосп, щоб його пограбувати. Це не подобалося нашим підпільникам і вони таки прилюдно набили німців і румунів по обличчю, змушуючи їх тікати. Тут, у радгоспі Кірова приєдналися до підпільників два легіонери з Південного легіону («Ролянд»), що прибули в мундурах і з першорядною зброєю після розформування легіону. Були це Євген Гарабач і «Ромко», вони підпорядкувалися Обласному проводові.¹¹⁾

З радгоспу ім. Кірова відійшов на своє місце призначення до м. Комінтернівське черговий окружний провід. Тут теж підпільна «Січ» підсилася трьома членами похідної групи ОУН під проводом полк. Мельника, що на чолі з п. Х. прибула організувати Одеську область. Група ця приїхала поїздом до Жмеринки, а звідти прийшла пішки до радгоспу Кірова. Обласний

провідник Луженко (Литвинко) включив їх до своєї групи, бо вони висловили бажання підпорядкуватися і разом з «бандерівцями» боротися за Україну.¹²⁾

З радгоспу Кірова підпільники мусіли вже втікати наступного дня після побиття німця й румунів (6 вересня). Амбітний німець спровадив на радгосп цілий батальйон війська. Підпільники перебралися на хутір «Новий Побут», оподалік від головних шляхів і недалеко від Куяльницького лиману та Чорного моря. Тут Обласна група створила свою «базу», на якій перебувала до 2 жовтня 1941 р. З цієї випадової бази підпільники встановили зв'язки з Проводом Південного краю, помагали довколишнім селам і містам організувати громадське й культурне життя й організувати підпільну мережу ОУН. Тоді в літництвах над Куяльницьким лиманом та в довколишніх колгоспах і радгоспах перебувало багато втікачів з Одеси, головно інтелігентів та студентів одеського університету, з якими, як стверджує Чубай, «доводилося відбувати щоденні розмови й дискусії на теми підсоветського життя та цілого ряду проблем політики й українського державного будівництва».¹³⁾ І хоч Чубай признається, що він, з усіх цих розмов виходив «мокрый», все ж таки у нього залишилося надзвичайно позитивне враження про українських «одеситів». «Ми були здивовані, — пише Чубай, — що в Одесі — твердині русифікації ще знаходяться свідомі українці» і разом з іншими друзями із Західної України зробили висновок в умовах національної і політичної праці на ЗУЗ, на Посянні, Підляшші, Поліссі й Закарпатті залишилось набагато більше несвідомих русофілів, руснаків, рутенців, «тутешніх», ніж тут, на Наддніпрянщині, отих «малоросів», яких у Вінницькій та Одеській області ми так і не зустрічали».¹⁴⁾ Чубай скромно промовчує Галичину, але ми можемо запевнити його, що й у цій частині українських земель не бракувало «москофілів», які остаточно вилікувалися щойно після зайняття Західної України Червоною армією в 1939 році.

У вересні 1941 р., під час перебування похідної групи на хуторі «Новий Побут», вона понесла чергові втрати в людях. На вістку про зайняття Одеси туди пішов підпільник Богдан і пропав без вістки. Досі не-

відомо, що з ним сталося, чи попався він у руки румунам уже в звільненій Одесі, чи може в руки большевиків, що для відтягнення облоги Одеси робили тоді морські (Григоріївка) і повітряні десанти. Також з хутора «Новий Побут» виїхали на зв'язок з Василем Г. у Котовську два члени Обласного проводу — С. та Василь. Вони тоді теж пропали без вістки. Місцевий підпільник К., що поїхав їх пізніше шукати, попов на їх слід у румунській комендантурі в Роздільній, але ледве сам не наложив головою, бо румуни хотіли його розстріляти як шпигуна.¹⁵⁾

При кінці вересня 1941 р., пров. Луженко повернувся з Кривого Рогу, а друзі Євген Гарабач і «Ромко» з Дніпропетровська та привезли вістки про переслідування похідних груп на Ц і СУЗ та інструкції про перехід Одеської групи в підпілля. У зв'язку з тим, пров. Луженко негайно відправив 5 хворих членів до Галичини. Він хотів теж відправити дівчат з групи, але ці відмовилися від пропозиції повертатися в Галичину (в складі підгрупи були дві дівчини). 2 жовтня 1941 р. відбулася на хуторі «Новий побут» нарада обласного й окружних проводів, на якій провідник Луженко подав інструкції для дальшої, вже глибоко законспірованої праці й боротьби підпілля ОУН на терені Одеської області. «Прогулька закінчена, починається революція» — так, жартуючи, схарактеризував Луженко нові завдання Одеської похідної підгрупи. «Гарна прогулька», — підрахував тоді Чубай, — «сотня зборів, доповідей, концертів, встановлення державного апарату від Сяну по Чорне море, трьох уже загинуло — а скількох чекає ще смерть у дальших роках... отут, де так мало лісового масиву? ...»¹⁶⁾ Проте, майбутні одеські підпільники не злякалися цих перспектив і з честью виконали свої завдання та зуміли в новому терені, сильно закорінитися та проявити значну діяльність.

Тим часом під Одесою велися завзяті бої. Німці й румуни оточили Одесу з трьох сторін уже на початку серпня 1941 р. Тоді Одесу повинні були здобути 6 дивізій 4-ої румунської армії, але вони були заслабкі, щоб це завдання виконати. Одесу обороняли советські дивізії Окремої Приморської армії, вибрані полки морської піхоти та «народне ополчення Одеси» за підтримкою

Чорноморської фльоти та морської авіації. Облога Одеси затягалася й тоді осадні війська посилено ще дивізіями 3-ої румунської армії, а також трьома німецькими дивізіями, що їх, поруч важких артилерійських з'єднань, виділено з німецької «Геерестгруппе Зюд». Таким чином, під кінець вересня, біля Одеси зосереджено 18 німецьких і румунських дивізій з важкою й найважчою артилерією. Почався штурм Одеси. Ще вночі з 21 на 22 вересня 1941 р., більшовики пробували перешкодити операціям, висаджуючи морський десант в с. Григоріївка, що положена на 25 км на північний схід від Одеси та повітряний десант з чорноморських моряків на заплілі румунських дивізій, але все це надаремне. Союзники щораз дужче натискали на Одесу й советське командування рішило евакуювати Одеську залозу і перекинути її до Севастополя і на Кавказ. 16 жовтня 1941 р. останні советські кораблі покинули Одесу, вивозячи військові частини та военний матеріял. 69-днівна облога Одеси закінчилася й до міста обережно входили німецькі й румунські завоєвники.¹⁷⁾

Все ж таки треба підкреслити, що довга, рідчужа й завзята та непозбавлена героїчних моментів оборона Одеси советськими військами, мала значний вплив на дальше формування настроїв населення цього міста. Хоч значна частина одеського населення не брала участі в обороні Одеси, не зважаючи на всі закляти обласного й міського комітетів партії, а навіть, у значній частині, зуміла втекти з Одеси на околиці села, зайняті вже німецькою, чи румунською армією, проте це населення в Одесі, не було свідком повного розгрому більшовицьких армій, як це було в інших містах України, але, навпаки, було свідком завзятої оборони проти наїзників, а пізніше, свідком військової евакуації, переведеної в повному порядку. Коли це зяяти до уваги факт, що значна частина Одеської залози, організовано, залишилася в Одесі для диверсії проти німецько-румунських окупантів, а також жалюгідний стан і вигляд нових румунських господарів Одеси, то не можна дивуватися, що більшовицькі «акції» від самого початку «нотувалися» одеським населенням доволі високо й більшовики продовжували мати в Одесі авторитет і престиж. Таким чином, від самого початку

українське самостійницьке підпілля мало в одеському більшовицькому підпіллі серйозного противника, з яким муіло рахуватися як з певною ідейною й фізичною силою. Для цієї важкої ситуації в Одесі не було аналогії в жадному іншому українському місті, де, особливо на перших порах, більшовицьке підпілля виявило себе цілковитим ідейним банкрутом.¹⁸⁾

Після різних пригод, що мало не коштували життя провідних членів Одеської похідної групи¹⁹⁾, Обласний провід Одещини переїхав з хутора «Новий побут», до міста. Окружні проводи розташувалися в 5 окружних осередках, якими були: Орлик (Голта), Котовське (Бірзуля), Андрієво-Іванівка, Комінтернівське та Очаків (пізніше Варварівка). Коли ж сформовано т. зв. Транснестрію й до неї влучено забузькі частини Вінницької області, Обласний провід Одещини поширив свою «владу» теж на ці частини української території. Хоч він, формально, й далі підлягав Крайовому прововоді південноукраїнських земель у Дніпропетровську, проте його територіяльне поширення було причиною теж поширення в «компетенціях». Одеський провід отримав ширшу «автономію» й був організований за схемою вищої одиниці в організаційній структурі, якою був «край». Він мав референтури, що відповідали цьому ступневі організаційної структури підпілля ОУН. Провідником такого поширеного проводу для цілого Забужжя став М. Річка.²⁰⁾ Під його керівництвом у відносно скорому часі Одеса стала важливим центром українського самостійницького підпілля в Південній Україні.

2. РУМУНСЬКА ЦИВІЛЬНА АДМІНІСТРАЦІЯ В «ТРАНСНЕСТРІЇ»

Значно пізніше від західньоукраїнських підпілляників прибула в «Транснестрію» румунська цивільна адміністрація, яка почала свою дію на підставі договору Німеччини з Румунією з 19. VIII. 1941 р. Цей договір не тільки визнавав за Румунією старі советсько-румунські кордони з Басарабією та північною Буковиною, але й віддавав під румунську окупацію значну частину основної української території між річками Південним Бугом і Дністром. До речі, цей безглуздий подарунок Гітлера румунським союзникам

викликав тільки велике незадоволення серед ширшого кола гітлерівських союзників, яким не містилося в голову, чому Гітлер так щедро компенсує румунів за участь у поході на схід. Зокрема невдоволеною була Угорщина, яка, дарма, що сама, в другому віденському арбітражі, поласувала значним куском Семигороду, ніяк не могла примиритися з поширенням Румунії на Одесу й «Трансністрію». Це й було причиною, що впродовж всієї війни вона висувала свої претенсії на Галичину, або хоч на її частину по річку Дністер, як свою «законну» спадщину по угорських королях, що були одночасно галицькими князями. Звичайно, оці більше чи менше вдалу пропаганду в Галичині, оці угорські претенсії не виходили, але вони є непоганим свідомством угорського невдоволення з гітлерівського подарунку Румунії, який самі німецькі нацисти не брали надто серйозно.

Приступаючи до виконання «союзного» договору, румуни не тільки окупували своїм військом «Трансністрію», але й встановили в ній свою цивільну адміністрацію. Для тієї мети було створене губернаторство «Трансністрія», що обіймало землі між р. Південним Бугом, Чорним морем, р. Дністер і, на заході, лінією, що йшла вздовж залізничної лінії Могилів-Жмеринка до р. Ров і нею до р. Південний Буг. За підрахунками румунської окупаційної влади, ця територія мала, приблизно, 40 000 кв. км. і 2 236 000 населення.²¹⁾ Варто підкреслити, що перед війною, на цій території, жило понад 3 500 000 мешканців²²⁾ і невідомо, чим пояснити такі різниці. На столицю цивільного губернатора призначено м. Тираспіль, а сам терен «Трансністрії» поділено на повіти, на чолі з «префектами», а повіти на райони, на чолі з «преторами». Повітові префекти існували в таких містах: Одеса, Очаків, Березівка, Голта, Ананіїв, Овідіопіль, Григоріопіль, Тираспіль, Балта, Ольгопіль, Брацлав, Ямпіль і Могилів. Крім повітових префектур, в Одесі й Тирасполі румунські окупанти зорганізували ще міські управи — «примарії» з примарами на чолі. «Префектами», «преторами», «примарами» могли бути тільки румунські громадяни, але серед них не бракувало росіян з Басарабії, або навіть теж колишніх російських білогвардійців, що набули румунське громадянство. Цивільним губернатором

Трансністрії був призначений проф. Алексіану, а одеським примарем, що був «другим» по губернаторі — Герман Пинтя. Органом одеського муніципалітету була «Одесская газета», яку редагував румун — Думітраш-ку. У Тирасполі виходив румунський офіціоз «Трансністрія» — газета «Буг».²³⁾

Найбільше місто, на території «Трансністрії» — Одеса, мало в 1926 році, коли, востаннє, большевики проголосили національний склад населення — 394 998 мешканців, в тому 158 286 росіян (40,0%), 152 998 жидів (38,75%), 53 499 українців (13,5%), а решту складали різні дрібні національності — поляки (9 684), німці (4 836), греки (1 327), болгары (1 162), молдавани (1 036), тощо. В 1941 році, перед війною, Одеса мала мати понад 700 000 населення (1939 — 604 233). Неофіційно рахували в Одесі 50% жидів, по 20% українців і росіян і 10% інших, що належали до 53 різних національностей. В 1942 р. румуни перевели перепис населення в Одесі, який виказав 258 000 мешканців, але національного складу не проголошено, дарма, що відповідні рубрики в переписах аркушах були. Причиною цього факту було, мабуть, те, що перепис в Одесі майже цілком не виказав в Одесі «румунів», якими, за інструкціями для перепису, треба було вважати місцевих молдаван. Ці молдавани подавали при переписі здебільша, свою національність як українську. За відомостями, які нашим підпільникам вдалося одержати від румунських урядовців за хабарі, разом із з'ясуваннями на окремі райони Одеси, в цьому переписі, 64,6% населення Одеси подало свою національність як українську.²⁴⁾ Вислід цього перепису був великою несподіванкою для румунських окупантів та їх російських білогвардійських помічників.

Після нещасного для них висліду перепису, румунські окупанти почали всіма можливими засобами фабрикувати своїх «фольксрумунів» в Одесі та в цілій «Трансністрії». В Одесі створено «Молдавський культурний кружок» під проводом зрумованого москаля Ілієску — субпрефекта Одеського повіту. Правдиве прізвисько цього «румуну» було Ільїн. Поскільки одеські молдавани ніяк не хотіли записуватися в ці «фольксрумуну», не зважаючи на різні матеріальні блага,

що були призначені, подібно як для «фольксдойчів», для цієї категорії, Ільїн подбав, що в ці «фольксрумунни» записувалися деякі одеські росіяни, яким справді було «все равно», до якої, формально, національності належати. Це вже така в тих людей імперська настанова, що ти сьогодні можеш рахуватися за українця, завтра за «румунна», коли хочеш то й за китайця, але завжди, на дні душі залишається «русский человек». Таким чином не можна й було дивуватися, що в Одесі, на засіданнях «Молдавського культурного кружка» панувала виключно російська мова.²⁵⁾

Отримавши в подарунок «Трансністрію», румунські окупанти не вдоволялися самою її окупацією, але марили про приєднання «Трансністрії» до румунського королівства. Для цього приєднання вони створювали ідеологічну базу своєю пропагандою. Вони вели широку пропаганду, що «Трансністрія» — це «споковічна румунська земля». Для цього вони завзято фальшували українську історію. Уличі й тиверці, за «істориками» з румунського окупаційного апарату були румунськими племенами. Після гетьмана Богдана Хмельницького, писали ці «історики», ціла Україна належала, нібито, до... Молдавії. В 1942 р. румуни видали навіть поштову марку з портретом молдавського господаря і «гетьмана України» — Дуки Вода, що мав бути нашим «гетьманом» від 1657 до 1684 року. Але ця спільнота долі Молдавії й України в минулому мала більше теоретичне значення для румунської пропаганди, бо, в практичній політиці, румунські окупанти з приводу слабкості молдавського елемента в «Трансністрії» поставили виключно на... росіян. Глузду в цьому годі було шукати, але це був факт. Дозволялись тільки російська преса, радіо, кіно, написи. Шкільництво було майже цілком у російських руках. Крім шкіл з румунською мовою навчання, на 46 початкових шкіл в Одесі були тільки дві початкові школи з українською мовою навчання. На 12 російських ліцеїв (середніх шкіл) був тільки 1 ліцей з українською мовою навчання, але й цей ліцей скоро закрила румунська окупантська влада.²⁶⁾ У травні 1942 р. румунські окупанти закрили місцевий оперовий театр ім. Тараса Шевченка (один із найкращих оперових театрів у

цілому ССРСР), бо як казав заступник одеського приمارа — Вибрашку, — «українців нема, їх видумали большевики». У церквах не дозволяли правити Богослуження на українській мові. Не дозволяли передавати, по радіовузлах, українських радіопередач з Букарешту. Потворили в Одесі цілу низку російських організацій і товариств. Вже в 1942 р. з благословлення румунських окупантів існували численні російські політичні військові й культурні товариства. Поклікано до життя російсько-румунську політичну партію (шеф Ілієску), головною метою якої була боротьба з українцями, большевиками й жидами і до якої належала вся одеська «чорна сотня». Навесні 1942 р. зорганізовано «Союз русских офицеров» (СРО), що почав організувати військовий вишкіл молоді, використовуючи для цього колишніх старшин Червоної армії.

Постало «Русское литературное общество» під проводом націоналіста Масленнікова й багатьох інших. З Берліну, на підтримку одеських «патріотів» прибула в Одесу велика група російських фашистів — НТС, яких румунські окупанти прийняли з отвертими руками. Таким чином, під румунською окупацією в Одесі, російська білогвардійщина звела собі цілком тепле кублечко, користуючись повною підтримкою з боку окупантів. В 1943 р., коли румунська окупантська влада виступила з цілою силою проти українського самостійництва підпілля і, взагалі, проти українського населення в «Трансністрії», то російська білогвардійщина ще більше розбудувала свої позиції в Одесі. Тоді до Одеси немов до якоїсь російської «Мекки», з'їздилися російські білогвардійці з цілого світу. В Одесі нічого цим білогвардійцям не бракувало, крім... підтримки місцевого населення. Майбутнє показало, що симпатії цього населення поділилися між українськими націоналістами та... большевицькими підпільниками. Для російських білогвардійців в Одесі місця не було.²⁷⁾

3. ВІДНОСИНИ В СІЛЬСЬКИХ РАЙОНАХ ТА В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ

У сільських районах Забужжя жило понад 80% українців, хоч траплялися й суцільно німецькі (Лібіхнєтівський, Спартаківський, Енгельсівський),

молдаванські (Дубосарський, Григоріопільський, Тираспільський, Слободзейський), чи болгарські (Благоєвський) райони.²⁸⁾ Не зважаючи на таку велику більшість українського населення, румунські окупанти старалися всілякими способами обмежувати українські національні права та не допускати українців до голосу. Тільки в сільських громадах вибирали старост з-поміж місцевого населення. Цих старост називали «примарамі». Повітові «префекти» та районні «претори» були, як уже це зазначено, румунами, або росіянами, що довго жили в Румунії, чи в Басарабії, і мали румунське громадянство. Не можна собі навіть уявити, як оці зрумунізовані росіяни переслідували все, що українське! розпорядки для місцевого населення румунська окупантська влада видавала на трьох мовах: румунській, німецькій та російській. Українська мова була майже заборонена в «Трансністрії». Українців можна було зустріти в урядах тільки на цілком підрядних посадах.²⁹⁾

У сільському господарстві румунські окупанти залишили початково колгоспи, але пізніше перемінили їх на «трудоі громади». Члени цих трудових громад об'єднувалися в «трудоі бригади», за якими влада закріплювала певну кількість землі, від 30 до 200 гектарів. Кожна така трудова бригада, в якій було 20-30 родин, вибирала з-поміж себе «старшину» (бригадира), якого затверджував комунальний агроном. Бригадир отримував від комунального агронома плян праці для своєї бригади і відповідав перед владою, за його виконання. Вся тяглова і прибуткова худоба колгоспів, а також сільсько-господарські машини й реманент перейшли в користування трудових бригад пропорційно до кількості одержаної землі.³⁰⁾

Розподіл урожаю між окупаційною владою й трудовими бригадами переводили після жнив комунальний агроном, бригадир і сільський староста, або його представник. Звичайно ділили так, що 25% зерна забирали як контингент для окупаційної влади, 25% зерна призначали на засів, а решту, після відрахування витрат, зв'язаних з обробкою землі, ділили поміж членів бригади відповідно до кількості й якості їхньої праці. Назагал, за свою працю в трудових бри-

гадах, селяни отримували більше зерна, як отримували раніше, в колгоспах, на «трудоі».³¹⁾ Це й було причиною, що харчове становище села в Забужжю стало значно краще, як за большевицьких часів, дарма, що румунська окупантська влада немилосердно грабувала українське село, вимагаючи ще додатково різних здач, або переводячи різні воєнні «реквізиції». Українське село боролося проти тих грабунків, як могло, і було вдячне українським підпільникам, коли вони включилися в цю боротьбу. Розташовані в Забужжі підпільники детально інформували українських селян, як саботувати державні контингенти, як заховувати збіжжя й інші сільсько-господарські продукти, щоб вони не впали жертвою несподіваних «реквізицій» і, головне, як солідарно боротися за «хліб» для себе, для дітей, а не для ненажерливих зайд, що бажали собі поласувати на чужій землі. Українські підпільники навчили місцевих селян, як використовувати національну слабкість румунів до «бакшишів» (хабарів) і навчили, як цими хабарами відкуплюватися від усякої біди. Не можна сказати, що місцеве населення цієї румунської слабости не використовувало. Було, наприклад, цікаво дивитися, як швидким поїздом, що курсував між Жмеринкою й Одесою й був призначений виключно для користування німецькими й румунськими окупантами, українські селяни довозили харчові продукти на одеський базар, завжди отримуючи, за хабар, спеціальну перепустку, яку треба було мати для цього поїзду. Але цим же поїздом, під оком румунської залізничної жандармерії, за той же «бакшиш», наші підпільники возили підпільну літературу, яка друкувалася в Одесі, з Одеси до Жмеринки, з якої вона вже даліше мандрувала «лінією» на Волинь.³²⁾ Хабарництво квітло в «Трансністрії» за румунської окупації і на його тему курсувало тоді безліч жартів. Українці питалися, наприклад, — скільки «бакшишу» платити своїм жандармам румунський король за те, що вони дозволяють йому здійснювати королівську владу. Говорили теж, що незадовго, за «бакшиш», «Трансністрія» купить цілу Румунію й приєднає її до «Трансністрії».³³⁾

Наслідуючи своїх німецьких союзників, румунські

окупанти в «Трансністрії» зовсім не дбали про щ ко ли для сільського населення. В українських селах існували тільки одно й двокласові початкові школи, які, нібито, утримувала окупантська влада, виплачуючи учителям дуже мізерну платню, але й стягаючи від налесеання, на утримання цих шкіл, по 15 марок річно від двору. Школи вели навчання, засадничо, українською мовою, але там, де вчителями були русотяпи, навчання велось вже на російській мові. Неповносередні й середні школи могли існувати вже тільки виключно на кошти місцевого населення. За часів румунської окупації існувало декілька таких шкіл, але вони ледве животіли. Для шкіл бракувало палива, підручників, зошитів, учителям не виплачувалася платня, дітей та вчителів мобілізували до сільськогосподарських робіт і т. п. Ніхто за ці школи не дбав, а вчителі воліли займатися радше спекуляцією, що приносила великі доходи, як навчанням у школах, з якого вони не мали майже ніякого доходу. Назагал треба сказати, що населення Забужжя виказало за окупації менше зацікавлення й любови для української школи, як це виказало населення інших областей, в яких побували наші підпільники. Ситуація змінилася дещо на краще щойно в 1942–1943 шкільному році, коли за українське шкільництво почала дбати українська кооперація.³⁴⁾

4. СПЕКУЛЯЦІЯ Й КОМЕРСАНТИ. УКРАЇНЬСЬКА КООПЕРАЦІЯ

Була одна риса румунського окупаційного режиму, що його цілком відрізняла від режиму німецької окупації в т. зв. райхскомісаріяті. Це була вільна торгівля, що під румунською окупацією була дозволена і в кожному місті, чи містечку існували вільні базари, де всього було досить. В райхскомісаріяті вільна торгівля не була дозволена й торгівля на базарах була заборонена. Поліція з шуцманами розганяла людей, що збиралися на базарах і конфіскували товар, що був виставлений на продаж. Ця різниця між обома окупаційними режимами різко кидалася в очі, наприклад, в м. Варварівка над р. Бугом. У Варварівці («Трансністрія») базар кишив людьми. На продаж виставлена була сила-силенна різних харчових продуктів і всякої

мануфактури. Око покупця манили довжелезні ковбаси, великі шматки сала, груди масла, горшки сметани. Столи вгиналися під білим хлібом, під горами овочів і ярин, баклажанів, томатів тощо. На пательнях смажили курей і іншу птицю, шашлики з баранини, свинячі котлети тощо. Шкіри й всякої іншої мануфактури було скільки захочете. Все це десятеро дешевіше, як у цей самий час, на базарі, у Львові. Тим часом, на другому боці р. Буг, базар у Миколасві був пустий, людей на вулицях міста не видно, скрізь одна пустка. По вулицях і по площах крутилися німецькі жандарми й «українські» шуцмани й тільки дивились, щоб кому щось відібрати. Де-не-де, тільки, попід мурами ховалася людина, що під полою несла свій «товар»: кусок сала, завиненого в газету, або шматок хліба. За це добро треба було віддати штани, черевки, а то й хатні меблі, бо кохівських карбованців ніхто не хотів брати. Людина з товаром, чи з останнім добром з хати оглядається, вона бережеться, щоб не потрапити в руки німецьким жандармам, або гіршим за них «шуцманам», які не тільки, що й «товар» відберуть, але й ще здорово наб'ють неfortunного продавця, чи покупця.³⁵⁾

Звичайно, що в умовах вільної торгівлі, але й недостачі товару, що на нього була потреба на базарах, спекуляція була в «Трансністрії» широко поширеним явищем і нею займалося майже все населення Забужжя. В Одесі спекуляцію називали «комерцією», а спекулянтів — «комерсантами». Ці спекулянти, перш-за-все, використовували різниці цін на різних базарах. Вони закуповували товар на базарі, де він коштував менше й везли його на інший базар, де він коштував дорожче. В самій Одесі товар коштував, звичайно, тричі стільки, а то й більше, що на провінційних базарах, і до цієї дорожнечі причинялося, найбільше, жидівське населення міста, яке скуповувало харчові товари, роблячи з них запаси на лиху годину. Дальше, спекулянти вели торгівлю дефіцитними товарами, які одеські «комерсанти» зміли спроваджувати з Румунії, а навіть з Болгарії, чи Греції. Таким чином, на базарах нічого не бракувало, а населення черпало значні прибутки з торгівлі. Найгірше жилося в «Трансністрії» людям, які працюючи в різ-

них установах, чи на фабриках, не могли спекулювати. Майстри й кваліфіковані робітники на фабриках отримували 6-7 марок за 12 годин денної праці, а некваліфіковані робітники 2-3 марки. Тим часом, пуд кукурудзяного борошна коштував на базарі 35 марок, 1 кг масла — 25 марок, боханець білого хліба — 7-10 марок і т. д. Одеський муніципалітет видавав працюючим харчовий приділ: 1 боханець чорного хліба денно й 500 гр. кукурудзяного борошна на особу на тиждень. До речі, на чорний хліб видавали хлібні карточки, але, по пекарнях і крамницях, цей чорний хліб важко було отримати. Отже, якщо в службовця, або в робітника, не було в сім'ї нікого, що займався «комерцією», то матеріяльне становище таких сімей було дуже погане. Треба було випродуватися з останнього, щоб якось жити.⁸⁶⁾

Валюта в «Трансністрії» була німецька. У другій половині грудня 1941 р., румуни виміняли в населення советські рублі на німецькі окупаційні марки. Вимінювали советські рублі за курсом: 20 рублів — 1 німецька марка. Під час виміни відраховували кожній особі, що вимінювала гроші, по 100 рублів, або 5 німецьких марок. Одній особі дозволювали вимінювати гроші тільки до 1000 рублів, за які щасливі громадяни отримували 45 марок. Після виміни, советські гроші уневажнено, проте впродовж цілої румунської окупації, советські рублі мали свій неофіційний «курс». Коли советські армії терпіли поразки, курс рубля падав, але коли перемагали, советський рубель підносився в ціні. Впродовж 1943 р. советський рубель постійно підносився в ціні й, наприкінці румунської окупації, ніхто вже не хотів брати німецьких марок і за все треба було платити советськими рублями, або... золотом, чи добрими закордонними валютами. Впродовж усієї окупації ніхто не хотів навіть дивитися на румунські леї, хоч «комерсанти» потребували їх, щоб ними платити за товар у Румунії. Ці леї одеські комерсанти скуповували в румунів, по фантастичних курсах, за золоті царські (й советські!) рублі, або за інші чужоземні валюти.⁸⁷⁾

Немає правди діти, але українське підпілля в «Трансністрії», за допомогою своєї мережі, широко використовувало вільну торгівлю для того, щоб здобути

потрібні фонди на утримання підпільних клітин, на друк підпільних видань, на хабарі для окупантської влади і на всякі інші витрати. Треба ж було купувати папір, друкарську фарбу, зброю, платити (і то добре!) за друк видань, підкуплювати румунську поліцію й таке інше. Проте, було б помилкою думати, що наше підпілля в «Трансністрії» займалося тільки спекуляцією й нічим більше. Навпаки, воно поставилося негативно до надмірної спекуляції, не тільки тому, що вона деморалізувала місцеве населення й відвертала його увагу від головних завдань визвольної боротьби, але й головно тому, що українське населення Забужжя ще найменше нажилося на спекуляції. Українське населення часто падало жертвою обману з боку несовісних комерсантів, що бажали швидко й, за всяку ціну, збагатитися. Воно й не було звичне до такої широкої «свободи» в торгівлі й виказувало мало ініціативи, зокрема в торгівлі дефіцитними артикулами, брак яких давався відчувати, перш-за-все, на селі. Воно й не мало такої справної організації, що її мали одеські комерсанти, які завжди були дуже добре поінформовані про ціни, джерела закупу, способи й можливості транспорту, висоту можливого заробітку тощо.

Беручи це все до уваги, західноукраїнські підпільники, що знайшлися в «Трансністрії», а в себе вдома були свідками, а то й учасниками великого розвитку кооперації, почали вести широку агітацію за створення українських кооперативів. Ініціатива впала на дуже добрий ґрунт, бо місцеве населення знало й розуміло кооперативну ідею й мало немалий досвід з часу творення незалежної української кооперації. В скорому часі, здорово думаючий і свідомий український актив по селах Одещини й Вінниччини приступив до творення низових кооперативів, які створили теж свої районні осередки й приступили до створення українського кооперативного центру. Українська кооперативна операція стала немаловажним конкурентом різношерсних спекулянтів та комерсантів, бо вона доволі швидко опанувала торгівлю збіжжям, маслом, яйцями, баклажанами, соняшниковою олією тощо. В її руках були олійниці, млини, сушарні овочів і т. п. Налагоджувалася організація рибальських кооперативів спроба спорудження власної «фльоти». Крім цього, українська

кооперація зорганізувала цілу низку українських шкіл і планувала організувати ще інші. Назагал, румунська окупантська влада не дуже перешкоджала в діяльності української кооперації, бо ця вмiла оборонятися «бакшишами», а крім того розумніші елементи окупаційного апарату бачили, що кооперація причиняється, в значній мірі до упорядкування цін на ринку й, через те, до стабілізації економічних відносин. Кооперація була тільки сіллю в оці білогвардійських елементів в Одесі, які в її розвитку добачали велику загрозу для себе на національному відтинку, але їх руки були закороткі, щоб завдати цій кооперації які-небудь поважніші удари поза численними доносами на її діячів до румунської влади.⁸⁸⁾

5. ХРЕБЕТ РУМУНСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ — РІЗНОШЕРСНІ ЗАГОНИ ПОЛІЦІЇ

За румунської окупації, в «Трансїстрії» діяли дуже різношерсні загони румунської поліції. В Одесі, за порядком стежила румунська міська поліція, головна префектура якої містилася при вул. Пушкінській 29, а префектом був зрумунізований буковинець — полк. Попович. У дев'ятьох районах Одеси існували районні префектури, при яких існували дуже важні для підпільників адресно-пашпортні відділи. Від цих відділів, за «бакшиш», підпільники отримували, напочатку, місцеві пашпорти на різні прізвища. Кожний такий пашпорт з більше, або менше правдивим прізвищем «приписували» до більше, або менше фіктивних квартир, що уможливило підпільникам значну свободу рухів. Проте, на початку 1943 р., при кожному районі міської поліції створено теж відділ «сігуранци» (безпеки), що почала слідкувати за видачею пашпортів (також у минулому), приписування на помешкання і т. п. «Сігуранца» була помічною поліцією й її головним завданням в Одесі було поборовання українського націоналістичного й большевицького підпілля. З посиленням «сігуранци» в Одесі, її щупальця почали сьятати скрізь. Її агентів, переважно басарабців, що добре володіли російською й українською мовами, можна вже було стрінати на кожному кроці. Вони використовували знання мови для того, щоби провокувати місцеве населення, а поскільки вони були досить добре вишко-

лені в методах підпільної праці ОУН, то такі провокації, в деяких випадках, їм вдавалися. Крім цього, сігуранца розтягнула свою опіку над управдомами й дверниками, яких старалася звербувати на свою службу. Для поборовання українського самостійницького підпілля, сігуранца створила теж мішані румунсько-російські відділи. Ці відділи були створені для того, щоб показати перед цілим світом, що, нібито, з українським самостійницьким підпіллям бореться також само населення Одеси. Ніщо не було так далеке від правди, як таке твердження.⁸⁹⁾

Для боротьби з українським самостійницьким підпіллям румунські окупанти збільшили також кількість поліції в окремих сільських районах. Засадничо, функції такої поліції на провінції сповняла військова жандармерія, яка підлягала військовому командуванню. Станиці такої жандармерії створено в центрах районів та в більших осередках. Коли ж, у зв'язку з новими, протиукраїнськими інструкціями, кількість цієї жандармерії значно збільшено так, що майже в кожному селі була станиця жандармерії в складі 3-8 жандармів, ціла «Трансїстрія» покрилася густою мережею поліційного апарату, призначеного до боротьби проти українських самостійників. На щастя, серед цих жандармів, якими були, здебільшого, здемобілізовані вояки, в тому числі теж багато українців з Буковини й Басарабії, яких прислали сюди з огляду на знання української мови, було багато таких, що прикривали очі на дію українського підпілля, а українці навіть допомагали йому в міру своїх сил. Робили це, не зважаючи на те, що за жандармами-українцями пильно слідкувала «сігуранца», якої теж на провінції намножилоса не менше, як в Одесі. Були випадки, що члени «сігуранци» провокували жандармів-українців, щоб ствердити їхню лояльність до румунської влади. У Вапнярці, наприклад, агент сігуранци пробував сісти з великим, підозріло виглядаючим пакетом до поїзду, а коли його затримав жандарм-українець, то той пробував його перекупити, щоб він його до поїзду пустив. Жандарм, одначе, арештував провокатора й спровадив його на станицю жандармерії, де його жандарми трохи побили. Тільки дещо пізніше прибігли на станицю залізничні жандарми зі станції Вапнярка визволяти аген-

та з біди, але вже було запізно. Побитого й скутого агента відставили вже, згідно з інструкціями, до Одеси, бо в пакеті були підпільні листівки. Буковинець-жандарм, що спричинив арешт, дуже добре знав про це, що затриманий — це агент і провокатор. Жандарм цей отримав навіть грошову нагороду за свою пильність, про що з гумором розповідав знайомим підпільникам.⁴⁰⁾

До речі, в 1943 р., коли наголошено потребу боротьби з українським підпіллям, навіть бюро військової розвідки, яких головним завданням була боротьба з шпигунством (контррозвідка) та бюро залізничної жандармерії, яка охороняла залізничні шляхи й контролювала залізничний рух, створили також свої «українські» відділи для боротьби проти українського підпілля. Такі ж відділи були створені у корпусі «гранічерів», що берегли «кордону» вздовж ріки Бог і, взагалі, кордону з райхскомісаріатом і які повинні були стерегти, щоб небезпечні впливи не просякали до «Трансністрії» також із земель під німецькою окупацією. Таким чином, уся ця різношерста поліційна братія була кинена на боротьбу проти українського самостійницького підпілля. Всюди з'явилися хмари «басарабців», а то й одеських чорносотенців, які, під різним видом, почали стежити за українськими підпільниками й місцевим українським населенням, що їм співчувало.

6. ПОЛІЦІЯ В БОРОТБІ ПРОТИ ПІДПІЛЛЯ. АРЕШТИ

Впродовж усього 1942 року, українське підпілля в Забужжі діяло в Одесі й на провінції, займаючись організацією підпільних клітин та ведучи самостійницьку пропаганду серед широких мас українського населення. Звичайно, та діяльність українських підпільників була не до вподоби румунським окупантам і окупаційний апарат ставив всілякі перешкоди цій діяльності. Все ж таки, в багатьох випадках можна було ще відкупитись хабарами й, через те, підпільники мали ще значну свободу рухів, головну в сільських районах. Проте, на початку 1943 р., румунський уряд з Букарешту прислав до «Трансністрії» нові інструкції, якими наказав органам окупаційної влади поборювати підпілля з усієї сили. До «Трансністрії», а головню до Одеси прислали нові контингенти румунської поліції

і військової жандармерії, яким наказали слідкувати за діяльністю українських підпільників і, за можливості, зліквідувати українську підпільну сітку. Румунську адміністрацію в «Трансністрії» попередили, що на неї посипляться гострі карі за сприяння чи недобачування діяльності українських націоналістів. Інструкції попереджали, що за приймання хабарів від українських націоналістів, за всіляке толерування їхньої діяльності, винних за ці «проступки» висилатимуть на фронт. Українське самостійницьке підпілля проголошено ворогом ч. 1 румунської окупантської влади. Збільшено також румунську залогоу Одеси, так немов би зі страху, що українці можуть підняти повстання в цьому місці. Рівночасно, сильно зменшилася німецька залогоа Одеси, бо «Фатерлянд» потребував щораз більше вояків на фронті. Тоді залишилися в Одесі тільки німецькі частини зенітної артилерії.⁴¹⁾

Почалися масові арешти. Спочатку ці арешти охоплювали, головню, місцевий національно свідомий актив та взагалі національно думуючих українців. Арештовували навмання, про кого тільки чули, що він колись домагався української церкви, школи, газети тощо. Арештовували, кажучи, що арештують за «більшевизм», або зв'язок з большевицьким підпіллям, чи партизанами. Коли дехто старався інтервенювати за арештованими, пояснюючи, що, в даному випадку, не може бути підозріння в «більшевизмі», бо арештовані — це українські патріоти, то тоді арештовували й тих, що інтервенювали. Таким чином, арешти охоплювали щораз більше коло осіб, яких тримали в суворій ізоляції, й ніхто не знав, де арештовані перебувають і в чому їх обвинувачують. Населення скоро зрозуміло, що арешти охоплюють свідомих українців, а не «більшевиків», і залишило свої інтервенції. Все ж таки, число арештованих українців було дуже велике і румунській поліції таки вдалося натрапити на слід підпільної мережі. Дехто не витримав румунських поліційно-слідчих методів і заломався. Через «всіпи», до тюрми попалися були також деякі провідні підпільники, в тому числі теж друзі, що прибули до Одеси із західноукраїнських земель. Усіх цих провідних членів вивезли негайно, згідно з інструкціями, до Букарешту, де їх переслуховували румунські слідчі для

справ особливої ваги. Під час цих довготривалих переслухань, підпільники заявили, що вони проти Румунії боротьби не ведуть, що в румунському інтересі є самостійна Україна, яка прагне жити з Румунією в добросусідських взаєминах, що головним завданням українського самостійницького підпілля в «Трансністрії» є духовна мобілізація українського населення до боротьби з большевизмом, який є спільним ворогом українців і румунів, що політика союзників в Україні веде до катастрофи, а зокрема, що політика румунів у «Трансністрії», яка полягає на підтримці білогвардійських елементів, межує з безглуздя, поскільки кожна «єдина й неділима» Росія висуватиме претенсії до Басарабії, а навіть до цілої Румунії.

Аргументи підпільників, ще й тому, що положення на фронтах гіршало з дня на день, щораз більше трапляли румунським слідчим до переконання й переслухання чим далі почали набирати форм прийнятної дискусії, Врешті, слідчі запропонували двом арештованим підпільникам звільнення, під умовою, що вони поїдуть до Галичини, або на Волинь, і запропонують Головній Команді УПА переговори з румунськими урядовими чинниками. До речі, румунські слідчі були дуже добре поінформовані про УПА, про її дії проти німців і большевицьких партизанів, а навіть про переговори, що їх вела ГК УПА з угорцями в Дубенщині.⁴²⁾ Цими переговорами румуни дуже інтересувалися. Арештовані підпільники прийняли пропозиції й румунські військові чинники допомогли їм дістатися до Галичини. В серпні 1943 р. одеські підпільники прибули до ГК УПА й передали побажання румунських чинників. Через цих підпільників, ГК УПА передала відповідь до Букарешту, що може почати переговори з ГК румунської армії в справі перемир'я й еwentуальної співпраці й подала свої умови, на яких вона може вислати свою делегацію для переговорів. З цієї відповіді до Румунії повернувся тільки один одеський підпільник, бо другий ні за що в світі не хотів вертатися до румунів. Він випросився у своїх зверхників, щоб його призначили на іншу роботу.⁴³⁾ Про румунсько-українські переговори буде далі мова в цій праці.

7. СТАВКА НА РОСІЙСЬКУ БІЛОГВАРДІЙЩИНУ

Тим часом, у парі з акцією проти українського підпілля в «Трансністрії» пішла теж акція підсилювання російських білогвардійських елементів в Одесі. Крім існуючого вже «Союзу русских офицеров», румунська адміністрація покликала ще до життя інші російські військові організації: «Русский общевойсковой союз», «Орден георгиевских кавалеров» та «Группу помощи союзным войскам». Вислугуючись румунським окупантам, ці білогвардійські офіцерські організації зуміли втиснутися до одеських урядів та установ і почали щораз дужче впливати на їх політику в потрібному для себе напрямі. Члени цих військових організацій, у значній мірі, укомплектували білогвардійські організації розраховували на те, що німці й румуни ослабнуть в боротьбі проти большевизму і покличуть білогвардійські організації до формування білої російської армії. Організації ці готувалися до того, що, в такому випадку, вони переймуть владу в Одесі і зможуть почати своє «белое дело». Вони розраховували на те, що союзники спровадять тоді до Одеси білогвардійський корпус полк. Рогожина, який німці zorganizували в Сербії для боротьби проти югославських партизанів.⁴⁴⁾ Білогвардійці були так певні себе, що голосно нахвалялись, що коли переймуть владу в Одесі, то першим їх ділом буде погром українських самостійників. Щойно, коли перевишають усіх «самостійників» на одеських ліхтарнях, казали одеські білогвардійці, то тоді прийде черга на «споконвічного» ворога — на одеських жидів, яких треба буде знищити згідно з таким же «споконвічним» гаслом: «Бей жидов, спасай Россию». Серед білогвардійського офіцерства в Одесі надавали головний тон — офіцери-емігранти, які прибули до Одеси з Румунії, Болгарії, а навіть з Югославії. Не бракувало, одначе, також місцевих офіцерів, які якимось зуміли пережити большевицький режим. Ці колишні царські офіцери й «георгиевські кавалери», мусіли, за большевицьких часів, бути в дружніх відносинах з НКВД, коли воно їх зберегло для кращих часів, дарма, що винищувало царських офіцерів всіма засобами. І ці саме царські офіцери найбільше кричали про вішання «самостійників» і жидів на одеських ліхтарнях...⁴⁵⁾

Орієнтуючись на росіян, як на підпору своєї влади в «Трансїстрії», румуни дозволяли тільки на російську пресу. Самі вони видавали російською мовою «Одеську газету», яка була офіційним органом одеського муніципалітету. Вона появлялася чотири рази на тиждень. Крім цього, румуни дозволяли видавати росіянам цілу низку пресових органів. І так, в Одесі, появлялися: щоденник «Одесса» (тиражем 5 000 примірників), журнали «Молва» (редактор націоналіст Масленников, напрям НТС), журнал «Колокол», дитячий журнал «Детский листок» і гумористичний «Смех». Усі ці видання, разом з офіційною «Одесскою газетою» були єдиним напрямком та гостро протиукраїнські. Навіть «Одесская газета» не раз гостро й ганебно нападає на українців. Подібної орієнтації був теж тижневик «Мир», що видавався якийсь час українською мовою, пропагуючи на цій мові «єдину й невідому» та гостро виступаючи проти українських самостійників з «Галиції». Коли ще додати до цього, що берлінське «Новое русское слово» цілком вільно кольпортувалося в Одесі великими тиражами, то нема й що говорити: під румунською окупацією в Одесі існувала тільки російська преса.⁴⁶⁾

Цьому засиллю російської преси українці не могли нічого протиставити. У Голті появлялися «Прибузькі вісті», але, з бігом часу, оця газета щораз більше підупадала і з російськими одеськими газетами конкурувати не могла.

В ряди-годи в Одесі з'являлася більша кількість газети «Краківські вісті», часами берлінська «Нова доба», або й інші видання, завезені туди підпільниками й зв'язковими, але про регулярний кольпортаж українських видань з-поза «Трансїстрії» не могло й бути мови. Підпілля мало доступ до низки друкарень в Одесі, в яких надруковано два числа підпільного журналу «Чорноморський вісник», а також підпільні інформації, бюлетені під різними назвами («Новинки», «Вісті», тощо), в яких подавали вістки з радю (головно Бі Бі Сі), але й цю видавничу діяльність треба було припинити з двох причин. Арешти в 1943 р. значно обмежили можливість редагування підпільної преси, а з другого боку, існуючі в Одесі підпільні друкарні й інші можливості друкування преси ГК УПА почала

використовувати для своїх цілей. Рік 1943 був роком великої акції ГК УПА серед представників поневолених Московних народів. Ця акція закінчилася створенням національних леґіонів цих народів при УПА й скликання І Конференції поневолених народів сходу Європи й Азії, що відбулася, за ініціативою ГК УПА, 21-22. XI. 1943 р. на території, зайнятій УПА. Для цієї акції надруковано силу-силенну різних листівок, з яких частина друкувалася в Одесі. Зокрема в Одесі надруковано листівки до грузинів і вірменів мовами цих народів і питоменими для них шрифтами. Ці шрифти саме знайдено в одеських друкарнях.⁴⁷⁾

8. РЕЛІГІЙНЕ ВІДРОДЖЕННЯ Й РУМУНСЬКЕ МІСІОНЕРСТВО

В 1943 р. румуни послали теж свою «місіонерську» діяльність в «Трансїстрії». Від самого початку своєї окупації Забужжя, румуни вважали одним із своїх головних завдань і навіть своїм спеціальним післанництвом... поширювати християнство. Робили це, на жаль, на свій питомий лад. Вже в 1941 р. прибула в «Трансїстрію» «Православна румунська місія» (Місіюнеа ортодокса румуна) під проводом завязаного україножера — архимандрита Юлія Скрібана й оселилася в Одесі при вулиці Жуковській 38. Оця місія, в складі 400 румунських ченців, проголосила «воюючий християнізм» у «Трансїстрії» й почала разом із «сигуранцю» й жандармерією «навертати» українців на християнську віру. Не можна сказати, щоб місіонери о. Скрібана не ставили собі важливі завдання політичного характеру; під претекстом «релігійного відродження» місіонери старалися румунізувати церкву й народ, що цілком вміщалося в завдання румунської окупаційної політики. На утримання «місіонерів» о. Скрібана наложено на села спеціальні податки, які відомим способом стягала жандармерія. Хто не ходив до церкви, що була під управою «місіонерів», хто не хотів платити церковного податку, того «місіонери» разом з жандармерією плямували «большевиком», при чому, на румунський лад, не бракувало побоїв і фізичних насильств. Наскільки цей «воюючий християнізм» місіонерів о. Скрібана був явним безглуздом, а то й богохульством, хай свідчить факт, що румунська влада,

під впливом «місіонерів» проголосила, що всі студенти одеського університету мають обов'язково сповідатися й причащатися під загрозою усунення з університету. Студенти, яким не вишуміло ще з голови матеріялістичне виховання большевицької школи, пішли до св. Сповіді й Причастя, зчиняючи бешкети й насміх з приводу своєї примусової участі в «релігійних заборонах», як казали, й викликаючи загальне згіршення серед віруючих. Не можна отже дивуватися, що українське населення було крайньо обурене поведінкою цих «місіонерів» і вороже до них наставлене, тим більше, що в багатьох випадках, особисте життя і моральна поведінка румунських «місіонерів» були просто скандальні.⁴⁸⁾

А проте, діяльність «місіонерів» о. Скрібана була, врешті, недосмаку навіть румунським окупантам. Чисельні скарги населення «Трансністрії» до румунського патріарха були причиною, що на початку 1942 р. до «Трансністрії» призначено було окремого митрополита, який повинен був очолювати релігійне відродження. Здавалося, що вибір упав на непоганого кандидата. Митрополитом «Трансністрії» призначено чернівецького митрополита, о. Віссаріона Пую, який свою духовну освіту здобув був, ще за царських часів, в Київській духовній академії. Новий митрополит дещо обмежив діяльність румунських «місіонерів» і призвав до праці над релігійним відродженням місцеве духовництво. До заслуг нового митрополита треба зарахувати ще факт, що він відновив чернечі чини в «Трансністрії», подбав про відновлення 12 монастирів, в тому числі теж колишніх великих монастирів — лавр св. Іллі та св. Пантелеймона, що були одними з найбільших монастирів в Україні, та зорганізував Духовні семінарії в Дубоссарах та в Одесі, що мали вишколювати новий священичий нарібок для «Трансністрії». На жаль, при цьому всьому, новий митрополит не мав найменшого зрозуміння для українських вірних, бо, будучи великим русофілом, він не захотів дозволити на ніякі українські впливи в церкві. Він поборював Українську Автокефальну Православну Церкву й довів своїм втручанням до того, що вона зовсім перестала в «Трансністрії» існувати. Під цим поглядом, митрополит Віссаріон Пую пішов далі, як «місіонери» о. Скри-

бана, за часів яких існувало в «Трансністрії» 6 українських автокефальних православних парафій, в тому числі одна в Одесі. А це ж були, власне, ці румунські «місіонери», що їх урядова «Одесская газета» похвалила за те, що вони не допустили до діяльності УАПЦ. «Найбільш цінною роботою», писала «Одесская газета», «румунської православної місії» в «Трансністрії» було те, що вона, в короткому часі, знищила з корінням «еретицьку липківщину» або «самосвятів» та встановила «єдину святу православну Церкву». Митрополит Віссаріон Пую продовжував цю політику «нищення з корінням УАПЦ», дозволяючи церковну відправу тільки на церковно-слов'янській мові з російською вимовою, або по румунськи. Проповіді можна було також голосити тільки в російській, або румунській мовах.⁴⁹⁾

Звичайно, українське населення Забужжя ніяк не потребувало румунської допомоги для відновлення релігійного життя й православної церкви. Християнської віри большевицький режим ніяк не зумів вирвати з серцець українського населення й Церква почала оновлюватися на українській землі, як тільки зникли останні залоги большевицького війська. До кінця 1942 р., з існуючих у «Трансністрії» 1150 парафій перед революцією, відновили свою діяльність 300-400 парафій, в тому тільки в одній Одесі понад 30. В цьому часі само населення «Трансністрії», майже без ніякої допомоги з боку румунської влади, відремонтувало понад 500 церков, в тому числі 21 церкву в одній тільки Одесі. Населення відновлювало церковні парафії, вибрало церковні ради, запрошувало на парафії священиків (брак священиків давався гостро відчувати), масово христило своїх дітей, вінчалось в церквах тощо. Очевидно, коли б не бракувало було, і то катастрофально, священиків, розмах оновлення релігійного життя був би ще більший.⁵⁰⁾

Під кінець румунської окупації «Трансністрії» можна було заобсервувати ще один поворот у церковній політиці румунських окупантів. Русифікаторська політика митрополита Віссаріона Пую не знайшла теж схвалення окупаційної влади. Під кінець 1943 р. митрополита Віссаріона Пую відкликали з «Трансністрії» і на його місце призначено було єпископом Ізмаїльським і «Трансністрії» о. Антима Ніку, може одного з найбільш

освічених молодих румунських духовників. Проте, аннали румунської окупації не занотували того, якою була його діяльність в «Трансністрії», бо румунська окупація цих земель уже кінчалася. На прояви тієї діяльності не було вже часу. Зате, післявоєнні аннали занотували факт, що єпископ Бусевський — Антим Ніка був одним із делегатів румунської православної церкви, які брали участь у вітанні московського патріарха з 500-літтям московської автокефалії, що святкувалися в Москві, в 1948 році. Тоді делегація румунської автокефальної церкви складала чолобитню московському патріархові й можливо, що сповідалася йому з гріхів, поповнених у «Трансністрії» за румунської окупації.⁵⁴⁾

Очевидно, українці не могли бути вдоволені з такого задоволення релігійних потреб за румунської окупантської влади. В Одесі, не маючи української православної церкви, в якій вони могли б помолитися Богові, вони почали ходити до греко-католицької церкви, в якій священником був українець. До речі, ця греко-католицька церква в Одесі постала ще заходами митрополита Андрея Шептицького, в 1940 р. Знов же, на провінції, цей протиукраїнський курс у церкві взагалі відштовхнув багато українців від участі в церковному житті, стихійне оновлення якого так брутально потоптали румунські окупанти з політичних причин.⁵⁵⁾

9. НАСТРОЇ НАСЕЛЕННЯ ОДЕСИ

Загально, серед одеського населення твердо було поширене переконання, що Одеса належить до України і, що вона ніколи не буде належати до Румунії. На таке переконання складалося багато причин. Перш-за-все, треба відмітити значну українську національну свідомість одеського населення. В двадцятих роках в Одесі солідно проведено «українізацію», а в тридцятих — до міста прибуло багато українців, які покинули свої села під час розкуркулювання села й насильної колективізації. Тоді число українців в Одесі, за даними міської статистики, збільшилося майже на 100%. Наслідки збільшення українського елемента в Одесі були ще й такі, що й чужонаціональні одесці почали ставитися до українського народу, його культури і мови з пошаною тощо. В Одесі не помічалось зневажливого відно-

шення міщанського неукраїнського населення до українського селянина, що розмовляє українською мовою (мовляв, дивись, — це «деревенский петух»), як це можна було завважити в інших, зрусифікованих містах України. Хоча в Одесі розговорною мовою вулиці була російська мова, а радше спеціальний одеський діалект, проте все чужонаціональне населення «мами — Одеси» (жиди, німці, молдавани, греки, вірмени, болгари, росіяни) добре знали українську мову і не дуралися говорити нею. Населення Одеси звикло було до української мови, яка в цілому місті, мала повні права громадянства. Можливо, що до цього стану причинився факт, що Одеса була суто інтернаціональним містом, в якому жили представники аж 53 різних національностей, і росіяни не мали більшості в цьому місті, можливо, що причиною було те, що до останнього часу перед війною в Одесі існували добрі українські школи, добрий університет з традиціями центру української науки, прекрасний український оперний театр, українські драматичні театри, преса українською мовою тощо. В Одесі українська мова не призначалась тільки до святкового вжитку, вона таки дійсно широко вживалася одеським населенням у щоденному житті. Багато жидівських, молдаванських, польських та інших чужонаціональних родин посилали свої діти до українських шкіл і вживали українську мову, як рідну. Можна тільки дивуватися, що в таких умовах, в умовах сили українського елемента в Одесі, румунські окупанти рішилися були на русифікаційну політику в цьому місті. Але на цьому вони завелися.

Цікаво відзначити теж факт, що переконання про приналежність Одеси до України, підтримували під час румунської окупації Одеси, большевицька й німецька пропаганда. Можна подивляти, як тонко большевики відчували одеську дійсність під румунською окупацією і як вмівло вони її використовувати для своїх цілей. Русифікаційна політика румунських окупантів була їм дуже на руку, але знаючи невдоволення широких мас, большевики мусли зайняти протилежні позиції. В Одесі большевицькі підпільники виступали проти русифікаційної політики окупантів і дуже часто за-являлися, як українські патріоти. Російській пресі й пропаганді окупантів вони майже виключно проти-

ставляли свою підпільну українську пресу, українську пропаганду, українські листівки. Шептана пропаганда постійно нагадувала одесцям, що скоро прийде вже час, коли з Одеси виженуть окупантів й Одеса «об'єднається з матір'ю, вітчизною — Україною». Звичайно, це була добре продумана подвійна бухгалтерія: своєю українською пропагандою большевики навмисне давали румунським окупантам до рук аргументи, що Україна — це «большевицька вигадка», знаючи, що через те румунські окупанти ще дужче ширитимуть ненависну білогвардійщину в Одесі.

Коли ж німці говорили про приналежність Одеси до України, то вони, звичайно, думали про свій «райхс-комісаріят», тобто про Україну, як про німецьку колонію, якої одною із головних пристаней буде Одеса. Через Одесу німці плянували вивозити до інших країн українську пшеницю, цукор, сирівці, і прибутками цієї продажі не наміряли з ніким ділитися. Не бажали вони також ділитися українськими землями із своїми румунськими союзниками й тому постійно підкреслювали, що румунська окупація в «Трансністрії» — це провізорія на час війни. Знали про це добре румунські окупанти і через те вся їхня політика в «Трансністрії» мала характер «провізорії». Вони старались тільки використати її для своєї безпосередньої наживи.

Населення Одеси, а також цілого Забужжя, ненавиділо румунських окупантів і всі їхні порядки, не зважаючи на вільні базари, вільну торгівлю і ще ненайгірший режим, який дозволяв викуплятися від усякої біди за допомогою хабаря. Населення Одеси цілком відкрито висловлювало свою погорду до румунських носіїв західної культури та їхніх білогвардійських помічників і висміювало їх на кожному кроці. З почуттям великої зневаги дивився на румунського солдата український селянин, дарма, що румунська солдатня, звичайно сама селянського походження, не чинила завеликих бешкетів у «Трансністрії». Проте населення Забужжя ніяк не бажало собі заміни румунської окупації — німецькою, тро що щораз більше почали поширюватися чутки в 1943 р. Порівняння умов життя українського населення під німецькою й румунською окупаціями виходило таки на користь останніх.

За румунської окупації населення Одеси широко займалося «комерцією», черпаючи з неї велетенські доходи. Легко зароблений гріш одесити витрачували в кафе-шантанах, домах гри й розлуги, на пиятиках і забавах. Розвиток «комерції» сприяв, очевидно, розвитку бандитизму. Бандитські групи вільно гуляли в Одесі від самого початку окупації, але в 1943 р. діяльність різних банд особливо поживилася. Румунська поліція дивилася крізь пальці на діяльність різних банд, маючи з їхньої діяльності значний дохід у виді хабарів. Проте в 1943 році, румунська «сігуранца» гадала ще зробити на існуванні цих банд окремих «політичний» інтерес. Всі бандитські напади в Одесі пояснювалися румунською владою, як дії українського, або большевицького підпілля, які, до речі, румунська «сігуранца» вважала за одне й те саме «нещастя», згідно з обов'язуючою теорією, що українців видумали большевики. Таким чином, дозволяючи на діяльність банд і навіть підтримуючи їхню діяльність, румунські окупанти бажали відвернути увагу одеського населення від справжньої діяльності підпілля й скомпромітувати його в очах одеського населення. Існують також докази, що румунські окупанти старалися використати ці банди для поборювання підпілля, обіцяючи бандитам особливі ласки за таку «співпрацю». Ось так, напр., керівник «сігуранци» 5 поліцейного району міста Одеси — кишинівець Александреску, обіцяв своєму «приятелю» — відомому одеському босякові — Федці «Косоокому», що він дозволить йому пограбувати 100 жидівських помешкань у своєму районі без втручання поліції, якщо він тільки допоможе із своєю бандою знайти українську підпільну друкарню в районі і її знищить. Про це оповідав Федька знайомим босякам, які мали зв'язок з українськими підпільниками. Федька за друкарнею шукав, але її не знайшов. Про бій, що зчинився з цюго приводу між озброєними «бандитами», Александреску, якщо залишився між живими, може й досі думає, що він стався на тлі сутички одеських конкурентних банд. Насправді, це було трохи інакше. Федькових горлорізів розбили одеські босяки, але з інших мотивів. — Босяків з бандитами ідентифікувати не можна, але це вже інша тема.⁵³⁾

10. ОДЕСЬКИЙ БОСЯК У ЛАВАХ УКРАЇНСЬКОГО САМОСТІЙНИЦЬКОГО ПІДПІЛЛЯ

Одеські босяки були спеціальним прошарком Одеси, що дуже нагадував «батярів» з Личакова, чи Замарстинова. Ці сини великого портового міста призвичаєні були до необмеженої волі, проводили свої дні, здебільша, в пристані, або взагалі над морем, наймалися деколи до навантажування, або вивантажування кораблів, а часом гуртувалися в банди, що виконували надзвичайно сміливі вломи, або акції на велику скалю. Дрібним злодійством босяки погорджували і товариства звичайних злодіїв уникали.

Характеристичною рисою одеських босяків було те, що вони ненавиділи все, що російське. Зокрема, вони таки дуже ненавиділи російських большевиків, дарма, що останні вважали босяків соціально близьким елементом. Босяки не вважали большевиків навіть людьми. Причиною цієї ненависти треба вважати факт, що большевики (власне НКВД) поборювали босяків, не гидуючи в цій боротьбі жадними засобами. Це не вміщувалося в голови босяків, які, дарма, що займалися різними недозволеними кримінальним кодексом справами, проте в різних порухах між собою, завжди дотримувалися своєрідного «кодексу честі». «Босяки» дотримували завжди слова, в боротьбі не вживали підступних хитрощів, гидували зрадою й доносами та жорстоко карали за них. Виступали завжди відкрито й відважно і погорджували смертю. Кожний одеський «босяк», чи це славний вломник, чи тільки звичайний собі ледар, дбав дуже про свій босяцький «авторитет», обороняв свою широку босяцьку волю всіма дозволеними засобами, ділився з «братом» (тобто з іншим «чесним» босяком) останнім і солідарно цього «брата» обороняв, не зважаючи на жодні наслідки. Хто цих загальних «законів» не придержувався, той у босяцькому жаргоні отримував згідливу назву «баланди» (риб'яча юшка), якою «чесний» босяк погорджував. На думку босяків, з цієї людської «баланди» рекрутувалися «урки», тобто кримінальні злочинці і злодії, що не придержувалися жадних законів «чесної» поведінки, але також «фараони», тобто поліцаї, зокрема большевицькі енкаведисти. «Фараонів» босяк трактував гірше ніж «урків», бо на його думку, «урки» ско-

тилися до свого рівня власне через стосування недозволених методів боротьби «фараонами». Боротьба з цими «фараонами» належала вже до «босяцьких» традицій Одеси всіх часів, але боротьба з підступними большевицькими «фараонами», які в боротьбі з босяками стосували методи зради й різні провокації, якими гидував босяк, переходила вже всякі уявлення. Для босяків большевицькі «фараони» — це вже були тільки «енкаведовські стерви» (в одеській говірці — «стерва» — фемінінум), які кожний чесний «босяк» повинен вигублювати, як «клопи» (блощиді) в своїй хаті. Боротьба «босяків» з большевицькими «фараонами» велася завзято за весь час большевицької окупації Одеси і ми гадаємо, що колись історики, на підставі архівних джерел, напишуть нам історію цієї цікавої й завзятої боротьби. І ця боротьба, це нам треба усвідомити, була ведена між людьми, що понад усе полюбили волю. Й ч у ж и м режимом, що цю волю старався обмежити.⁵⁴⁾

Так, чи інакше, ненависть до всього російського у босяків — це була, перш-за-все, ненависть до російських «фараонів». Так уже складалося в Одесі, що «фараонами» були росіяни і то, здебільша, чужі Одесі. Вони були для босяка символом чужої йому, національно й соціально, влади. Босяки наших днів мали вже слабке уявлення про те, чим був для їхніх батьків царський, або денікінський режим, але їхні батьки не мали про них доброї думки. Царських чи денікінських «фараонів» одеська босячина поборювала в неменшій мірі, ніж большевицьких наступників. Коли ж одеські босяки побачили російських білогвардійців наших днів, що так ганебно вислугувалися «циганським» «фараонам», то вони їх зразу зненавиділи так, як большевиків. До сучасних білогвардійців, одеський босяк ставився з легковаженням і погордою. Для нього — це були «білоручки», «господа градоначальники», «ненужные старички», «болгарская баланда» тощо.⁵⁵⁾

На тлі цієї загальної ненависти до білих і червоних росіян, серед одеських босяків зродилося зацікавлення українським визвольним рухом. Західноукраїнські підпільники, що опинилися в Одесі, не мали жадних упереджень до цього соціального прошарку. Серед них було декілька львов'ян, які пам'ятали, наскільки

львівські «батьки», що будучи здебільша, українського походження, були перешкодою у боях за Львів 1918 р. Підпільники сміливо підійшли до босяків і зуміли захопити їхню романтичну яву міражем багатой, самостійної України, української Одеси — великої міжнародної пристані, до якої приїжджатимуть кораблі з цілого світу та великими можливостями, які в таких умовах матимуть одесити. В українському підпільнику, одеський босяк швидко відкрив «рідного брата», який також не признає жадних чужих «фараонів», що також гидує провокацією, зрадою, доносом, що також вміє постояти за друзів своїх, що також керується «законами чести». Одеський босяк захопився цим усім і жваво помандрував у ряди українського самостійницького підпілля, віддавши йому великі послуги своїм знанням місцевих умовин, своєю погордою до всякої чужої влади і своїм розмахом та відвагою у важких ситуаціях. Одеський босяк став українським підпільником і то підпільником високої марки. Історія одеського підпілля повна прикладів героїзму, посвяти й відданості одеського босяка українській визвольній справі. На жаль, цю історію ще треба продовжувати писати, вона ще не закінчена.⁵⁶⁾

Це від одеських босяків прийняли українські підпільники арії пісень, що їх пізніше співали в УПА з підкладеними українськими словами. Дехто тепер дивується, звідкіля ці пісні взялися в УПА й боліє над «засміченням» української пісні. Кажуть, що це пісня «російська», що вона калічить нашу духовість. Помінаючи вже факт, що в підсоветських умовинах, часом доцільно співати советські, чи російські пісні з підложеним українським революційним змістом⁵⁷⁾, бажаємо зазначити на цьому місці, що одеська босяцька пісня — це пісня не російська, вона одеська. Пісня Одеси, такої як вона була і такої, якою вона ще є. Ми не можемо зрідатися ні Одеси, ані її пісні. Навіть тоді, коли вона своїм характером цілком не підходить до клясичної української народньої пісні, пісня української Одеси все таки належить до українського репертуару, якщо не мовно, то цілком певно в мелодії, що має в собі щось особливе й відмінне від російської пісенної творчості.⁵⁸⁾

11. НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ В «ТРАНСНІСТРІЇ» І ЇХ ВІДНОШЕННЯ ДО УКРАЇНСЬКОГО САМОСТІЙНИЦЬКОГО ПІДПІЛЛЯ

Румунські окупанти не винищували жидівського населення Одеси й «Транснестрії» за гітлерівськими зравами. Не зважаючи на офіційний антисемітизм, румуни приймали жидів до праці в адміністрації, до промисловости і до торговельних установ. Жиди вільно займалися «комерцією», а жидівські музики пригравали румунським окупантам і одеситам на своїх інструментах у каварнях, кафе-шантанах, клубках і касинах. Ситуація погіршилась для жидів, коли в 1943 р. збільшилися впливи російської білогвардійщини і коли в Одесі появилася антисемітський НТС. Тоді заборонили жидівським учням ходити до шкіл, почали витісняти жидів з адміністрації й установ, а навіть почалися масові арештування та вивіз до Німеччини на страту. Немало жидів вигубили тоді російські добровольці у застінках «сігуранци»⁵⁹⁾, при чому деякі «герої» публічно чванилися, що вони знищили сотні жидів. Назатал, одначе, жидівське населення «Транснестрії» не зазнало таких важливих втрат, як у інших областях України. Навпаки, румуни перевезли до «Транснестрії» значну кількість жидів з Буковини й Басарабії, де вони, здебільша, могли переходитися аж до приходу большевиків, якщо їх не знищили відступаючі німці. У загальному, жидівське населення Одеси й Забужжя орієнтувалося на большевиків і брало значну участь у діях большевицького підпілля, головню в Одесі⁶⁰⁾.

Цілий час свого побуту в Одесі та в «Транснестрії» між українськими підпільниками і місцевими німцями були цілком коректні відносини. Серед німців Одеси й Одеської області живі були ще спогади про перебування в німецьких колоніях Одещини частин Української Галицької Армії в 1919-1920 рр. Німці згадували про частини УГА, як про регулярну армію, що зразково поводитилася в колоніях й обороняла життя й майно німецького населення перед наскоками денікінців і большевиків. Одеські німці говорили нашим підпільникам, що вони не розуміють німецької політики в Україні і, що з нею не походжуються. «Краще мати заприятену з Німеччиною українську дер-

жаву, в якій німці, з природи речі мусіли б відогравати велику роль, ніж якусь німецьку колонію, яку, до речі, нема ким навіть сколонізувати», казали одеські німці-інтелігенти. До румунських окупантів німці Одещини ставилися цілком негативно і вони не називали інакше своїх «союзників», як «злюдіями», «циганамми», «хабарниками», «дурнями» тощо. Одеські «фольксдойчери» вели цілком відкрито пропаганду в Одесі, що румунська окупація — це явище переходове і, що Одеса й «Трансністрія» належатимуть до Райхс-комісаріату України. Пропаганда ця мала значний вплив на настрої місцевого населення, яке, через неї, не вважало румунську окупацію за остаточну розв'язку питання «Трансністрії».

В Одесі й «Трансністрії» місцеві німецькі «фольксдойчери» мали статус екстериторіяльності. Райони, що мали німецьку більшість, адмініструвалися цілком самостійно. Серед німецького населення проведено було набір до німецької армії. В Одесі німецьке життя концентрувалося в Німецькому домі, в якому часто відбувалися доповіді, показувалися німецькі фільми, давалися театральні вистави для вояків німецького гарнізону. Існували окремі німецькі початкові й середні школи, при яких організовано було загони «Гітлерюгенд». Все ж таки серед німецького населення Одеси, не зважаючи на пропаганду різних приїжджих партійних «бонзів», не помічалось німецької расової дурійки, яку ці пропагандисти старалися заціпити. Одеські німці втримували коректні відносини з місцевим українським та російським населенням. Деякі німці мріяли про відновлення передреволюційних відносин з упривілейованим становищем німецьких колоній і великими економічними можливостями в «Зюд-руссланд», але величезна більшість була глибоко розчарована «новим порядком», що його принесла гітлерівська Німеччина. Ця більшість розуміла, що німцям в Україні прийдеться заплатити за цей «порядок» і, що їм одного разу прийдеться покинути українські землі і то назавжди.⁶¹⁾

Під час румунської окупації Одеси росіян не було в цьому місті більше, ніж 20% і зовсім мало було їх у сільських районах «Трансністрії». Тут і там зустрічались села старовірів, які придержувалися твердо своєї

віри та старих звичаїв. У котовській підпільній окрузі, підпільники радо гостювали в селах старовірів, де почувалися цілком безпечно, бо населення дотримувалося старинних правил гостинності, яку порушити вважалося великим гріхом. Старовіри не пили, не курили, в розмові ніколи не вживали сором'язких слів. Обряд свій пояснювали, як «православне святого Володимира», що його порушили московські царі і їх ставленики московські патріархи, а «старообрядці» заримали. Політично не були вони активні, бо й так вважали, що «всяка власть походить від Бога» і її треба слухати. Підпільники мали про них думку, що вони не робитимуть ніяких клопотів українській владі, якщо така заїснує, й житимуть спокійно далі своїм окремішнім життям.⁶²⁾

Серед одеських росіян можна було завважити три різні групи, що по-різному сприймали окупаційну дійсність. Можливо, що найчисленніша з них — це була група, яка цілком мало переймалася злободенними політичними питаннями і всю свою енергію вкладала в торгівлю та спекуляцію. Комерсанти ставили собі особисту наживу головною метою свого існування і вони мало зворушувалися російськими патріотичними вимогами, що їх ставили російські патріоти білого, чи червоного зразка. Ця група була ліберальна й інтернаціональна в своєму мисленні і вона була б радо погодилася на існування української влади, щоб тільки влада забезпечила широку свободу торгівлі, змогу імпортувати товар з чужих країн та дороблятися на експортних й імпортових торговельних транзакціях через одеську пристань, яка, до речі, повинна б мати спеціальний статус. Власне, з цих кіл висовувано думку, що Одеса повинна бути для України вільним містом із статусом, що його раніше мали в Німеччині Гамбург чи Бремен. Росіяни з цієї групи однаково негативно ставилися як до большевиків, яких ненавиділи за тоталітаризм й обмеження всяких свобод, так і до білих росіян, що їх уважали за пережиток минулого. Представники НТС-у, що досить численно повилися були в Одесі насторожували оцих ліберальних і підприємчивих росіян своїми фашистськими й антисемітськими доктринами. Одеські ліберали відкидали всякий тоталітарний спосіб думання, імперський комплекс, обмеження особистих свобод, бо це все нагадувало їм

большевизм, що вони його відкидали в цілості як систему, що не сприяє «комерції» і тому способів життя, що вони його вважали як самотньо доцільний. З російськими одеськими лібералами українські підпільники часто обмінювалися думками й гадаємо, що вони на своїх російських співрозмовців не зробили поганого враження.

Все, що не належало до цієї групи, містилося в російському патріотичному таборі. Звичайно, велика більшість у цьому таборі складала групу червоних росіян, що були членами большевицького підпілля, або його симпатиками. Ця група вірила свято в перемогу червоної армії й поворот большевицької влади до Одеси та старалася із свого боку допомогти для здобуття швидкої й остаточної перемоги. До цієї групи належала, головню, молодь, яка цілком відкрито висловлювала свої большевицькі погляди, віру в комунізм і його перемогу в цілому світі. Вона скрайню зневажливо відносилася до румунських окупантів і до білоросійських емігрантів, що в обозах румунської армії прибули до Одеси. Серед цієї молоді пробував діяти НТС, але не досягнув великих успіхів.

Найменшою — чисельно, серед російського населення Одеси була група, що визнавала «білі» ідеали, чи то царського, чи теж націоналістично-ентесівського напрямку. Дарма, що в Одесі численно появилися колишні російські емігранти, дарма що вони мали повну підтримку румунської окупаційної влади, російське населення Одеси, за нечисленими винятками і то, здебільша, большевицько-агентурного порядку, не мало найменшого зрозуміння для цих «ідеалів». Факт, що російські емігранти з'явилися як допоміжний персонал зневаженої й несерйозної для одеситів румунської окупаційної влади, осмішував цих невдах в очах одеського населення до решти й винищував їх доценту як ідейну силу. Російські емігранти може мали, в своєму зрозумінні, найкращі наміри, може вони й справді виявили велику посвяту в поході до «батьківщини», за якою, на чужині, без сумніву тужили, але їхнє незрозуміння для національних і соціальних змін, що зайшли за час їхньої відсутності, їхня реакційність і пов'язання з окупаційною владою, їхня спроба будувати білу Росію на українській землі, засуджувала їх на-

перед на повну невдачу. В Одесі для них місця не було, не вважаючи на факт, що румунські окупанти, за всяку ціну, ще місце для них зробити хотіли.⁶³⁾

Інші національні меншини в Одесі цілком коректно ставилися до українського народу та до українського самостійницького підпілля. Болгари в Благоєвському районі вітали проголошення української держави і впродовж цілого часу окупації співпрацювали рівнож коректно, при чому одеські вірмени віддали деякі послуги підпіллю для організації одеських підпільних друкарень і доставки потрібних грузинських і вірменських шрифтів для друку листівок. Одеські поляки були властиво українцями і підпільна сітка в Одесі мала декілька підпільників, що були польського походження, але польської мови навіть не знали. Також дуже зукраїнізовані були одеські молдавани, хоча серед них переважали большевицькі настрої. Під час румунської окупації молдавани не бажали, щоб їх утожожнювати з румунами. Не вважаючи на румунську пропаганду, вони відпекувалися від усякої спільноти із своїми волоськими братами. Акція румунізації одеського молдаванського населення мала дуже малий успіх. Ми вже згадували, що велику більшість одеських «фольксрумунів» становили одеські росіяни, які з цієї нової національної приналежності старалися отримувати особисті користі.⁶⁴⁾

12. БОЛЬШЕВИЦЬКЕ ПІДПІЛЛЯ В ОДЕСІ Й «ТРАНСІСТРІЙ»

Ми вже згадували, що большевицьке підпілля в Одесі було серйозною справою й воно було грізне для його противників, чого не можна сказати про інші міста південної України. Хоча воно спиралося, не так на місцеве населення, як на партизанські й диверсійні загони, воно мало в Одесі ґрунт. Значну кількість оцих партизанських і диверсійних загонів червона армія залишила в Одесі під час евакуації і вони були добре, на військовий лад зорганізовані, добре озброєнні й отримували регулярну поставку й поповнення повітряним, або морським шляхом. Головною базою цих загонів були одеські т. зв. катакомби, але й теж рибальські оселі над берегами Чорного моря, в яких теж большевики залишили значну кількість своїх партизанів і диверсан-

тів, передбачаючи, що одеських підпільників треба буде постачати теж від моря. Ось так німці розкрили велику підпільну большевицьку організацію у великому селі Маяки над дністрівським лиманом. У цьому селі німці арештували й повісили провідника підпільної організації — Мирона Багача, колишнього червоного партизана з часів громадянської війни. Не зважаючи на погром большевицької підпільної організації в с. Маяки, вона продовжувала діяти і коли армії з українського фронту маршала Малиновського наблизилися до Одеси, маяцькі партизани виступили цілком відкрито, причиняючись до большевицької перемоги. Звичайно, серед цих маяцьких партизанів було багато большевицьких диверсантів, що були надіслані в це село для поповнення існуючої організації.⁶⁵) Большевицький партизанський рух захопив теж інші села Одеської області, головню в Біляївському й Овідіопільському районах, де колись діяв славний большевицький ватажок — Григорій Котовський. Ці партизани поширювали свою дію здовж ріки Дністра, мабуть з розрахунком, щоб уздовж течії Дністра створили партизанський фронт, який перешкодив би німцям чи румунам зорганізувати там оборонну лінію. Оце завдання «придністровські партизани» (така їх була офіційна назва) виконали повністю. Коли в березні 1944 р., армії маршала Конєва проламали фронт німецької 8-ої армії біля Гайворону і зайняли Вапнярку, «придністровські партизани» унеможливили 8-ій армії зайняти оборонні становища здовж Дністра. Це використали армії марш. Конєва і вже 20 березня 1944 р. перейшли Дністер та створили мостовий причілок у районі м. Сорока в Басарабії, яке й зайняли. Оце операцію знаменито підготували румунські окупанти, виселяючи низку українських сіл над Дністром в районі сс. Камінка, Кодима, Рапків, Рибниця. Виселивши з цих сіл українців, румунські окупанти запросили туди, на «поселення», большевицьких партизанів.

Виселювання українців з сіл, що лежали на території колишньої Автономної молдавської ССР відбувалося ще в 1941 р., але, на широку скалю воно було проведено в другій половині 1943 р., наче такі справді за спішними дорученнями головної команди червоної армії й Сталіна. Тоді румунські окупанти рішили виселити все українське населення із сіл, що лежали на терито-

рії Молдавської АССР, мабуть підготовляючи приєднання цих сіл і районів колишньої Молдавської АССР безпосередню до Румунії. Румунські окупанти відгрозувалися також, що виселять до «Трансїстрії» всіх українців з Буджаку, тобто з території, створеної в 1940 р., Ізмаїльської області, бо це, нібито, були самі українські націоналісти. Населення великого й свідомого села Татарбунари постійно жило під загрозою такого виселення.

Виселення українського населення з рідних сіл відбувалося несподівано і по-грабіжницьки. Так виселяли українців із сіл Катеринівка, Кодима й багатьох інших. Виселені українці мусіли залишити майже все своє майно і так голіруч виїздити із своїх сіл до нових місць призначень. Окупантська влада, одначе, на цих нових міс ях нічого не приготувала для виселенців, які й розбрелися по цілій «Трансїстрії» в розшуках праці й пристановища. До виселених сіл нікого не стравдали і вони залишилися пусткою, поки в них не примістилися большевицькі партизани. Звичайно, ті партизани поставали із збройних банд місцевого населення, яке поверталось до своїх сіл після довшого скитання по «Трансїстрії». Ці люди були вже охочі боронити себе за всяку ціну, й ними дуже швидко заопікувалося большевицьке підпілля, озброюючи їх та даючи їм свій провід в боротьбі проти румунських окупантів.⁶⁶)

В 1943 р., ґрунт для існування большевицького підпілля створився ще й тому, що румунські окупанти посилили свою грабіжницьку політику в «Трансїстрії». Тоді вони почали завзято грабувати окуповану країну і вивозити все, що їм тільки вдавалося захопити до «реґату»⁶⁷). Окупанти збільшили свої вимоги до трудової громад і від селчн почали відбирати всі продукти, залишаючи їм тільки трохи кукурудзи й картоплі.

За урядовими даними, в 2 половині 1943 р. румуни вивозили з «Трансїстрії» до «реґату» щомісяця около 5 000 вагонів різних харчових продуктів. Тоді теж вивозили з Одеси трамвайні вози й рейки, залізні електричні стовпи, машини й фабричне «статкування тощо. З одеського порту відправили до Румунії всі судна й човни, а по крамницях почали реквірувати золото хутра, вартісні предмети. Не залишили навіть бізона в одеському зоологічному саді, якого теж вивезли до Румунії. З

сіл забирали трактори й комбайни. Ліси, яких у «Транснестрії» було 190 000 гектарів, почали вирубувати й дерево вивозити до «реґату». Очевидно, оця безглузна грабіжницька господарка румунських окупантів надзвичайно озлоблювала місцеве населення, яке в збройних виступах большевицьких партизанів і підпільників добачало одну оборону перед грабунком.⁶⁸⁾

Це й стало причиною, що большевицьке підпілля в Одесі й «Транснестрії», яке досі займалося, головню, пропаґандою серед населення, шпигунством за завданням своїх штабів, диверсією й саботажами проти окупантів та терористичними акціями проти колябсрантів, у 1943 р. почало виступати масово, організуючи сміливі ударні акції, що, до певної міри, нагадували дії польської АК у Варшаві. Хід акцій свідчив про те, що їх детально організували й ними проводили військовики. У своїй посиленій пропаганді, большевицьке підпілля й далі спекулювало на ненависті місцевого населення до румунських («циганських») окупантів і німців, але, у відмину до большевицької пропаганди в інших областях України, большевицька пропаґанда в Одесі та в «Транснестрії» дуже часто мала українські патріотичні нотки. Українські підпільники пояснювали український характер большевицької пропаганди в Одесі двома причинами: 1) Ставка румунських окупантів на російських білогвардійців з їхнім заперечуванням самого існування України й українського народу, що не мало найменшого відзвуку в Одесі навіть серед місцевого російського населення; 2) Охота відвернути увагу місцевого населення від пропаганди і дій українського самостійницького підпілля, що як ствердили большевики⁶⁹⁾, мало ґрунт, авторитет і престиж в Одесі та користувалося симпатіями місцевого населення. Це й було також причиною, що в своїй пропаганді большевики застрашували населення Одеси карою не тільки за співпрацю з румунськими й німецькими окупантами, але й теж за співпрацю з українськими самостійниками.⁷⁰⁾

Була ще одна характеристична риса, що відрізняла большевицьке підпілля в Одесі від такого ж підпілля в інших областях України. У містах під німецькою окупацією большевицькі підпільники майже відтверто співпрацювали з німецькими окупантами, зокрема з німецькою поліцією, з метою фізичного винищення ук-

раїнських самостійників. Для німецьких окупантів українські самостійники були ворогом ч. 1 і вони винищували українських самостійників всіма можливими засобами. У цю боротьбу проти українських самостійників включилися повною парою большевицькі підпільники, які давали гестапові неоцінені послуги у вистежуванні західноукраїнських підпільників та їх друзів і симпатиків з-поміж місцевого населення. «Західняків» можна було легко пізнати по одягу, чи по вимові, і коли тільки большевицькі підпільники зорієнтувалися, що за ними шукають німецькі окупанти, вони почали активно вилловлювати їх і віддавати в руки німців на страту. Пізніше большевицькі підпільники зорганізували цілу мережу слідкування за українським самостійницьким підпіллям і дбайливо ділилися своїми спостереженнями з німецькими окупантами, тим більше, що большевицькі підпільники часто ставали на службу в німецькій, або допоміжній поліції. Зробили вони теж багато лиха через своїх підпіларків, що були «секретарками», «перекладчицями» й службовичками в німецьких установах, а на практиці були полюбовницями різних німецьких окупаційних кациків.

Отже, в Одесі, такої співпраці большевицького підпілля з румунськими окупантами не було. Факт цей пояснювали українські підпільники тим, що большевицьке підпілля соромилося такої співпраці, знаючи, що з них місцеве населення буде насміхатися за такі вчинки. Відкидаючи співпрацю з окупантами, в боротьбі з українським самостійницьким підпіллям, большевицьке підпілля вибрало методу інфільтрації. Воно, на власну руку й власними засобами слідкувало за діяльністю українського підпілля й старалося пролізти в його ряди, щоб розпізнати його таємниці й унещадливо вивести всі підпільні клітини на випадок повороту большевицької армії до Одеси. У боротьбі проти цієї інфільтрації, дуже добрі послуги віддавали українському підпіллям одеські «босяки», які інстинктивно вміли викривати всяких «бацилів», як вони їх називали. Поговорить такий «босяк» з людиною і вже знає, що це «бациля» (в одеській говірці — фемінімум), чи ні. Коли вже трапилася «енкаведовская стерва», то такого пізнавали здалека, навіть не потребуючи з ним говорити. Все ж таки, цією інфільтраційною методою, як це вже показали по-

дії за поновної большевицької окупації, большевикам вдалося досягнути деякі успіхи.

Наприкінці 1943 р., большевицьке підпілля в Одесі збільшилося через морські й повітряні десанти. Воно почало вже готуватися до рішальної розправи з окупантами. Виступали вже майже цілком відкрито. У річницю большевицької революції, 1943 р., в Одесі повішали всюди червоні прапори, їх вивісили навіть на одеському соборі та на резиденції мітрополита. Політруки в повній військовій формі, з участю добре озброєної військової охорони, відбували святкові доповіді для населення. Румунські окупанти і їхні білогвардійські помічники із страху не показували навіть носа. Румунські окупанти не були вже панамі ситуації⁷⁴).

Тричі впродовж румунської окупації большевицьке підпілля, через різних посередників, пропонувало українським підпіллям переговори. Уперше, ці розмови запропонували на початку 1943 р. Українські підпілляники на розмови погодилися. Представники большевицького підпілля, покликуючись на симпатії одеського населення до українського підпілля й на успішні переговори «Верховної ставки» з ГК УПА, запропонували спільні акції проти румунських окупантів та їхніх білогвардійських помічників. «Коли українські і червоні партизани могли домовитися між собою щодо спільних акцій проти німецьких окупантів, то невже ми не зможемо домовитися щодо спільних акцій проти „диганів“?» — питався большевицький представник своїх українських співрозмовців.⁷⁵) Умовою договору було підпорядкування української підпілляної сітки й підпілляних комунікаційних ліній Одеському партизанському штабові, від імені якого виступав большевицький представник. Українці відповіли, що спитаються про рішення свого проводу. У приватній розмові большевики старалися переконати українців, що після війни Україна буде «самостійна» і «соборна», що «кологоспи будуть зліквідовані», що «історія (!) витягає до українських націоналістів руку, якої вони не можуть відкинути й мусять її тепер прийняти» і т. п. Переговори відбувалися в хвилини, коли рішалася доля Сталінграду, й, очевидно, большевицькі співрозмовці покликалися на переговори, що їх справді вів представник советського генерального штабу — полк.

Лукія з отаманом Тарасом Боровцем-Бульбою, восени 1942 р. Тоді, в наслідок цих переговорів, диверсійно-розвідча група полк. Медведєва заключила з отаманом Бульбою договір про «нейтралітет» і гостювала понад пів року на території УПА під командою Бульби.⁷⁶) Під час цієї першої розмови визначено термін другої розмови, яка, однак, не відбулася через арешти українських самостійників, що мало місце в 1943 р.⁷⁴)

Дві наступні розмови відбулися восени 1943 р. Здається, метою тих розмов було встановити, яке становище займе українське підпілля до різних большевицьких акцій в Одесі, зокрема, на випадок повстання, що його большевики підготували в Одесі⁷⁵). Большевики запропонували українцям включитися до всіх цих акцій і підпорядкуватися большевицькій команді. Вони бажали взяти на «учот» всі українські підпілляні клітини, друкарні, звена, їх озброєння тощо⁷⁶). Вони перестерігали українців, щоб ніяким чином не зв'язувалися з румунами, бо тоді большевицьке підпілля залишить свій «нейтралітет» і виступить всією силою проти українців.⁷⁷) Українці заявили своїм большевицьким співрозмовцям, щоб вони із своїми пропозиціями звернулися до ГК УПА, яка в цій хвилині є «найвищою суверенною владою в Україні»⁷⁸).

Треба підкреслити, що в усіх трьох випадках, розмови відбувалися з большевицької ініціативи. Українці з большевицьким підпіллям контактів не шукали. Після перших розмов Головний провід ОУН заборонив одеським підпіллям вести офіційні переговори з большевицьким підпіллям. Останні дві розмови велися неофіційно, для ствердження большевицьких намірів у відношенні до українського підпілля і большевицьким представникам була дана відповідь, згідно з інструкціями ГК УПА і ГП ОУН.

13. ОРГАНІЗАЦІЯ Й ДІЇ УКРАЇНСЬКОГО САМОСТІЙНИЦЬКОГО ПІДПІЛЛЯ В ОДЕСІ ТА В ЗАБУЖЖІ

Основу для створення підпілляної організації в Одесі та в Забужжі дали члени похідних груп ОУН. Вони створили Одеський обласний провід та 5 окружних проводів у різних місцевостях Забужжя. Все ж таки, це були тільки штаби без армії. Першочерговим зав-

данням цих штабів було, отже, створити підпільну мережу з місцевого населення. Завдання це не було легке, бо румунські окупанти, від самого початку, переслідували все, що національно українське, а зокрема слідували за тим, щоб на терені їхньої окупації не поширювалися українські самостійницькі впливи. В Забужжі не було навіть цього переходового періоду, що в теренах під німецькою окупацією, де, напр., у зонах під військовою окупацією і перед появою цивільної німецької окупації, українські самостійники мали змогу розвинути деяку діяльність. Під румунською окупацією українських самостійників переслідували від самого початку. Вже на заранні своєї діяльності в Забужжі похідні групи понесли важкі втрати.

Треба було отже йти в глибоке підпілля й конспіруватися. Найкращі можливості були в Одесі, де з цих причин, скоро зібралися майже всі члени окружних проводів, які мусіли тікати із своїх місць осідку перед переслідуваннями румунських окупантів. В одній тільки Голті умовини були такі, що члени похідної групи могли залишитися на місці. В Одесі наростало підкріплення прибуваючих — чи то з розв'язаного, в міжчасі легіону «Ролянд», чи теж підпільників, що прибували з доручення Дніпропетровського крайового проводу. З Одеси почалася, отже, повільна й обережна організація терену.

Ситуація покращала значно, коли підпільники відкрили румунську слабкість до «бакшишів», тобто до хабарів. Тоді, власне, всі одеські підпільники забезпечили себе місцевими паспортами та більше, або менше легальними квартирами, до яких були приписані. Це уможливило їм значну свободу рухів. Маючи місцеві паспорти, треба було тільки відповідно замаскуватися під «одеситів». Під цим оглядом хлопці були спритні і вже в короткому часі маскуванню полагджували прекрасно. Пізніше — про що ми переконаємось, їх уже не могло пізнати навіть місцеве населення, а зокрема імпортовані білогвардійці. Балакаючи з ними, вони думали про цих «львов'яків», як про найсправжніших мешканців соняшної Одеси.

В тім уже природа справжнього підпільника така, що він уміє собі дати раду навіть у найтрудніших ситуаціях. Одеські підпільники були власне такої породи.

Не зважаючи на факт, що кордон між Басарабією й «Трансністрією» стерегли пильніше, ніж усі державні кордони, підпільники з Одеси знаходили способи, щоб подіставатися до Басарабії й нав'язувати контакти з українським населенням Буджаку, що творив т. зв. Ізмаїльську область після прилучення Басарабії до СРСР в 1940 р. Підпільники мали деякі адреси й ключики до українських націоналістів, що жили в цьому терені й вони захотіли з ними нав'язати контакт.⁷⁰⁾

У нас привикли вважати Буджак — цю частину українських земель, як ще один Богом і людьми забутий закуток, в якому, ледве, чи знайдеться хоч один «свідомий» українець. Насправді, так воно не є. Населення Ізмаїльської області (тепер ця область скасована, а її територія влучена до Одеської області) було, національно дуже свідоме. Це були головню, нащадки запорізьких козаків, які осіли тут після знищення Запорізької Січі в 1775 р. Після ліквідації Дунайської Січі в 1828 р., українське населення Буджаку збільшилося новими поселенцями з-поміж дунайських козаків, які не бажали вертатися до Росії. Тоді, наприклад, постала рибальська оселя в гирлі Дунаю, заселена майже виключно колишніми запорожцями з-за Дунаю — Вилків. Це українська «Венеція», бо село побудоване на свалях, або маленьких острівчиках, а вся комунікація в ньому відбувається на чайках, чи лодках, по різних рукавах дунайського гирла. Населення Вилкова дуже свідоме, з живими ще козацькими традиціями. Дуже свідоме теж населення Татарбунарського району, рівнож з виразними козацькими традиціями. У районному центрі — містечку Татарбунари — дуже старинне українське населення, що може пам'ятає ще часи уличів — старовинного українського племені, що замешкувало ці землі. В 1925 р. населення Татарбунар разом із навколишніми селами підняло було повстання проти румунських окупантів, яке останні з великим трудом здушили. Було б теж помилкою думати, що населення Ізмаїльської області тільки стихійно свідоме своєї національної приналежності. В дійсності, справи стояли краще. Молодь з Буджаку залюбки їздила вчитись до українських шкіл у Галичині, а зокрема, дуже популярною серед них була львівська українська торговельна школа т-ва «Просвіта» (пізніше

т-ва «Рідна школа»), в якій кожного шкільного року вчилися хлопці й дівчата з далекого Буджаку. ОУН мала теж у Буджаку свої клітини й це було причиною, що певна кількість молоді з цієї землі брала участь у подіях на Карпатській Україні в 1939 р. Власне, до цих людей мали наші підпільники зв'язки, але їх не застали. Під час другої світової війни, румунські окупанти загнали всіх українських націоналістів до тюрем і концентраційних таборів. «Мудрий» режим маршала Антонеску вважав їх більшими ворогами, ніж навіть більшовиків.

Прекрасна нагода для поширення підпільної мережі в Забужжі трапилася тоді, коли румунські окупанти відновили навчання в Одеському університеті та створили Одеську духовну семінарію. Навчання на Одеському університеті відбувалося в російській мові, дарма, що 60-70% студентів було української національності.⁶⁰⁾ В Одеській духовній семінарії число українців було ще більше й перевищало там 80%. Отже власне ця молодь, що походила з українських сіл Забужжя, була цим елементом, що найскоріше поповнив кадри українського самостійницького підпілля, допомагаючи організувати підпільні райони та вів українську самостійницьку пропаганду. За допомогою цієї молоді відновлено дію 5 підпільних округів і створено ще шість підпільну округу на території Вінницької області, яка ввійшла в т. зв. «Трансністрію». І за допомогою цієї молоді зорганізовано цілу низку підпільних «районів». У деяких з цих районів, як ось у Голтському, Березівському, Онаніївському, Балтському й інших, підпільна мережа охопила була майже всі українські села. Про прихильне відношення болгарського населення Благоєвського району до українського самостійницького підпілля ми вже говорили. За свідченнями Обласного провідника — М. Річка⁶¹⁾, підпільна мережа Забужжя нараховувала під кінець румунської окупації понад 1200 підпільних звен на всіх 2468 сіл у «Трансністрії». У цьому місці треба підкреслити, що penetрація Одеського університету вдалася також тому, що самі підпільники записалися як студенти на цей університет, а деякі навіть поженилися з місцевими студентками.

Дальшим завданням підпільної організації в Забуж-

жі було створення підпільних «ліній» та «хат». Спочатку Одеський обласний провід був без зв'язку з Крайовим провідом у Дніпропетровську та з Головним провідом у Галичині. Щойно під кінець 1941 р., зв'язок цей налаштовано і з Дніпропетровська прибув для керування Одеською областю — М. Річка. Спочатку нормальна зв'язкова лінія до Дніпропетровська йшла через Варварівку-Миколаїв, але після організації підпільного осередку у Вознесенську, зв'язкову лінію спрямовано через Вознесенське й Кривий Ріг. Не зважаючи на те, в міру розбудовування підпільних клітин у південній Україні, почала функціонувати «експресова» лінія зв'язку з Одеси через Миколаїв і Херсон у Донбас.

Цією лінією користувався Головний провід для зв'язків з Кримом і Донбасом і нею їздив з Донбасу до Одеси Є. Стахів та інші донецькі підпільники за підпільною літературою, підкріпленнями, а теж для відпочинку. В Одесі відпустку можна було провести в задовільних менш-більш нормальних умовах. Зв'язкова лінія до Головного проводу і пізніше до ГК УПА використовувала, як це ми вже згадували, залізничне połącення Одеса-Жмеринка. Цією лінією, вже від 1941 року, прибули кур'єри ГП ОУН, щоб ствердити стан підпільної організації в Одесі, про яку не було досі певних відомостей.⁶²⁾

У дуже швидкому часі одеські підпільники зорієнтувалися, що Одеса може стати ідеальною поліграфічною базою для всього українського самостійницького підпілля. В Одесі було багато друкарень, в яких працювали місцеві люди і доступ до них не був трудний. Це й стало причиною, що в Одесі друкувалося багато підпільних видань ОУН, а пізніше УПА. З часом одеські підпільники придбали собі власну друкарню, в якій друковано журнал «Чорноморський вісник», радієві вісті для місцевого населення з різними назвами, а також листівки за запотребуваннями Дніпропетровського крайового проводу, або Обласного проводу Донбасу. Врешті, в Одесі надруковано деякі відозви до поневолених народів, а зокрема листівки до грузинів та вірменів, які надруковані оригінальними шрифтами, які віднайдено в одеських друкарнях. Відозви були приготовані в УПА старшинами грузинських і вірменських національних відділів, що тоді, поруч інших відділів поневолених народів, творилися в УПА. Для контролю цієї праці при-

іздив до Одеси керівник Головного пропагандивного осередку УПА (ГПО УПА), сл. пам. Йосип Позичанюк з відповідним штабом.⁸³) Це все було й причиною, що в Одесі зберігалися значні запаси підпільної літератури, з яких користала підпільна мережа всієї підпільної України.⁸⁴)

Українська самостійницька пропаганда, тобто ширення українських самостійницьких ідей, програмових залогень ОУН, поборювання большевицької пропаганди, була, довший час, головною формою діяльності українського підпілля в «Трансністрії». Про пропаганду ширено шляхом розповсюдження української самостійницької літератури, але також шляхом усної пропаганди. Здається, ніде так добре не поширювалася шептана пропаганда, як у самій Одесі. Це був дуже добрий терен для поширення всяких вісток, гасел, кличів, догтепів. Дуже добре поширювалися в Одесі різні нелегальні видання й листівки. На «Радісві вісті», поширювані друком, або на циклостилї, в яких передавано вісті, головно, за Бі-Бі-Сі, був в Одесі великий попит. Факт, що вони друкувалися українською мовою, причинявся значно до престижу українського самостійницького підпілля і до престижу українства взагалї.⁸⁵)

Іншим завданням нашого підпілля, зокрема в періодї де арештів 1943 р., були різні акції за покращанням умов національно-культурного життї в Забужжї. За покращання цих умов вело завязату боротьбу з румунськими окупантами українське населення Забужжя. Воно домагалося в румунських окупантїв української школи, української церкви української преси й українського радіомовлення.⁸⁶) Воно творило свої споживчі кооперативи і, за допомогою цих кооператив, старалося організувати національне й культурне життї, поруч обов'язкової господарської діяльності. В цю боротьбу включилося теж українське підпілля, намовляючи в багатьох випадках місцеве населення до неї. Ця боротьба, подекуди, давала позитивні результати. В Одесі, студенти місцевого університету, настирливо вимагали викладів українською мовою. Українське населення Одеси вимагало українських п'єс в театрі, української мови в церкві й школі, українських радіомовлень у міських радіовузлах. День, коли в наслідок цих вимог, поставлено вперше українську п'єсу в театрі, був святом для цілої української Одеси. Населення виповнило тоді театр по береги.⁸⁷) З цього часу, щораз частіше ставили ук-

раїнські п'єси в місцевому театрі. Також під впливом постійних вимог одеського населення, румуни почали передавати в міських радіовузлах українські радіовисилання з Букарешту, які до цього часу, часто вилучалися з букарештської програми.⁸⁸)

Ще іншим видом діяльності українського підпілля в Одесі було стеження за діяльністю російських білогвардійців та большевицького підпілля в Одесі. Діяльність ця була наказана спеціальною інструкцією ГП ОУН, який вважав Одесу показником для різних можливостей у цих ділянках.⁸⁹) Можна сказати, що коли йдеться про російську білогвардійщину, то українське підпілля мало значні успіхи у здобуванні її «таємниць». Здається такї, що й не було такої «таємниці», про яку не знали б українські підпільники. Річ у тому, що російські військові організації, що творили хребет одеської білогвардійщини, були доволі здеморалізовані подїями і, по різних неспіхах, цілком втратили орієнтацію. В кожному разі, ці військові організації ніяк не були небезпечним противником. Якщо не рахувати досить здеморалізованих смїгрантїв, вони складалися, головно, із старорежимних офіцерів, які якось щасливо зуміли пережити большевицький режим. Коли прийшли до Одеси румуни й почали зразу організувати «господ офицеров» у різні організації, ці офіцери думали, що буде організуватися біла російська армія і вони ще відіграють якусь роллю. Тоді в ці організації налізло багато всякого кон'юнктурного елементу, в тому теж певна кількість «малоросів». Коли ж показалося, що з надїй на білу російську армію ніщо не вийде, офіцери почали рахувати на приїзд до Одеси білогвардійського корпусу полк. Рогожина з Сербії. Тим часом, і «рогожинцям» шлях на Одесу не стелився і всі надїї на їх приїзд показалися марними. Після Сталїнграду одеське офіцерство почало щораз дужче розкладатися морально і вже дбало виключно про особисту наживу. Воно почало хитатися між різними орієнтаціями, то на ген. Власова, як на єдиного спасителя «матушки» Росії, то на англійський десант у Криму, чи навіть в Одесі, а то й просто на нові «золоті пагони» в советській «руській» армії. Серед цих змінливих орієнтацій, білогвардійське офіцерство знайшло ще розраду, коли румунські окупанти закликали їх поборювати українське самостійницьке підпілля. Вони жваво включилися в оце

поборювання, але й тоді «господа офіцери», або як їх називали одеські босяки — «сирал-губернатори» були скоріше жалогідними, ніж серйозним противником.

Ось картина такої «боротьби». Підпільники спіймали такого «героя», що стежив за ними, колишнього царського підполковника — Л. Цей дався роззброїти без спротиву і, зразу пригадуючи українську мову, заледбів: «Братіки, голубчики, не губить мене, пощадіть моє життя. Я в нічому неповинний — це оті сволочі циганськы напутали мене на це скверне діло. Помилуйте, я вам усе розкажу, що знаю». І, справді, розказав усе, що знав. Підпільники хотіли йому дати, по козацькому звичаю, 25 буків, але пожаліли старця, що плакав, як мала дитина. Вони його відпустили, обіцяючи, що даватимуть йому на водку за кожну вірну інформацію про дії «сігуранці» на протиукраїнському відтинку, але її перестерігаючи, що уб'ють, якщо їх зрадить, або як шпит через попадеться в руки. Офіцер погодився і, пізніше, справді постачав підпілля добрими інформаціями, за що завжди отримував ретельну заплату. Попиваючи з підпільниками горілку вже і хвалив їх, кажучи, що вони «славні хлопці» і «хороші люди», як «вообще українці», якими він командував ще за часів I світової війни. Не міг бідняга тільки стриматися від нарікань на «галичан». «Все було б добре, казав цей офіцер, якби не те, що ваше „командованіє“ єсть в Галіції, а галічане — ето уніяти і вообще вредні люди». Хлопці підсміхалися й потакували йому, радючи, що офіцер не може навіть пізнати, що говорить з цими «галіційськими уніятами» — так добре замаскованими під одеситів.⁹⁸⁾

Очевидно, з большевицьким підпіллям не було такої простої справи. Про деякі успіхи в інфільтрації большевицького підпілля, що дійсно мали місце, ще не пора говорити. На жаль, ці успіхи рекопенсувалися куди значнішими успіхами большевицького підпілля в інфільтрації українського підпілля. Вони йому підкинули декілька добре вишколених агентів, що після поновної большевицької окупації міста, спричинили залишені мережі деякі втрати. Тільки коштом болочого досвіду українське підпілля в ССРСР позбулося зайвої сантиментальности і навчилося, що в боротьбі з большевиками треба дуже застерігатися від ворожого інфільтрації. Найменше треба вірити цим невідомим персонажам,

що падають, наче з неба, говорять прекрасною українською мовою із зворушливим полтавським «ль», знають добре українську історію і вміють з пам'яті рецитувати різні національні фрази, так милі вухові західноукраїнського націоналіста. Одеські підпільники, власне, впади жертвою таких людей. Певною потіхою може бути факт, що це не були мешканці Одеси і навіть не українці.

Все ж таки, одеська підпільна організація, постала в бурхливі дні війни, перетривала ці удари. Навіть у большевицькій пресі проривалися часті вістки, то про дії різних «банд» типу «чорної кошки», то про різних «хуліганів», що спричиняють клопоти владі, то просто — про ворогів народу — українських буржуазних націоналістів. Вістки ці появилися теж у західноєвропейській пресі. Одесу покорити важко, її свободолюбне населення прагне національної й соціальної волі, не має зрозуміння для ніякої тиранії і обмеження свобід різними «фараонами» і, на тому ґрунті, ще довго жеврітиме полум'я боротьби проти ненависного режиму. В боротьбі українського народу проти большевицьких окупантів, непокірна Одеса — це важливий козир. на сьогодні і на завтра.

Українські підпільники, оті із Західної України, що їх доля кинула до цього чорноморського міста і ті місцеві, що влучилися в ряди українського самостійницького підпілля, добре знали волелюбні настрої свого міста й мабуть тому, завжди вимагали зброї від свого проводу, щоб себе озброїти й збройною рукою ставити спротив різним окупантам. Тієї зброї не було й тому одеські підпільники її отримати не могли. Загін УПА в Одесі, що його хотіли організувати одеські підпільники, не постав, дарма, що ці підпільники обіщували створити різні чуда цими озброєними загонами. І коли ми, в цьому місці, згадуємо про ці постійні вимоги зброї, що лунали з Одеси, то не тому, що ми віримо, що ці чуда дійсно могли статися. Для них не було відповідних умов, серед яких вони могли заіснувати. Ми тільки кажемо на майбутнє: Одеса — це одно з тих міст України, що може взяти зброю в руки й піти з нею на барикади. Населення Одеси воюватиме, як воювало недавно населення Будапешту. Історія українського підпілля в Одесі з часів минулої війни не залишає щодо цього ніяких сумнівів.⁹⁹⁾

14. ПЕРЕГОВОРИ ПРЕДСТАВНИКІВ ГК УПА З ПРЕДСТАВНИКАМИ РУМУНСЬКОГО УРЯДУ Й ГК РУМУНСЬКОЇ АРМІЇ В КИШИНЕВІ В 1944 РОЦІ

А втім, не тільки большевицьке підпілля зацікавилося українським самостійницьким підпіллям в Одесі. Ним зацікавилися, щоправда дещо пізно, румунські урядові кола. Ми вже згадували про те, що румунські урядові кола почали були дискусії з арештованими в Одесі, членами українського самостійницького підпілля й ті дискусії, з часом, довели до того, що румуни запропонували за посередництвом арештованих підпільників розмови з Одеським обласним проводом для устійнення засад румунської окупаційної політики в т. зв. Трансністрії. Одеський обласний провід відмовився пертрактувати з румунами і передав через арештованих відповідь, що одиноко компетентною для таких пертракцій є ГК УПА, як «суверенна влада в Україні».

Отримавши таку відповідь, румуни висловили охоту пертрактувати з ГК УПА про «перемир'я і співпрацю» і запропонували двом арештованим підпільникам поїздки в Західну Україну для передання ГК УПА цих пропозицій від імені ГК румунської армії. Поскільки Одеський обласний провід заздалегідь схвалив цю акцію і дозволив арештованим підпільникам посередничити в розмовах, обидва арештовані підпільники відправилися, з румунською допомогою, в Західну Україну де сконтрактувалися з ГК УПА й ГП ОУН. Вони передали румунські пропозиції на початку серпня 1943 року.⁹²

ГК УПА відповіла румунам, що вона пропозицію для переговорів прийматиме і радо вишле делегацію до Румунії під умовою, що отримає від ГК румунської армії офіційне запрошення на переговори із запевненням дипломатичної недоторкальности та збереження секрету перед німцями. ГК УПА подала також, що її делегація перейде кордон на Гуцульщині і зголоситься до найближчої станиці прикордонної сторожі. Ці станиці мусять бути попереджені про можливий прихід делегації і вони повинні негайно про це повідомити своїх зверхників. Представники ГК румунської армії повинні прибути на станицю й відвезти українських делегатів до місця переговорів. Після закінчення переговорів, українські делегати мають бути перевезені до тієї прикордонної станиці, яка буде ними вказана і звідки відбудеться пере-

хід делегації на українську територію. Наприкінці серпня 1943 р., одеський підпільник повіз листа ГК УПА з усіма цими пропозиціями, написаного у французькій мові, до Румунії. Текст цього листа писав д-р Богдан Галайчук.

На початку жовтня 1943 р., одеський підпільник повернувся з Румунії і привіз офіційне запрошення ГК румунської армії, написане теж у французькій мові. У ньому, ГК румунської армії повідомляла ГК УПА, що вона охоче прийме делегацію ГК УПА для переговорів про «перемир'я і співпрацю» і запевняє членам делегації дипломатичну недоторкальність і гостинність на румунській території. Рівночасно, ГК румунської армії повідомляла також, що переговорами зацікавився румунський уряд, який радо вишле своїх представників для пологих переговорів, якщо українці включать до своєї делегації в і м о х українських політичних діячів. Поза тим, ГК румунської армії запропонувала подати негайно місце переходу кордону й мотивувала своє прохання бажанням забезпечити українським делегатам вигоду й безпеку на румунській території. Коли таке місце переходу буде заздалегідь подане, писалось в листі ГК румунської армії, то її представники чекатимуть українських делегатів у цьому місці й негайно перевезуть їх до місця переговорів.

Пригадую, що оце бажання румунів знати заздалегідь місце переходу кордону викликало було застереження з боку деяких осіб в ГП УПА й ГП ОУН. Були голоси, щоб не надто довір'яти «циганам», бо вони можуть зрадити місце переходу кордону німцям і, таким чином, видати делегацію в руки гестапо. Пригадую, що й сам представник одеського підпілля не надто був захоплений цими пропозиціями і перестерігав перед можливістю віроломства. Все ж таки, більшість склонувалася до думки, що румуни трактують справу поважно й не мають, властиво, цілі й потреби надуживати довір'я українців. Тому теж ГК УПА відповіла, що умови прийматиме, а для обговорення технічних деталей переходу кордону й вибору місця разом з румунами уповноважене представника одеського підпілля. Цей заявив румунам, що подаватиме місце переходу кордону заздалегідь не доцільно, бо це місце й так треба буде вибрати щойно в останній хвилині, у зв'язку з такою чи іншою ситуацією по цей бік кордону. Якщо, наприклад, заздалегідь

місце переходу кордону вибрати, а в тому часі, в цій околиці буде німецька облава, то тоді перехід стане неможливий і переговори запізняться через пертрактації про інший пункт переходу. Одеський підпільник запропонував румунам, що він сам zorganizує перехід кордону, але для цього мусить мати кличку до всіх станиць прикордонної сторожі, а також право вживати своїх власних зв'язкових на румунській території. Коли ця передумова буде здійснена, він приведе українських делегатів до такої станиці прикордонної сторожі, до якої буде доцільно. Представники ГК румунської армії повинні чекати на приїзд делегатів у Чернівцях і, на повідомлення телефоном, приїхати до даної станиці, щоб забрати делегатів і відвести їх до місця переговорів. Несподівано румуни прийняли всі ці пропозиції одеського підпільника і ще похвалили його за організаційну справність.

У своєму листі до ГК румунської армії, ГК УПА повідомила, що відомі українські політичні діячі будуть включені до української делегації і, відповідно до румунської пропозиції, прохала про назначення до румунської делегації представників румунського уряду для переведення політичних переговорів. У листі подавалося теж, що ці відомі українські політичні діячі матимуть уповноваження для переговорів, як усі члени української делегації, виставлені на фіктивні прізвища (псевда), але запевняла, що їх ідентичність і політичний характер може бути, під час переговорів, відкритий на засадах взаємності, тобто тоді, коли делегати румунського уряду представлять відповідні повновасті до переговорів, де точно вкажуть правдиві прізвища, службовий характер і свої компетенції. Таким чином, перед ГК УПА, відповідно до цієї пропозиції, поставлено було ще завдання підшукати відомих українських політичних діячів, які погодилися б брати участь у переговорах. Рішено, що головою української делегації буде оцей відомий український політичний діяч, його заступником — представник ГП ОУН, два представники від ГК УПА й представник одеського підпілля. Коли йдеться про голову делегації, в ГК УПА дискутувалися дві кандидатури — проф. Василя Сімовича й маршала Василя Мудрого. Обидва ці панове співпрацювали тоді з ГК УПА й ГП ОУН. Проф. Василь Сімович був головою Комісії для реформи українського шкільництва, що її покликано до життя українське підпілля, а мар-

шал Василь Мудрий був політичним дорадником (реферату) З(овнішніх) С(прав) ГП ОУН (референт Микола Лебедь).⁹³⁾

Коли обидва панове висловили засадничу згоду брати участь у переговорах, ГК УПА рішчла, що проф. Василь Сімович очолить делегацію ГК УПА в переговорах з румунами, а маршал Василь Мудрий з угорцями.⁹⁴⁾ Треба також зазначити, що проф. Василь Сімович не тільки погодився очолювати українську делегацію в переговорах з румунами, але й, початково, погоджувався навіть на всі тарпати у зв'язку з нелегальним переходом кордону. На жаль, здоров'я проф. Сімовича погіршилося несподівано, й проф. Сімович не міг взяти участі в переговорах, в яких, дарма що не політичний, але культурний діяч, своїм знанням мови й відносин у Румунії, міг бути дуже корисний для української делегації. Коли наблизилася зима, в якій, звичайно, здоров'я проф. Сімовича гіршало, він повідомив ГК УПА, що не може рішитися на труднощі нелегального переходу кордону. В цій порі року, з огляду на своє здоров'я. Проф. Сімович зазначив, що він не відмовляється їхати до Румунії, але прохав, щоб еventуально за допомогою румунів улаштувати справу так, щоб він міг поїхати до Румунії залізницею. Це поставило ГК УПА перед непередбачені труднощі. Зверталися до румунів із щораз то новими пропозиціями було недоцільно, а знов же висилати заслуженого українського діяча в дорогу з фальшивими документами, або в перебрані румунського вояка (як це пропонували нам наші румунські контакти у Львові), було ніяково. З великим жалем, ГК УПА мусіла зрезигнувати з участі проф. Сімовича в цій делегації. Але час наглив і остаточно сформовано делегацію в такому складі: 1) о. д-р Іван Гриньох — голова делегації, 2) автор цих рядків, як представник РЗЗ ГП ОУН (реферат зовнішніх зв'язків) і, рівночасно представник КВШ Львівського краю, 3) Сотник (-), як представник ГК УПА і 4) представник одеського підпілля ОУН, як член делегації. Замість намічених, початково, 5 осіб, призначено 4. На сигнал, що до переговорів усе приготовано, делегація, в зазначеному складі, виїхала, в другій половині січня 1944 р. до Румунії.⁹⁵⁾

Що хотіла досягнути оця делегація в переговорах з румунами. Вона ставила собі, згідно з інструкціями ГК УПА і РЗЗ ГП ОУН, мінімальні й максимальні цілі. Мінімально, делегація хотіла досягнути такі цілі: 1) Негай-

не звільнення українських політичних в'язнів з румунських тюрем і концтаборів; 2) отримання допомоги зброї та воєнних матеріалів для УПА; 3) отримання дипломатичної допомоги для перекинення наших людей до Туреччини, де вони могли б навіязати контакти із західними альянтами й зацікавити їх становищем в Україні та, зокрема, можливостями УПА й українською визвольною боротьбою. Максимально, делегація думала про досягнення таких цілей: 1) Уложення «тихого» альянсу проти большевиків; 2) перетворення Одеси й «Трансїстрії» в базу для УПА й українських визвольних сил; 3) широку допомогу для УПА в зброї, воєнних матеріалах, фінансах, харчах тощо; створення для УПА й українських визвольних сил вишкільної бази в Трансїванських Альпах; 4) широку дипломатичну й політичну допомогу для УПА й українського визвольного руху в світі, шляхом перекидування наших людей до нейтральних країн, забезпечування їх паспортами й допомогою з боку румунських закордонних представництв, полегшування контактів, головню в таборі західних альянтів, фінансової допомоги для наших людей закордоном тощо; 5) до часу вирішення справи північної Буковини й українських частин Басарабії шляхом договору між двома сусідніми, заприязненими державами — Україною й Румунією, признання в Румунії меншинного статусу українцям Буковини, Басарабії й Добруджі. Малося на думці, очевидно, доволі ліберальний меншинний статус, що ним користувалися в Румунії всі меншини (семигородські німці), «секлери» (семигородські угорці), (болгари, поляки) за винятком українців, що їх румуни вважали зукраїнізованими молдаванами, які чим швидше, повинні повернутися до своєї румунської національності й тому ніяких меншинних прав мати не могли. Для «неіснуючої» меншини, вважали румуни, не було й меншинного статусу.

Для української делегації, ситуація, в якій опинилася Румунія на порозі четвертого року війни на Сході, не була ніякою таємницею. Румунські армії були доценту розбиті над р. Доном і під Сталінградом, на Кубанському мостовому причілку та на Криму. Рештки румунських армій боролися в складі «Геєрєструппе Зюдукраїне», але політичні й військові керівники Румунії здавали собі справу, що катастрофа зближається і що її немає чім спинити. Хоча румунський «кондукаторуль» — маршал Йон Антонеску бажав дотримати

Гітлерові вірність до кінця, румунські політики, поза його плечима і за згодою румунського короля, почали серйозно застановлятися, як залишити потопаючий корабель свого німецького союзника й перекинутися на бік західних альянтів. Вже на початку 1943 р. визначний румунський політик і провідник селянської партії Юрій Манію, в порозумінні з королем і міністром закордонних справ Мігаєм Антонеску, вислав румунського дипломата й довіреного короля, князя Штірбея до Каїру й Лондону, щоб переговорював із західними альянтами. Зять князя Штірбея був високим офіцером англійської армії і при його допомозі Штірбеї старався знайти доступ до англійських державних мужів. Восени 1943 р., міністер закордонних справ Антонеску вислав інструкції румунським послам у Туреччині, Іспанії і Швеції, щоб вони негайно сконтактувалися із своїми американськими й англійськими колегами й запропонували їм висадку альянтських військ на Балканах і рівночасно повітряний десант у Румунії.⁶⁶⁾

На такий випадок посли мали запевнити американців й англійців, що Румунія перейде на бік альянтів. У березні 1944 р. з подібною пропозицією румунський король вислав свого ад'ютанта — сотника авіації — князя Матвія Гіка-Кантакузена на Мальту. У відповідь на цю пропозицію, румунський посол з Анкари передав вимогу альянтів, щоб румунська армія перейшла на бік червоної армії.⁶⁷⁾ Це й сталося в серпні 1944 року.⁶⁸⁾

Українські делегати були добре поінформовані про настрої в Румунії своїм одеським товаришем. У розмовах з ним, румунські старшини не скривали того, що їхня остання надія — це західні альянти, які може не схочуть допустити до большевизації Румунії. Побожні бажання цих людей ішли так далеко, що вони вірили, що західні альянти виступлять проти большевиків, організуючи для тієї мети Польщу й теперішніх сателітів Гітлера. Вони навіть мали завжди наготові аргументи, які б потверджували їхні припущення. Крім цих інформацій нашого товариша, ми мали теж досить інформації із наслухів британського радіо (Bі-Bі-Sі), яке давало широкий коментарі про ситуацію в Румунії та про різні спроби румунських політиків зірвати союз Румунії з Німеччиною. Це все й було причиною, що члени делегації не надто багато сподівалися із своїх переговорів з румунськими військовими

й політичними колами. Проте немає де правди діти, вони таки сподівалися дещо досягнути в цих переговорах. Вони сподівалися, що румуни відступлять значну кількість здобичної советської зброї для УПА і що допоможуть її представникам дістатися до Туреччини. Ми думали, що існування УПА покривається з румунськими інтересами, власне з огляду на катастрофічне положення Румунії. Дальший хід подій показав, що наші сподівання не оправдалися.

Одного пізнього зимового вечора ми переїхали на гуцульських конях Черемош і опинилися на території Буковини. Наш перехід був добре організований і охоронявся значною кількістю озброєних підпільників, серед яких відносно багато було дівчат, бо місцеві хлопці відійшли були на вишкіл до УПА. Перед переходом кордону провідник ОУН на Буковину — «Мотря»⁸⁹) передала нам старанно приготований список українців, що були арештовані за «український націоналізм» і перебували в румунських тюрмах і концтаборах. Пригадую, що цей список нараховував понад 4000 прізвищ, написаних дуже каліграфічно фіолетним олівцем на тонкому папері. Список був дуже педантично зроблений, прізвища були впорядковані за повітями й селами; в окремих рубриках подано навіть висоту присуду й місце перебування в тюрмі чи концтабору. Пригадую теж, що коли ми цей список показали пізніше нашим румунським співрозмовцям, то він зробив на них колосальне враження. Вони не сподівалися, що ми можемо мати докладні дані про арештованих у Буковині, і то з усіх її кінців. Не думаючи, що ми можемо мати такий список, румуни казали нам, що в тюрмах і концтаборах не перебуває більше, ніж 200 українців, у тому числі тільки мала частина — це «націоналісти». Коли ми назвали цифру 4000 і показали їм список, то вони просто заніміли. Спеціально зіритували їх дані з повітів Серет і Сучава, вони просто не вірили своїм очам, коли це побачили. Ну, що ж, «Мотря» все в своєму житті робила акуратно й старанно. Її підпільна організація, що нараховувала хіба 80% дівчат, була зразком організованості, виконності, що могло здивувати й найбільш досвідчених підпільників.

Без пригод ми підійшли до посту прикордонної сторожі, в якому перебував підстаршина і декілька граничників. Якщо не враховувати вартового, всі вони

спокійно спали, не думаючи навіть берегти кордону в таку морозну, зимову ніч. Наш одеський товариш, якого на пості вже знали, почувшись телефонічно, із станицею прикордонної сторожі у Вашківцях і повідомив її про наш прихід. Із станиці негайно вислали бричку, яка нас перевезла до Вашковець. Комендант станиці — молодий лейтенант, прохав нас розгоститися і відпочати. Ми, справді, випивши каву, яка, як звичайно в таких умовах, дуже смакувала, лягли спочивати. Лейтенант сказав, що про наш приїзд повідомить Чернівці.

Ще перед полуднем розбудив нас якийсь капітан, мабуть комендант прикордонного району і почав вимагати від нас документів та хотів ревізувати наші речі. О. Гриньох сказав йому спокійно, що ми є гістьми румунського уряду, а Румунія — це стара культурна держава, яка знає як респектувати права гостинності. Коли він, капітан, цього не знає, то треба буде подбати, щоб його зверхники, які прийдуть тут по нас, йому це нагадали. Лейтенант, який був свідком цієї розмови, сказав: «А що, я не казав». Капітан помітно зніяковів, але негайно пригадав собі свою роллю господаря, закликав вояка й післав його по напитки й закуски для нас. Ми не дозволили йому платити за ці речі, чим він був дуже ображений. При сніданку, ми його ігнорували, розмовляючи цілий час з лейтенантом, який добре говорив німецькою мовою.

Віля другої години після обіду приїхав по нас особовим автом підполковник Н.¹⁰⁰) старшина генерального штабу в Головній команді румунської армії. Він, у поставі на струнку, зголосився в о. Гриньоха і вибачився при тому, що не чекав нас на станиці, бо не знав, на яку станицю ми приїдемо. Він чекав нас у Чернівцях і коли отримав телефон, негайно приїхав по нас сюди. Ми зрозуміли аліюзу. О. Гриньох пояснив йому, що наш представник подав хіба їм докладні причини, чому ми не могли подати точно місця нашого переходу кордону. «В ніякому разі», — казав о. Гриньох, «ми не подавали цього місця тому, що може не довір'яли румунській армії. Якщо б ми їй не довір'яли, ми б узаталі були не приїхали до Румунії». Підполковник був вдоволений. Він спитався, чи ми не мали якої пригоди при переході кордону і чи панове офіцери прийняли нас відповідно гостинно. Відний капітан почервонів по самі вуха, але ми на його велике вдовolenня відповіли,

що все було в найбільшому порядку. Все ж таки, підполковник хотів нам показати, що тут він влада і викричався при нас на офіцерів, мовляв вони не подбали відповідно за нас. Ось вони дозволили нам спати на солдатських ліжках у станиці, замість замовити для нас кімнату в готелі, або знайти її в приватному помешканні. Також гремів на них, що вони не поставилися для нас про теплий обід, а тільки подбали про зимну закуску. Доводилося заступатися за офіцерів перед сердитим підполковником.

Після короткої затримки в Чернівцях й обіду в казині Чернівецької залоги, ми того ж дня заїхали авто до Ботошан у Молдавії. Ми вечеряли в ресторані в якого залі було дуже багато старшин у товаристві гарних жінок і помітно безжурний, веселий настрій. Жидівська оркестра пригравала різні дойни, що нагадували циганські мелодії. Коли ще брати до уваги обильний і дешевий харч, багатство різнорідних напиктів (головно «зуйка» — румунська сливовиця), накриті білими скатерками столи з квітами й офіціанти в смокінгах, — то ця картина таки дуже відбігала від того, що в цей час доводилося бачити в «Генеральній губернії», не виключаючи навіть різних притонів, де за великі гроші можна було отримати все, що тільки душа бажала.

В Ботошанах не відчувалося, що оце вже четвертий рік ведеться кривава війна, що румунська армія розбита на фронті, що країна стоїть віч-навіч мілітарної й політичної катастрофи. Ми просто спитали нашого господаря, чому стільки румунських старшин сидить тут у запіллі і забавляє гарних жінок, замість іти на фронт і боротись проти ворога, що несе Румунії загибелі. На це питання ми так і не отримали відповіді.

Заночувавши в Ботошанах, ми вранці дальше пігналися через Яси до Кишинева. У цьому місті, для нас приготували дуже гарну квартиру й призначили нам до диспозиції старшину який дуже добре розмовляє українською мовою. Наступного дня, вранці, почалися переговори. Після виміни уповноважень, провідник румунської делегації — п. Б.¹⁰¹ виголосив довшу промову, в якій закликав обидві сторони до максимальних уступок для добра справи. П. Б. добре підготувався до цієї промови, яку густо замаював відкликами до історії. «В обличчі нової смертельної небезпеки, яка

загрожує обидвом сусіднім народам, що мають так багато спільного», — закінчував свою промову п. Б., «вони мусять подати собі руки й стати плече об плече проти спільного ворога. Бог поблагословить цю боротьбу, яка йтиме в обороні християнської віри, християнської моралі, християнської цивілізації так, як благословив її в минулому, коли обидва наші народи боролися разом проти турецької і татарської навали». П. Б. відповідав о. д-р Гриньох, підкреслюючи, що український народ завжди був вірний принципам, про які говорив п. Б. та що власне український народ своєю завзятою й доголітною боротьбою проти большевизму, яка так мало знаходила зрозуміння серед сусідів України і цілого світу, довів, що для нього — ці принципи не порожні слова. Делегація ГК УПА відбула таку далеку подорож власне тому, щоб подати руки до спільної боротьби проти спільного ворога, бо розуміє, що цього ворога можна побороти тільки спільним зусиллям усіх народів, яким він загрожує. «Українці до цієї спільної боротьби готіві» — заявив, кінчаючи свою промову, о. д-р Гриньох.

Делегації погодилися, що насамперед будуть обговорюватися військові справи, а потім політичні. Усім прийнятним роздали більшу кількість паперу й синьожовті олівці з портретом Шевченка. П. Б. заявив, що він з великим трудом роздобув ці олівці в Бухаресті, але, що він дуже вдоволений, що так сталося, бо кількість олівців вистачає, щоб навіть румунські делегати писали «по-українськи». Ми подякували п. Б. за цей вияв передбачливої чемності, кажучи, що через те ми з приємністю пропонуємо його на предсідника наших нарад. По довгих торгах, п. Б. погодився, заявляючи, що він старатиметься вести наші наради коректно й об'єктивно. Ми погодилися теж, що наші розмови будуть вестися в німецькій мові, а свентуацький договір, що його спишеться в наслідок нарад, буде написаний у румунській та українській мовах, при чому оба тексти будуть обов'язуючі. З нашої делегації, румунську мову добре знав наш одеський товариш і децю автор цих рядків. З румунської делегації, всі прийнятні військовики знали добре російську мову і розуміли українську. Це очевидно, до певної міри, обмежувало нашу свобідну виміну думок, але й румунські делегати в ній були теж обмежені, тим більше, що вони підозрівали, що я знаю дуже добре румунську мову, але до цього не

признаюся. Цих кілька фраз, що я їх сказав по-румунськи, а до цього моє знання відносин у Чернівцях і на Буковині навели їх на таке переконання.

У військових переговорах брали участь три румунські військовики, — один генерал та два полковники. Нашому товаришеві подорожі — полк. Н. припала роля господаря: він дбав за харчування і все потрібне до переговорів. Тільки мали початися переговори, полк. Н. приніс на стіл підставки, з яких повівали румунські й українські прапорчики й побажав нам успіхів. З нашого боку, з військовиками вели переговори сотник з ГК УПА й автор цих рядків. Досить для нас несподівано, румунські військовики погоджувалися на всі пропозиції нашої делегації. Вони зобов'язалися передати для УПА здобичну советську зброю в кількості потрібній для озброєння 20 000 вояків, передустити відділи УПА через румунську територію до «Трансністрії»¹⁰², забрати з Одеси всіх російських білогвардійців, створити вишкільні військові бази для УПА на території Румунії, передати для УПА літаки, танки, військові матеріали для озброєння спеціальних частин у міру їх вишколу, забезпечити всебічну матеріальну і фінансову допомогу для УПА. Румуни питалися нас про нашу впливи в дивізії «Галичина», що тоді формувалася й інтересувалися, чи цією дивізією не можна б посилити спільного румунсько-українського фронту, а також які є наші шанси для проведення (підпільної) мобілізації чоловіків у Західній Україні, тобто, скільки людей ми могли б відрядити на військовий вишкіл, що мав би відбуватися в Трансільванських Альпах тощо. Ми стримано відповіли на ці питання, зокрема не хотіли сказати румунам, які є наші справжні впливи в дивізії «Галичина», побоюючись провокації. Натомість, ми сказали, що ще не настала пора для об'єднання всіх українських сил і що ми заінтересовані в тому, щоб такі формації, як дивізія, або У(країнське) В(извольне) В(ійсько) існували в складі німецьких збройних сил. «Чому ж ви тоді ведете таку завзяту пропагандивну акцію проти участі української молоді в дивізії», спитався полковник К. «Бо ми проти того, щоб райх використовував наше антибольшевицьке наставлення для своєї колоніальної політики на Сході» — була наша відповідь.

Третього дня нарад почалися політичні переговори з румунами. І в цьому випадку, досить несподівано для

нас, румуни погодилися на всі наші пропозиції: негайне звільнення українських політичних в'язнів, меншинний статус для українців північної Буковини, Басарабії й Добруджі, дипломатичну допомогу для УПА (точно означено кількість людей, яка отримає румунські дипломатичні паспорти й буде перекинена до Туреччини), фінансову допомогу для цієї дипломатичної діяльності (тут ішлося, скоріше, про допомогу в переказі наших грошових фондів до Туреччини, щоб наші люди мали засоби для ведення своєї діяльності, як про які-небудь румунські субсидії для такої діяльності. У цей час українське самостійницьке підпілля диспонувало значними власними фінансовими засобами), і, врешті, цілковиту зміну курсу політики в т. зв. «Трансністрії», яка мала стати базою для дії УПА й українського визвольного-революційного підпілля. Здавалося, отже, що наради зближаються до успішного закінчення й до підписання відповідного договору, якого окремі пункти були вже усталені. Коли вже вичерпано останню точку нарад, несподівано забрав слово п. Б., кажучи: «Панове, тепер ми мусимо обговорити найважливішу справу наших нарад. Ми мусимо устійнити кордони між Румунією й Україною. Маю уповноваження від румунського уряду заявити вам, що Румунія зрікається всіх своїх прав до „Трансністрії“ і до Одеси на користь України і погоджується ці землі передати під українську адміністрацію. Цим актом ми зрікаємося земель, на яких живе 1/2 мільйона румунського населення. Ми зрікаємося наших румунських міст: Тирасполя, Григоріополя, Дубосар й інших. Коли ж ми, для спільного нашого добра, зрікаємося румунської території і румунського населення, в цій добрій вірі, що воно матиме від вільного українського уряду право на розвиток своєї мови і своєї національної культури, то ми вимагаємо від вас, щоб ви, в ім'я спільного добра, в ім'я тривалої дружби між нашими народами, зреклися також українських претенсій до Північної Буковини й Басарабії.

На думку румунської делегації, кордон між Україною й Румунією повинен проходити серединою ріки Дністер до Заліщик і даліше здовж старого кордону між Румунією і Польщею, чи пак між Буковиною й Галичиною. Ми залевнюємо вас, що українське населення в Румунії матиме дослівно ті самі права, що їх матиме

румунське населення в Україні. Ми не бажаємо обмежувати в Румунії прав української мови, чи теж розвитку української національної культури. Негайно пішла підписання цього договору, ми проведемо в Румунії реєстрацію всіх українців і хто запишеться до цього українського національного реєстру як українець, матиме право користуватися нашим законом про національно-персональну автономію і ми врочисто заявляємо, що не чинитимемо, в тому користуванні, жадних перешкод. Ми можемо теж пертракувати з вільним українським урядом про взаємну виміну населення між Україною й Румунією. Ми чекаємо вашої згоди на нашу пропозицію».

Звичайно, ми відмовилися прийняти цю пропозицію. Ми підкреслили, що в нас немає ніяких уповноважень до переговорів у справі кордонів. Ми говорили, що переговори в справі кордонів не може вести УПА. бо вона для цього не має мандату народу, **бо тільки український народ** через своїх законних представників може такі переговори вести. Ми доказували румунам, що навіть якби ми таку пропозицію прийняли і відповідну декларацію підписали, то її міг би заквествонувати кожний законний український уряд, який відмовив би представникам військового командування компетенції такі договори укладати. Ми переконували румунів, що така наша декларація, не має жадного практичного значення, бо коли йдеться про Північну Буковину й Басарабію, то румуни й так є «беаті поссідентес», а УПА ніяк не збирається ці землі від Румунії відбирати, чи їх окупувати. Ми сказали, що справу Буковини й Басарабії, взагалі справу кордонів між обома вільними державами вирішать у майбутньому, уряди Румунії й України і що вимагати від нас такого вирішення — це не тільки колізія з міжнародним правом, але й колізія із здоровим глуздом. Не можуть, хіба, румуни вимагати від нас, аргументували ми далі, щоб ми, представники ГК УПА, були меншими українськими патріотами й соборниками, ніж є большевики, які обстоюють приналежність північної Буковини й українських частин Басарабії до України. Тепер, коли ведеться боротьба проти большевиків, таке зречення з боку українських самостійників і соборників було б для них політичним самогубством. Цього від нас румуни вимагати не можуть. Ми нашим відмовленням не вирішуємо справи

на користь України, бо відносини між обома сусідами — Україною й Румунією можуть у майбутньому склестися так, що вільний український уряд, прийме румунські пропозиції. Ми цих пропозицій прийняти не можемо, бо до цього не маємо права. Ми сумніваємося навіть, чи ГК УПА затвердила б таку точку підписаного нами договору і чи не поставила б нас під суд за такі наші декларації.

Наші аргументи, на жаль, не промовляли до переконання румунів. Було очевидно, що вони, за всяку ціну, бажали від нас отримати декларацію, що ми, іменем УПА, зрікаємося північної Буковини й українських частин Басарабії. До чого їм така декларація була потрібна, годі знати. Може її хотіли вжити в переговорах із західними альянтами, можливо, що їх бажання були інспіровані таємними большевицькими впливами, щоб здобути документ, який компромітує УПА — про це все годі знати. В одному й другому випадку, така декларація була б румунам дуже мало допомогла і їх впертість, щоб її отримати нас дивувала. В кожному разі, на нашу аргументацію, п. Б. не мав іншої відповіді тільки таку, що він цієї декларації потребує, бо в іншому випадку не зможе підписати договір, навіть в уже устійнених точках. Він казав, що він отримав виразні інструкції від свого уряду поставити підписання такої декларації, як «сіне ква нон» підписання договору взагалі. Коли ми згадували про ГК УПА, що вона нас не уповноважила для пертракцій у справі кордонів і до складання такої декларації, п. Б. запропонував, щоб один з українських делегатів негайно відлетів літаком в Україну, щоб порозумітися з ГК УПА щодо цього пункту. Ми відмовилися, кажучи, що це зайва витрата часу, бо нам відомо, що опінія ГК УПА не є іншою від нашої опінії. Б. жалівся, що в складі нашої делегації немає компетентного політичного представника, напр., делегата уряду УНР в екзилі, який міг би цю справу вирішити; ми відповіли, що УПА цьому урядові не підлягає, а поза тим ми сумніваємося, чи в тих умовах, представники екзильного уряду УНР бажали б говорити з представниками румунського уряду про устійнення кордонів між Румунією й Україною і чи взагалі існує дeneбудь «компетентний» чинник по українському боці, що міг би такі переговори вести. Зіртовані впертістю п. Б. ми радили йому звернутися

до п. Хрущова за такою декларацією, але й запевнили його, що і від нього вони такої декларації не отримають і що вона взагалі нікому не потрібна. Ми казали: «Ви знаєте, кого і що ми репрезентуємо і чого ми сюди приїхали. Ми приїхали домовитись з вами в цілком конкретних справах співпраці в боротьбі проти большевиків. Якщо ви вважаєте, що така співпраця може бути для вас корисна то можете списати з нами договір про вже устійнені пункти. Якщо ні, то шкода втрачати час, бо ми ніякої декларації про кордони не підпишемо, з причин які вже подали. Просимо вибирати». Дискусія велась довго, при чому цікаво було, що в імені румунів говорив тільки п. Б., коли в імені українців забирали слово, по черзі, всі делегати. Інші члени румунської делегації (три військовики і два цивілі, що їх п. Б. спровадив на третій день нарад), слухали спокійно що дебатували, не забираючи слова.

Врешті п. Б. сказав: «Панове, наші переговори зайшли в сліпий кут, з якого виходу немає. Застановіться, панове, що ви робите. Фатум усміхається до вас, а ви від нього відвертаєтесь плечима». Сказавши ці слова, п. Б. встав, а за ним встали всі румунські делегати, але ми продовжували сидіти. «Оце роблю останню спробу вийти з прикрого становища. Якщо панове, в імені Головної Команди УПА, яка під сучасну пору вважає себе суверенною владою в Україні, підпишете декларацію, якою зрікаєтесь усіх претенсій до північної Буковини і Басарабії, ми рівночасно підписуємо декларацію, що раз і назавжди зрікаємося наших претенсій до Одеси й Трансїстрії».

Ці претенсії полягають не тільки на тому, що ці землі є під румунською цивільною адміністрацією, але вони полягають теж на історичних правах, поскільки ці землі, як і значна частина України входили до історичної Молдавії.¹⁰³ Обидва документи, в румунській, українській і французькій мовах уже приготовані. негайно після підписання цих документів, ми підписуємо теж договір про співпрацю. якого окремі пункти вже нами усталені, при чому і ці документи в згаданих мовах уже приготовані. негайно після підписання договору, ми відїжджаємо до Букарешту, де вас прийме, на державній авдієнції, голова держави — маршал Антонеску». Слова ці виголосив п. Б. дуже врочисто і ми вважали за потрібне, в цьому місці, теж встати. П. Б. продовжував: «Маршал Антонеску уловноважив мене про це

вам заявити. Після прийняття вас, пан маршал негайно полетить до Головної квартири фюрера (в цьому місці ми сіли), щоб повідомити його про договір, який він уклав з УПА. Пан маршал — людина військова, чесна й одверта, і не думає перед своїм союзником скривати цього далекосяглого факту. Румунія — самостійна держава, і фюрер мусить з цим рахуватися. Але фюрер теж рахується з нашим головою держави — паном маршалом Антонеску і він високо цінить його військову прямолїнійність, характер і думку. Маю надію, що маршал Антонеску потрапить переконати фюрера про потребу зміни політики щодо України і потребу зроблення з свободолюбивого українського народу союзника в боротьбі проти большевизму. Ви знаєте, що важливі сегменти німецької опінії, не виключаючи націонал-соціалїстичної партії й СС, німецьких військових кіл, підтримували й підтримують таку розв'язку. Панове! Подумайте про перспективи такого звороту справи! Дивїзія «Галичина» і всі українські військові відділи німецької армії будуть віддані під ваш провід. Їх усіх переведемо до «Трансїстрії» і звідтіля, від півдня, від Чорного моря, пічнемо марш для справжнього звільнення України. Пічнемо його спільно. В боротьбі проти вашого спокоєвічного ворога ви не будете осамітнені, як були, до речі, завжди, бо ви матимете вірних союзників, які допоможуть вам усім, зброєю, воєнними матеріялами, танками, літаками, фінансами. Панове! Для такої зміни ще не запізно! Ще час, щоб ґрунтовно, з вашою допомогою, змінити становище на східньому фронті. Всі ці можливості хочемо для вас створити, тільки за вами підписання цієї декларації. У цьому підписі хочемо добачати вашу добру волю для співпраці, запоруку вірності для нашого союзу. Самі ж наші декларації залишаться глибоко заховані в наших сейфах, про них ніхто не буде знати. Вони справді, як кажете, без практичного значення. Законний уряд майбутньої потужної української держави зможе їх відкинути, як нікому непотрібний свисток паперу. Тільки до цього часу наш союз освятиться спільно пролитою кров'ю на полях бою, кров'ю вашою і кров'ю нашою. Такі кровні вузли важко буде порвати за якісь там куски територій без більшого значення і ми це знаємо і тому бажаємо від вас мати вашу декларацію, а в заміну даємо вам нашу... Коли ж німецький фюрер не захоче визнати наш союз, то маршал Антонеску попередить його, що

в такому разі Румунія мусітиме йти своїм власним шляхом... Вона залишиться вірна договору, що його тут підпишемо... Маршал Антонеску дотримує свого слова в кожному випадку... Тепер ми вас залишаємо самих, щоб ви самі між собою могли свobodно обмірковувати очо нашу остаточну пропозицію». Після цієї заяви румунські делегати вийшли із залі нарад.

Наша нарада була коротка. Ми одночасно вирішили, що цієї пропозиції прийняти не можемо. Повідомляючи про наше рішення, о. Гриньох сказав до румунських делегатів: «Ми приїхали здалека, думаючи, що ми зможемо досягнути деякі спільні рішення, які можуть бути корисні для обидвох сторін. Ми відбули цю далеку подорож, щоб переконатися, що ми тільки даремно, проти всіх сподівань, втратили час. Румунія не бажає співпраці з УПА, співпраці, яка й справді може б змінила ситуацію на нашу спільну користь. Все, що румунські представники від нас бажають, — це підписання документу, який, на нашу думку, був би з правного боку нонсенсом. Ми переконували вас впродовж довгих годин, що ми не маємо формальних уповноважень підписувати такий документ, що навіть, якби ми його підписали, то наш підпис не мав би жадного значення з точки зору міжнародного права. На жаль, наші аргументи не зуміли вас переконати. Ми побачили, що вам не йдеться про практичні рішення, але про підпис на потрібному вам документі. Ми не збираємося аналізувати причин, чому вам цей документ потрібний, але дозвольте висловити вам наше переконання, що під сучасну пору співпраця з українським визвольним рухом, з УПА, була б для вас більше корисною й потрібною, ніж цей безвартісний документ. Що ж до ваших німецьких союзників і їх фюрера, то ми, покищо, перебуваємо з ними в стані війни. Коли починалася війна на Сході, ми виявили тоді готовість боротися з німцями проти нашого спільного ворога — російських більшовиків. Певні себе німці відкинули наші пропозиції для такої співпраці. Вони повели на Сході політику, якої катастрофічні наслідки вже сьогодні очевидні. Ця політика вирішила вислід бою на Сході ще довго перед тим, коли ваші й німецькі армії були розбиті під Сталінградом. Німці вже свою війну на Сході програли і немає такої сили, щоб могла їх спинити перед катастрофою. На зміну німецької політики в Україні, на нашу думку, вже запізно. Проте й цієї зміни німці не

хочуть і ми не думаємо, щоб вони зуміли провести таку зміну навіть під впливом високодостоїнного пана маршала Антонеску. Таким чином, скоріше, чи пізніше, Румунія мусітиме піти своїм власним шляхом і нам таки дуже прикро, що цей шлях не буде шляхом спільної боротьби свobodолобних народів східної Європи проти російсько-більшевицької навали.¹⁰⁴⁾

На цьому наші кількаденні переговори закінчилися. Українська делегація покинула Кишинів і повернулася в Україну. Наш одеський товариш поїхав до Одеси. Не зважаючи на негативний вислід переговорів, румуни заявили, що вони допомагатимуть УПА в міру своїх можливостей, що вони звільнять усіх українських політичних в'язнів і що в найближчому часі докорінно змінять політику в «Трансністрії», відкликуючи теперішній окупаційний апарат з гвернером Алексану на чолі, та проганяючи всіх імпортованих російських білогвардійців і покликуючи на їх місце місцевий український елемент до адміністрації, поліції, муніципалітетів тощо.

Впродовж наших переговорів румунські делегати, може й щиро, нарікали на свої помилки в «Трансністрії» і підкресливали, що вже від довшого часу підготовляються відповідні зміни. На ці зміни, однак, було вже таки запізно. Переможні совєтські армії щораз більше наближалися до «Трансністрії». В середині березня 1944 р. армії маршала Конєва проломали німецький фронт під Гайвороном, зайняли Вапнярку, відтинаючи Одесу від заходу, дійшли при значній допомозі червоних партизанів до р. Дністра, захоплюючи Могилів й Ямпіль та проскакуючи до Басарабії, де зайняли м. Сороку. Армії маршала Малиновського перейшли р. Бог, захоплюючи Орлик (22 березня), Балту (29 березня) і, врешті, Одесу (10 квітня). Вони зайняли теж Тираспіль і Григоріопіль та перейшли р. Дністер, створюючи, в Басарабії, широкий пляцдарм для дальших наступів.¹⁰⁵⁾

Передбачування о. д-ра Гриньоха сповнилися. Проминуло тільки п'ять місяців, а Румунія була змушена піти своїм власним шляхом. Коли в серпні 1944 р., більшовики почали були свою велику офензиву в Молдавії і в Басарабії, румунські армії, що були на фронті, на таємний наказ румунського короля, який командувачам румунських армій привіз особисто на фронт шеф румунського генерального штабу — ген. Раковіца¹⁰⁶⁾, не поставили наступаючим більшевицьким арміям наймен-

шого спротиву, піддаючись більшовікам, або тікаючи безладно з фронту. Це дало змогу більшовицьким арміям оточити 6 й 8 німецькі армії, що боролися на румунському фронті й знищити їх. 23 серпня 1944 р., румунський король звільнив маршала Антонеску і покликав уряд з участю комуністів. Більшовицькі війська висадилися, без спротиву, в Констанці, зайняли Плоешті (30 серпня) і, наступного дня Букарешт. Жінок, що вітали квітами панцерні колони переможців, советські танкісти поривали на танки й насилували на очах зібраної публіки. Грабіжницькї й сексуальні оргії, що тривали декілька днів у румунській столиці, відзначили повністю цей «власний шлях». яким пішла Румунія не без впливу західних альянтів.¹⁰⁷⁾

Перехід Румунії на бік ворога дуже поважно причинився до вислідів II світової війни. Німецькі армії, на румунському фронті, знищено. Німці мусли будувати новий фронт за сотні кілометрів у тилу, новими силами, недостатньо вишколеними й озброєними. Вони втратили нафту в Плоешті і, з цього часу, їхні танки й літаки мусли рахуватися з кожною краплиною бензини. Під впливом подій у Румунії, Болгарія також покинула потопуючий корабель свого німецького союзника й перейшла на бік ворога. Німецька ситуація на Балканах стала безнадійна. Почався великий відворот з Балканського півострова, який затримався цюно під брамами Будапешту. За відступаючими німцями, в першій лінії йшли колишні німецькі союзники: румунські й болгарські дивізії. Коли це все брати до уваги, то й не може бути найменшого сумніву, що серпневі події в Румунії рішально причинилися до мілітарної катастрофи Німеччини в II світовій війні. Вони означали куди більше, ніж перемога більшовицьких армії під Сталінградом.

Чи підписання договору в Кишиневі могло змінити ситуацію, чи могло змінити хід війни на Сході? З погляду збройних сил, що ними тоді диспонували українські самостійники, відповідати на це питання просто смішно. Поза дивізією «Галичина», яка ще тоді перебувала на вишколі, поза може ще одною-двома дивізіями, які можна було сформувати з різних українських частин німецької армії, УПА диспонувала тоді не більшою силою, як 20 000 вишколених до партизанської війни бійців, які могли бути вжиті до партизанських акцій на спільному фронті. До «Трансїстрії» ми, одначе, мог-

ли перекинути не більше, як 2 000-3 000 повстанців, бо коли б перекинули всі відділи з Волині, то цей пляндарм негайно зайняли б більшовицькі партизани, що й так намагалися це зробити впродовж цілого 1943 р. Отже всі ці «збройні сили» на ході подій заважити не могли. Проте, на нашу думку, для включення українських самостійницьких сил до боротьби на Сході, в цей час не було ще запізно. Якщо б справді маршалові Антонеску було вдалося переконати німецький провід про потребу такого включення, то українські самостійницькі сили могли ще відіграти дуже велику ролу на спільному фронті, і в «Трансїстрії», і в Вясарабії і, пізніше, в Румунії. Такі сили могли поступово вишколюватися в заплілі й включатися в фронт. Якщо цей фронт потрапив би був утримати в своїх руках румунський пляндарм, то це могло мати засадниче значення для ходу війни. Більшовицькі армії не могли б були вести свої великі офензиви в Польщі й Німеччині, бо збройні сили противника, зібрані на півдні, на румунському пляндармі, завжди могли загрожувати наступом з півдня, що міг перервати всі комунікаційні лінії наступаючих на заході більшовицьких армії і основно дезорганізувати їхній тил. Таким чином більшовицькі армії на захід, наступати не могли, бо значна їх сила мусила б бути відведена на південний фронт, щоб паралізувати загрозу з цього боку. Знов же, наступ більшовицьких армії на південь міг паралізуватися наступом німецьких армії із заходу. Але, якщо б навіть більшовицькі армії мали успіхи на південному фронті й змусили своїх противників до відвороту, то терен Румунії давав союзникам прекрасні можливості для організації успішної оборони (р. Прут, Трансїльванські Альпи тощо), що всі були знівечені в наслідок переходу Румунії на бік ворога. Таким чином, немає найменших сумнівів, що втримання румунського пляндарму, який постійно загрожував би з півдня флангам більшовицьких армії, мало засадниче значення для дальшого ходу війни. Руйнуючи диверсією цей пляндарм для Німеччини, західні альянти й більшовіки основно причинилися для своєї перемоги в II світовій війні.

Для оборони цього пляндарму могли ґрунтовно причинитися українські дивізії й українські повстанці. Їх приязність на фронті, чи в заплілі, могла значно вплинути на настрої румунського населення, бо ця приязність означала б, що німецька політика пішла врешті

по лінії здорового глузду, що вона бажає основними змінами рятувати катастрофічне становище, в яке Німеччина попала на Сході власне через усі свої попередні помилки. Але прихильність українців на фронті вплинула б теж позитивно на настрої німецького фронтового воюка. Серед німецького вояцтва й старшинського складу в той час загально поширене було переконання, що коли б під Сталінградом і над Доном становища займали українські, а не італійські чи румунські дивізії, то до цієї катастрофи під Сталінградом може було б і не дійшло, оскільки большевицькі армії здійснили оточення німецької 6 армії в Сталінграді, проломивши фронт італійських та румунських дивізій. ¹⁰⁸⁾

З проголошених воєнних мемуарів знаємо, напр., що італійські військові кола посилали до Муссоліні меморіал за меморіалом, вимагаючи впливання на німецькі урядові кола, щоби вони змінили свою політику у відношенні до України. Подібних переконань була ціла низка німецьких військовиків, а навіть такі погляди поволі огортали й партійні кола і кола всесильної СС. ¹⁰⁹⁾ Таким чином, можна гадати, що український воюк був би бажаним сусідом на фронті для німецького воюка і його прихильність впливала б позитивно на настрої в цілому протибольшевицькому таборі. Це все могло б мати велике значення для дальшого ходу війни на Сході, але німецький політичний провід не був зрілим, щоби поробити вчасні висновки із своїх разючих помилок. Спроби, роблені на переломі 1944 і 1945 рр., хитання між орієнтацією на ген. Власова і всеросійський «общий котелок», і орієнтацією на поневолені Росією народи, були вже дійсно спізнені й ніякого практичного значення мати не могли.

15. КІНЕЦЬ РУМУНСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ В «ТРАНСНІСТРІЇ»

Тим часом поволі наближався кінець румунської окупації «Транснестрії». Ще в жовтні 1943 року, румунські окупанти повели були жажливий антиукраїнський терор по всіх українських землях під румунською владою: на Буковині, в Басарабії, «Транснестрії». Арештували всіх, кого уважали, що є «українським націоналістом». На Буковині арешти обняли, головню, ті повіті, які в 1941 р. під українськими національними прапорами повстали проти большевиків. ¹¹⁰⁾ Зараз після повстання румуни амнестували були українських повстанців, що

залишилися на території Буковини, але в жовтні 1943 р. арештували їх усіх знову. І так тоді арештували були в пов. Бергомет — 250 осіб, у пов. Лукавець — 130, у пов. Вижниця — 196 і т. д. ¹¹¹⁾ Арештовано також українських націоналістів у Басарабії, в Одесі, в сільських районах «Транснестрії». В одному тільки Березівському районі арештовано тоді 80 осіб, у Голтському 70 і т. д. В Голтському районі арештували українців за те, що організували самооборону проти циганських банд, які «оперували» в цьому районі. Цих циганів привезли румунські окупанти на поселення до Голтського району з Басарабії, але поселенці почали займатися грабіжництвом і крадіжкою коней. Таким чином, осінь 1943 р. позначилася мабуть найбільшим посиленням протиукраїнського терору в Румунії і то в час, коли большевицька агентура підняла відкрито голову з Одесі, а німецькі війська майже відкрито окупували Румунію. Цікаво, наприклад, що німецькі комендантури набирали на Буковині українців до німецького війська, а старших селян на роботу до райху. Українці записувалися охоче, маючи вже по самі вуха румунської господарки і не знаючи справжнього змісту німецької каторги. ¹¹²⁾

В жовтні 1943 р. посилюлася теж переселенча акція українців у подністровських районах, що їх мали приєднати безпосередньо до Румунії. В обороні виселюваного українського населення стануло українське самостійницьке підпілля. Українські самостійники зорганізували рільничий страйк у цілій низці місцевин Томашпільського й інших районів. Селяни не виходили до праці на полі, слухаючи заклик листівок, що були масово поширені в цих селах. Румунські окупанти злякалися постави українськх селян і в цілій низці місцевостей відкликали виселенчу акцію. Листівки закликали також селян не здавати румунам контингентів збіжжя і селяни послухали заклик. Показалося, що румунські окупанти не мають сили цей контингент стягнути примусово. ¹¹³⁾

Дня 11 жовтня 1943 р. маршал Антонеску підписав декрет, в якому затвердив Георгія Алексіяну губернатором «Транснестрії» і признав йому необмежені права в адміністрації цієї «провінції». З цієї нагоди відбулася велика парада в Тирасполі, «столиці» «Транснестрії». В промові в Тягині 19 жовтня маршал Антонеску сказав з приводу всіх цих урочистостей: «Величезні досягнення румунської господарки в «Транснестрії» завдячуються

вирозумінню місцевого населення, яке вперше від 250 років зажило культурним, цивілізованим життям. Ім'я Алексіяну буде записане золотими буквами в історії „Трансністрії“». ¹¹⁴⁾

Твердження маршала Антонеску були глухом над дійсністю, яку створили румунські окупанти в Забужжі. Але це вже була остання румунська парада на цій окупованій українській землі, бо сама дійсність наближалася до сумного кінця. Большевицькі армії щораз ближче наближалися до Одеси й «Трансністрії». Рух в одеському порті надзвичайно поживався: туди евакуювали ранених з Криму й вивозили всяке награбоване добро до «регату». З Одеси масово тікали різні румунські службовці й їхні білогвардійські підпомагачі. Вони старалися вивезти мастки, що їх придбали в Одесі й «Трансністрії». Різні службовці, що прибули сюди перед двома роками з одним портфелем і валізкою, вивозили тепер цілі вагони, а то й кораблі різного добра, що придбали на окупації. ¹¹⁵⁾

Під кінець свого панування в «Трансністрії» румунські окупанти спробували змінити свою політику. Під впливом ударів на фронті, вони зрозуміли, що краще було б їм мати сусідом вільну Україну, ніж білу, чи червону Росію, яка скоріше, чи пізніше й так простягне руки по Басарабію й по Буковину. Такі настрої румунської влади тільки зміцнилися в наслідок переговорів з українськими самостійниками в Кишиневі.

Після цих переговорів наказані були зміни в Одесі та в сільських районах «Трансністрії», але ці зміни проводилися дуже пиняво місцевим москофільським апаратом, а крім цього — на них було таки запізно. Несподівано, по «Трансністрію» простягнули руки німці, яких армії опинилися на її території. Німецькі команданти щораз дужче почали втручатися до румунської адміністрації й почали плянувати перебранця «Трансністрії» під німецьку управу. Стітчки між німцями й румунами, особливо в Одесі, ставали щоденним явищем. Не завжди німецькі «юберменші» виходили з цих сутичок переможцями. В одному з колгоспів Одеського району був випадок, що озлоблені на німців румунські вояки роззброїли своїх союзників, запрягли їх у бричку й казали себе вести в ній, не жалюючи тяглової силі батога. ¹¹⁶⁾ Були випадки в Одесі, що німці скидали з будинків румунських урядів румунські прапори, топтали їх ногами, викидали румунських стар-

шин з каварень і ресторанів і т. п. ¹¹⁷⁾ У таких умовах створився небувалий хаос, в якому вже ніхто не визнавався. Серед цього хаосу, румуни і німці примусені були залишити Одесу, що її 10 квітня 1944 р. зайняли армії маршала Малиновського під акомпаньямент виступів большевицького підпілля й большевицьких партизанів в Одеському районі. Для союзників відступ на захід був закритий проривом армій маршала Конєва до Басарабії. Залишилися тільки один шлях відвороту — на Тираспіль до Басарабії.

Події на фронтах «Герєєструппе Зюдукраїне», відтять Одеси від заходу через прорив армій маршала Конєва були причиною того, що з Одеси й «Трансністрії» мало хто з українських діячів евакуювався на захід. На еміграції немає українців з Одеси й «Трансністрії». Хто навіть тікав з німцями, чи румунами до Румунії, то цей так впав жертвою румунського серпневого перевороту 1944 р. Большевицькі армії, що в наслідок цього перевороту блискавично захопили цілу Румунію, захопили в ній не тільки багато старих емігрантів, але й нових утікачів. Большевицькі чекісти мали в Румунії багате жинво. ¹¹⁸⁾

Кадри українського самостійницького підпілля залишилися, поголовно, на місцях і це є причиною, чому ми дуже обмежили розповідь про діяльність українського самостійницького підпілля в Одесі та в Забужжі. Нам невідома доля цих людей, що творили українське самостійницьке підпілля під румунською окупацією крім вісток, що воно мало важкі втрати в наслідок ворожої інфільтрації. Проте, для нас немає теж сумніву, що і де ї. кинені українськими самостійниками живуть і далі в Одесі та в Забужжі. Ми знаємо, напр., що одеські «босяки» і далі продовжують свою боротьбу проти большевицьких «фараонів», але що ця боротьба сьогодні має дещо відмінний ідейний зміст, ніж її мала колись. Ми знаємо, що в Одесі неспокоїно, що там траплялися роззбросня большевицьких старшин і вояків, вбивства мільйонерів і енкаведистів, траплялися написи й листівки на мурах міста тощо. Завжди Одеса — це великий порт і до цього припливають кораблі з усього світу, які вивозять з Одеси не тільки українську пшеницю, але й цікаві вістки. Про ці вістки писали чужинецькі газети. Але нам доводилося читати також звіти про перебування членів укра-

їнського визвольно-революційного підпілля наших днів у цьому місті, про їх контакти, про їх розмови і про їх помічання. Все це настроює оптимістично, бо ми переконуємося, що підпілля Одеса й далі живе і, здається, немає вже тієї сили, щоб це життя вкоротила. Колеса історії спинити не можна, ідеї вжити — немає сили. Ідея самостійної України жила в Одесі і до появи в ній українських підпільників у 1941 р., але вона жила, головню, в серцях української інтелігенції, до речі, не надто вже численної в цьому місті, не зважаючи на факт, що в двадцятих роках тут наступили ґрунтовні зміни. Але великою заслугою українських підпільників 1941-1944 рр. було те, що вони ідею самостійної України понесли в широкі маси населення, що в щоденному житті вживало, здебільша (попсутою лєкалізмами) російської мови. Ці західноукраїнські підпільники, на щастя, не мали ані національних, ані соціальних упереджень і тому їм вдалося ввійти в гущу одеської маси, між студентів і між «босаяків», між спекулянтів і між портових робітників, між усіх тих, що їм про ідею самостійної України ще ніхто не говорив. Хлопці упереджень не мали, з вигляду були дуже симпатичні, добрі промовці і пропаґандисти і тому, ввійшовши в цю гущу народньої маси, вони не загубилися, бій повели і його виграли. Коли вони навіть сьогодні не живуть, або перебувають у неволі, то них залишилися помітні зміни. Їхнє діло живе і житиме. Ґрунт в Одесі був дуже сприятливий; волелюбний народ у цьому місті живе, що не легко піддається чужій владі і чужому диктатові і завжди здатний борстися за свою правду навіть на барикадах. Ї наші дні — правда Одеси — це правда українська і про те матимуть змогу ще перекозатися всі невірні хоми — власного чи чужого хову.

Кінець

НОТКИ:

¹⁾ Див. Мстислав З. Чубай, *Рейд організаторів ОУН від Попраду по Чорне море*. Мюнхен, Наша книгозбірня, ч. 11, 1952, 64 стор. До цих 33 підпільників приєдналися пізніше 2 члени розв'язаного укр. легіону «Ролянд» та 3 члени «мельниківської» похідної групи, з чого, одначе, 5 підпільників пропало без вістки, мабуть знищені румунськими окупантами, а 5 хворих повернулися до Галичини. Пор. ст. 60 цит. твору.

²⁾ Див. Зиновій Матла, *Південна похідна група* Мюнхен, Наша книгозбірня, ч. 10, 1952, стор. 12. Поз: спогадами Матли й Чубай (Ярослава Дзиндри) — інших джерел до опрацювання історії похідних груп ОУН у Задністров'ї немає. Для нашої праці використовуємо підпільні звіти, які переходять в архівах ЗП УГВР, з яких беремо всі цифри й факти, що їх подаємо в цьому нарисі. Беручи до уваги факт, що майже всі учасники похідних груп і підпілля ОУН в Задністров'ю залишилися на місці й досі перебувають поза «залізною заслоною», ми не подаватимемо жадних прізвиськ, чи псевд, і не цитуватимемо звітних матеріалів, крім тих, що вже були опубліковані в підпільній пресі, як напр., у «Віснику української інформаційної служби» за 1942 і 1943 роки, або в одеському підпільному журналі: «Чорноморський вісник» за 1943 рік.

³⁾ Чубай, цит. твір, стор. 42-43.

⁴⁾ Там же, стор. 44.

⁵⁾ Там же.

⁶⁾ Там же, стор. 45.

⁷⁾ Там же, стор. 46-47.

⁸⁾ Підп. звіт.

⁹⁾ Чубай, цит. твір, стор. 47.

¹⁰⁾ Чубай, цит. твір, стор. 48.

¹¹⁾ Чубай, цит. твір, стор. 50-51.

¹²⁾ Чубай, цит. твір, стор. 54.

¹³⁾ Чубай, цит. твір, стор. 52.

¹⁴⁾ Чубай, цит. твір, стор. 53.

¹⁵⁾ Чубай, цит. твір, стор. 57.

¹⁶⁾ Чубай, цит. твір, стор. 62.

¹⁷⁾ Війові дії під Одесою передаємо за советським виданням: *Очерки истории Великой Отечественной войны, 1941—1945*, Издательство Академии Наук СССР, Москва, 1955, 534 ст. Це видання Інституту Історії Академії Наук СССР, не зважаючи на доволі частеньке помішання фактів з типовою большевицькою пропаґандою, є ще може найбільш об'єктивним представленням подій советсько-німецької війни з советського боку. Про оборону Одеси, див. ст. 91—95. Про недолугі спроби партійних організацій Одеси закликати одеське населення до оборони, див. книгу: *Одесса в Великой Отечественной войне Советского Союза*. Сборник до-

кументов и материалов, т. I. Одесское областное издательство, 1947, ст. 67—68.

¹⁸⁾ Підпільні звіти з Одеси характеризують большевицьке підпілля як сильного противника, що діє самостійно й ворожо до німецьких та румунських окупантів і їх білогвардійських помічників. В інших містах України большевицьке підпілля було слабке й, через те, воно дуже часто вислугувалося німецьким окупантам у боротьбі проти українського самостійницького підпілля, щоб завдати йому ударів німецькими руками. На ніяку самостійну діяльність оце большевицьке підпілля не було здатне. До речі, вислугування німецьким окупантам мало ще теж іншу мету, а саме прикрити свою шпигунську діяльність проти німців, що було головним завданням большевицького підпілля в Україні. В «Трансністрії» большевицьке підпілля було здатне на самостійні виступи проти окупантів, отримуючи для того ще й підтримку повітряними й морськими десантами.

¹⁹⁾ Чубай, цит. твір, стор. 60-61.

²⁰⁾ Точна дата призначення не відома.

²¹⁾ За підпільним звітом з 31 березня 1943 р. опублікованим у підпільному журналі *Вісник Української Інформаційної Служби*, ч. 10 за 1943 р. ст. 8—12, під назвою «Відносини в Трансністрії». Далше цитуватимемо цей звіт як *Відносини*. Див. ст. 8.

²²⁾ Власні обчислення, базовані на кількості населення в 1926 році з врахуванням змін, що наступили між 1926 і 1939 рр.

²³⁾ За підпільним звітом з 19 червня 1942 р., опублікованим у підпільному журналі: *Вісник Української Інформаційної Служби*, ч. 7—8 за 1942 р. ст. 24—32, під назвою «Огляд життя Забужжя». Далше цитуватимемо цей звіт як *Огляд*. «Забужжям» українські підпільники називали «Трансністрію».

²⁴⁾ Див. *Огляд*, стор. 25.

²⁵⁾ Див. *Огляд*, стор. 25.

²⁶⁾ Див. *Огляд*, стор. 31.

²⁷⁾ Всі факти, подані в цьому місці, взято з підпільних звітів. Див. *Огляд*, стор. 27 (культурне життя), стор. 28 (пропаганда), стор. 29 (російська білогвардійщина), стор. 30 (комуністи, настрої серед населення).

²⁸⁾ Це румунські окупанти оцінювали кількість українського населення в сільських районах «Трансністрії» на 80%. Див. *Відносини*, стор. 8.

²⁹⁾ Див. *Огляд*, стор. 27.

³⁰⁾ Там же.

³¹⁾ Про стан у сільському господарстві в Забужжі за румунської окупації див. *Огляд*, стор. 27, *Відносини*, стор. 8, а також підпільний журнал *Чорноморський вісник* за 1943 рік (Архів ЗП УГВР).

³²⁾ Зі слів М. Річки до автора цих рядків.

³³⁾ Записано автором цих рядків у Кишиневі в 1944 р. під час переговорів ГК УПА з ГК румунської армії. Інформації подав член української делегації — одеський підпільник.

³⁴⁾ Записка про стан української кооперації в «Трансністрії», з якої автор цих рядків поробив собі нотатки, що в нього збереглися. Записка, що була складена підпільниками, зберігається в крайових архівах.

³⁵⁾ Зі слів М. Річки до автора цих рядків.

³⁶⁾ Див. *Огляд*, стор. 27, *Відносини*, стор. 11.

³⁷⁾ Див. *Огляд*, стор. 27 й інші.

³⁸⁾ Представляючи розвиток української кооперації в «Трансністрії» на підставі підпільних звітів, ми мусимо обмежитися до цілком загальникових натяків з огляду на факт, що чільні діячі кооперації залишилися в Україні. Хочеться ще підкреслити, румунські делегати в Кишиневі були дуже високої думки про діяльність українських кооператорів. Коли під кінець 1943 р. політика румунських окупантів, під впливом подій на фронтах, почала міняти своє обличчя і всіляко заносилося на те, що, цим разом, румунські окупанти поставлять вже на український елемент, діячів української кооперації почали вже часто запрошувати до Тирасполя на наради, на яких наших кооперативних діячів румунські окупанти дуже хвалили за ініціативу та зразкову організацію кооперативного життя. В «Трансністрії» заповідалися важливі й далекойдучі зміни, але румунська окупація тривала коротко й історія не встигла вже записати ці зміни в свої аннали.

³⁹⁾ Див. *Огляд*, стор. 26, *Відносини*, стор. 8.

⁴⁰⁾ Про факт цей у Кишиневі авторові цих рядків оповідав делегат одеського підпілля.

⁴¹⁾ Автор цих рядків бачив у Кишиневі оригінал цієї інструкції, що її мав одеський делегат. Сама інструкція була предметом розмов з румунськими делегатами, зокрема те її місце, що окреслювало ОУН як протисоюнізницьку й протибольшевицьку силу. Завданням майбутніх дослідників є віднайти цю інструкцію в румунських, або німецьких архівах.

⁴²⁾ Переговори ГК УПА з угорцями в Дубенщині (квітень 1943 р.) — це були перші переговори ГК УПА з угорськими військовими чинниками, які довели до локального перемир'я між УПА й угорською армією на Волині. Пор. *Історія українського війська*, Вінніпег, 1953, вид. І. Тиктора, ст. 664. Рік пізніше, в Карпатах, ГК УПА заключила з Командою 6-ої угорської армії договір про перемир'я й координацію воєнних дій, який затвердила ГК угорської армії в переговорах з делегацією ГК УПА в Будапешті й поширила на всі угорські армії в Галичині. Див. там же, ст. 692.

⁴³⁾ Особисто я був дуже близький до всіх цих подій. Про техніку арештів і хід переслухань в Букарешті оповідали мені ті ж одеські підпільники.

⁴⁴⁾ Корпус полк. Рогожина допомагав німцям і їх сербським квіслінгам (ген. Недіч) воювати проти партизанів ген. Михайловича і партизанів Тіта. Так віддячувались білогвардійці за багаторічну гостину в Югославії. Не можна дивуватися, що після своєї перемоги Тіто зробив короткий процес з білогвардійцями, зокрема тоді, коли після розриву зі Сталіном масово посадив їх у тюрму, як большевицьких шпигунів і колаборантів.

⁴⁵⁾ Див. *Огляд*, стор. 29 та *Відносини*, стор. 9.

⁴⁶⁾ Див. *Відносини*, стор. 9.

⁴⁷⁾ Листівки, друковані в Одесі, Архів ЗП УГВР.

⁴⁸⁾ Див. *Огляд*, стор. 27 і *Відносини*, стор. 10.

⁴⁹⁾ Див. *Відносини*, стор. 10.

⁵⁰⁾ Див. Friedrich Hever, *Die Orthodoxe Kirche in der Ukraine von 1917 bis 1945*. 1953. Verlagsgesellschaft Rudolf Müller — Köln-Braunsfeld, ст. 209-212. Також *Огляд* ст. 29, *Відносини*, ст. 9.

⁵¹⁾ За *Журналом Московської Патріархії*. Також Герр, *цит. твір*, ст. 210.

⁵²⁾ Див. *Огляд*, стор. 29 і *Відносини*, стор. 10. Також інші підпільні звіти й огляди.

⁵³⁾ Див. «Звіт про положення в Одесі за першу половину 1943 року», збережений у витягах у Збірці Е 1, ст. 8. Архів ЗП УГВР.

⁵⁴⁾ На підставі розмов з провідником Одеської області ОУН — М. Річкою, який в Одесі провів глибокі студії одеського «босяцтва» й приготував був спеціальний звіт на цю тему, який зберігається в крайових архівах.

⁵⁵⁾ «Болгарская балада» тому, що більшість білогвардійців прибула до Одеси з Болгарії. На підставі розмов з М. Річкою.

⁵⁶⁾ На підставі розмов з М. Річкою і його звіту про одеських босяків.

⁵⁷⁾ За першої большевицької окупації в Галичині, українські підпільники залюбки підкладали українські революційні тексти до популярних пісенок Дунаєвського й інших советських композиторів, що їх тоді старалися поширити большевики на новокупованих землях.

⁵⁸⁾ Пісня ця має виразну романську (італійську, еспанську) мелодику. Це так для могого вуха — питання це залишаю фахівцям.

⁵⁹⁾ Чимало цих «героїв» зустрічав Йосип Шольмер у Воркутському концтаборі, де їм большевицька адміністрація залишила «почесну службу» знуцання над жидівськими в'язнями. Йосип Шольмер, *Мертві повертаються* (Die Toten kehren zurück, Köln-Berlin—1954).

⁶⁰⁾ Див. «Відносини в Трансїстрії», *цит. звіт*, ст. 11.

⁶¹⁾ Див. *Огляд*, стор. 25.

⁶²⁾ Характеристика російських старовірів на підставі звіту окружного пропагандиста котовської округи, що її передано в звіті одеського обласного проводу з червня 1943р. Архів ЗП УГВР, розділ «Трансїстрія». лист. 16. У даному випадку йдеться про помічення, зібрані в старовірському селі Плюське (Плосское) біля Тирасполя.

⁶³⁾ Характеристика росіян в Одесі на підставі розмов автора з обласним провідником Одещини — М. Річкою.

⁶⁴⁾ Характеристика національних меншин на підставі нотаток у звітах: *Огляд*, ст. 24 і далі, *Відносини*, ст. 11 і далі та інших звітів.

⁶⁵⁾ На підставі підпільних звітів.

⁶⁶⁾ Про виселювання українських сіл з території кол. Молдавської АССР в 1943 р. див. підп. журнал *Чорноморський вісник*, ч. 2 за 1943 р.

⁶⁷⁾ «Peşag» — королівство, тобто основні румунські землі.

⁶⁸⁾ Про грабункову політику румунських окупантів у «Трансїстрії» — див. підпільний журнал *Чорноморський вісник*, ч. 2 за 1943 р.

⁶⁹⁾ «Говоримо з вами тому, бо вас люблять в Одесі й кажуть, що ви хороші хлопці. — заявив у розмовах з українськими підпільниками представник большевицького підпілля на початку 1943 р. Про ці розмови буде дальше мова. Із слів М. Річки до автора нарису.

⁷⁰⁾ Мотив цей часто повторявся у большевицьких листівках до населення Одеси в 1943 р. Фронта большевицької підпільної пропаганди у підпільних звітах за другу половину 1943 р.

⁷¹⁾ На підставі підпільних звітів.

⁷²⁾ Із слів М. Річки до автора цього нарису.

⁷³⁾ Про переговори от. Тараса Воронця-Бульби з розвідно-диверсійною групою полк. Дм. Медведєва, дівись в офіційній історії УПА під командою от. Бульби, опублікованій у журналі *Українська земля*, Нью-Йорк, ч. 1-4 за 1953 р. Також у книзі Дм. Медведєва, *Сильные духом*, Москва 1951. Дивись теж цикл наших статей «Вулиця ім. Медведєва» в щоденнику *Свобода*, Джерзі Сіті, чч. 143-147, серпень 1955.

⁷⁴⁾ Повний звіт з розмов у краєвих архівах. Подробиці із слів М. Річки.

⁷⁵⁾ Плянувалася теж велика десантна операція в околицях Одеси.

⁷⁶⁾ Большевики перецінювали силу українського самостійницького підпілля в Одесі. Вони думали, що це підпілля диспонує збройними боївками, яких, насправді, не було.

⁷⁷⁾ Немає сумніву, що большевики були добре поінформовані про переговори, які почали румуни з арештованими одеськими підпільниками. Немає теж сумніву, що вони боялися, щоб ці переговори не закінчилися успішно.

⁷⁸⁾ Згідно з інструкцією ГК УПА від серпня 1943 р. всі підлеглі клітини УПА й ОУН повинні були давати таку відповідь на пропозиції з німецького, або большевицького боку про переговори.

⁷⁹⁾ Пізніше показалося, що люди, до яких мали клички одеські підпільники, перебували в румунських тюрмах, або концентраційних таборах. Все ж таки контакт наві'язано з їхніми родинами. Див. Звіт про подорож до Татарбунар і Вилкова в течці: Похідні групи ОУН, ч. II, лист 61. Архів ЗП УГВР.

⁸⁰⁾ Всі дані з цитованого звіту.

⁸¹⁾ Див. *Огляд*, стор. 27.

⁸²⁾ М. Річка подав був авторові цієї праці дані про стан підпільної організації в т. зв. «Трансїстрії». Згідно з його заповіданнями в підпільних округах мало 49 підпільних районів (на всіх 64 районів «Трансїстрії») і, приблизно, 5000 членів підпілля й «організованих симпатиків».

⁸³⁾ Як звичайно тоді водилося, кур'єрами були бійці легіону «Нахтігаль» у шасецьких мушкетерах і з німецькими фальшованими документами. Перші вістки про Одеську похідну групу були того роду, що вона вся загинула.

⁸⁴⁾ Про цю подорож розповідав сл. п. Йосип Позичанок на I ЕЗ УГВР у липні 1944 року.

⁸⁵⁾ Стверджено в багатьох звітах з цього часу.

⁸⁶⁾ Коли становище гіршало на фронтах, румунські окупанти питалися своїх російськ. помічників: «А що пишуть українці?» Тим часом, українці передавали вістки, головню, за Ві-Ен-Сі, наслухані по радіо, при чому редактор цих вісток додавав часто дуже дотепні й гострі коментарі. Про попит на «Вісті» свідчить факт, що «комерсанти» перепродували їх по високим цінам.

⁸⁷⁾ Див. *Огляд*, стор. 27.

⁸⁸⁾ Див. *Огляд*, стор. 28.

⁸⁹⁾ Інструкція переховується в крайових архівах. Окремі її точки збереглися в моїх записках з того часу.

⁹⁰⁾ Зі слів М. Річки до автора цих рядків.

⁹¹⁾ Постійне домагання Обласного проводу Одещини за зброєю для озброєння одеських підпільників, записа-

но в багатьох документах підділя. З огляду на факт, що ці домагання стосувалися автоматичної зброї, вони ніяк не могли бути задоволені ГК УПА, яка не мала подостатком такої зброї, щоб озброїти відділи УПА. В другій половині 1943 р., вся енергія ГК УПА була спрямована для організації груп УПА «Схід» (Базар) та УПА «Південь», що вже формувалася. Для групи УПА «Схід», що повинна була сформуватися в Малинських лісах і згодом перейти в Чернігівські ліси, бракувало зброї. Зав'язок цієї групи перебував уже в Малинських лісах (один курінь), але він так і не отримав зброї на своє розгорнення. Групі УПА «Південь» суцеровано можливість поширення на місто Одесу, але це не могло статися, бо ще не зовсім сформована група мусіла відступати з Уманщини на Захід в наслідок заламання фронту. Можливо, що обі групи УПА були б сформувалися остаточно, якщо б німецький фронт так несподівано заламався і тримався ще якийсь час. У кожному разі, якщо б УПА була мала в цей час можливого проєктора, щоб був би забезпечив її зброєю і розним матеріалом, як це було з польською АК, події в Україні розвинулись би цілком інакше, ніж це мало місце. На Лівобережжі існували численні групи місцевих партизанів, які відмовлялися підпорядкуватися Центральному штабові совєтської партизанки, воюючи з німцями, а то й з большевицькими партизанами на власну руку. Поява УПА в Чернігівщині була б тільки посиленням цей рух. У світлі всіх цих фактів, домагання одеських підпілляників не виглядало цілком фантастично, але, найважливіше, воно спиралося на побажання місцевого одеського населення.

⁹²⁾ Цей розділ опрацюю на підставі власних спогадів і нотаток, які в мене збереглися. Всі документи, що стосуються цих переговорів, у тому теж докладні протоколи розмов, які я сам зладив був у Кишеневі, перебувають в крайових архівах. На еміграції перебуває голова української делегації на ці переговори — о. д-р Іван Гриньох. Два інші члени делегації перебувають в Україні. Щоденник, в якому я записав події хронологічно, в мене не зберігся. Збереглися тільки нотатки, в яких не позначено дат, бо вони були в щоденнику. З цієї причини дати в цьому розділі подані дуже загальною.

⁹³⁾ Про працю проф. Василя Сімовича, як голови Комісії для реформи українського шкільництва при ПП ОУН був довший спогад Р. Ст. в газеті «Час», Фюрт, Німеччина, в 1947 році.

⁹⁴⁾ Переговори ГК УПА з ГК угорської армії відбулися в Будапешті в 1944 р. Вони закінчилися позитивними результатами. Перемир'я, що його уклала Команда 6 угорської армії з УПА в Карпатах, поширено було на всі угорські частини, що діяли на протибольшевицькому фронті.

⁹⁵⁾ В січні 1944 р. дуже ускладнилася ситуація на польському відтинку. В штабах УПА стали відомі польські приготування до виконання операції «Бужа» (бур'я). У Любелщині й Перемищині-Ярославщині збиралися значні сили підпільної польської АК для маршу на Львів, для створення коридору до Львова з Білгорайських лісів по через Янівський полігон та з Перемищини через низку польських сіл у Самбірщині, Рудеччині й Городеччині. В таких умовах годі було забирати старшин із штабів і висилати їх у дипломатичні місії, коли треба було організувати фронт на Холмщині для протидії польським плянам. Див. «Історія українського війська», розділ «Непотрібний третій фронт — поляки», стор. 695-703. В таких умовах на автора цих рядків, що в серпні 1943 р. перейшов був з КВШ Львівського краю до РЗЗ ПП ОУН, покладено було завдання бути репрезентантом військових і політичних установ.

⁹⁶⁾ Про ці й подібні заходи було нам відомо з радіомовлень Бі-Бі-Сі з Лондону. В другій половині 1943 р. Бі-Бі-Сі постійно повідомляло про різні заходи румунських дипломатів і політиків знайти контакти з британськими дипломатами й політиками, щоб Румунію перетягнути на бік британських альянтів. Цим шляхом британське радіо старалося підірвати в німців довір'я до своїх румунських союзників. З праці Гагена (Die deutsche Front) нам відомо, що німецька розвідка дуже непокоїлася цими повідомленнями й добре орієнтувалася в справжніх настроях у Румунії, але її попередження не мали успіхів, бо Гітлер врів у маршала Антонеску, а німецький посол у Румунії постійно запевнював міністра Рібентропа, що все в найбільшому порядку. Тим

часом, Бі-Бі-Сі подавало правдиві вістки про спроби румунського міністра закордонних справ знайти контакти із західними альянтами. Див. Walter Görlich, *Der zweite Weltkrieg, 1939-1945*. Steingrüben Verlag, Stuttgart, 1952. 2 Bände. II. Band, S. 381-382.

⁹⁷⁾ Там же, стор. 383. Також: Walter Hagen, *Die geheime Front. Organisation, Personen und Aktionen des deutschen Geheimdienstes*. Nibelungen Verlag, Linz u. Wien, 1950. S. 298-299.

⁹⁸⁾ Герліц, стор. 389-390, Гаґен, стор. 313-314.

⁹⁹⁾ — Це сл. пам. Нізя Галицька, яка згинула в большевицькій тюрмі в Коломиї, в 1944 році.

¹⁰⁰⁾ Прізвище й функцію цього старшини знаю дуже добре, але не знаючи, що з ним сталося пізніше, не бажано йому робити зайвих клопотів, відкриваючи його ідентичність.

¹⁰¹⁾ І прізвище та функція п. Б. відомі мені, але їх не відкриваю, не знаючи про долю нашого співрозмовця в нових умовах. Спроби мої знайти пп. Н. і Б. та інших наших співрозмовців на еміґрації не дали результату. Зміна режиму наступила в Румунії несподівано, виїзд у таких умовах був неможливим.

¹⁰²⁾ Не зважаючи на негативний вислід переговорів, румуни двічі погодилися на перехід відділів УПА через Буковину і Басарабію до Трансністрії.

¹⁰³⁾ Звертаю увагу на гру слів. Отже від нас не вимагалось, щоб ми зреклися Буковини й Басарабії раз і назавжди, але від себе вони таку декларацію хотіли дати. Знов же, про історичні права Молдавії до «Трансністрії» нам доводилося чути під час переговорів дуже часто. Делегати говорили, що починаючи від XV ст. аж до «вічного миру» між Польщею й Росією в 1686 р., а навіть після нього, землі між рр. Богом і Дністром входили до Молдавії і були під юрисдикцією молдавського господаря, зокрема між 1667 і 1686 рр. Делегати підкреслювали теж вклад молдавського народу в формування Запорізької Січі (Іван Підкова).

¹⁰⁴⁾ Кінцеві промови п. Б. і о. д-ра Гриньоха відтворено на підставі власних записок, які збереглися. Промова п. Б. записана майже точно, слово в слово.

¹⁰⁵⁾ Пор. Очерки истории великой отечественной войны (Москва 1955, Изд. АН СССР), стор. 311 і д.

¹⁰⁶⁾ Див. Герліц, цит. твір, II том, стор. 388.

¹⁰⁷⁾ Там же, стор. 389-390.

¹⁰⁸⁾ Німецький майор Браун, командир батальйону 99 полку гірських стрільців (Gebirgsstg), з яким доводилось мені, як командирові українських повстанців у Львівщині, кооперувати в 1939 р., з нагоди відвідин у 1944 р. сказав просто: «Чому ми не мали вас, там, на Сході? Це опінія не тільки моя, але всіх старшин і всяків мого батальйону, що пам'ятали вас з 1939 р.». До речі, в Сталінграді, в складі німецької 6 армії були теж українські частини т. зв. Сумської дивізії, сформовані з полонених червоної армії. Вони боролися в Сталінграді дуже завзято, з послятою й героїзмом. Німці були повні подиву для цих українських воїнів і може вперше за весь час кампанії на Сході ставилися до них по-товариськи, як до добрих союзників. Ранених українців вивозили літаками із Сталінграду в Запілья, так як німці. Про це розповідав мені харків'янин — хор. С., якого перевезли літаком із Сталінграду до Львова, де він лікувався з ран. Після выздоровлення, хор. С. дезертирував з власовської частини, до якої його приділили як выздоровця і пішов в УПА, де загинув на весні 1944 р. в бою з німцями, від яких мав два ордени за хоробрість в кампаніях на Сході.

¹⁰⁹⁾ Див. спогади італійського маршала Giovanni Messe: *La guerra al fronte russo*. Німецький переклад: *Der Krieg im Osten*. Thomas Verlag, Zürich, 1948.

Також: Jürgen Thorwald: *Wenn sie verderben wollen... Der Bericht vom grossen Verrat*. Stuttgart. Steingrüben Verlag, 1952.

Див. також книгу відомого противника українських визвольних змагань — Юджіна Лайонса під назвою *Наші таємні союзники*. В цій книзі Лайонс наводить розмову з німецьким старшиною, який сказав йому, що німці програли війну не в Сталінграді, але в Києві, тому що вивісили свастику, а не український національний прапор. Див. Eugene Lyons, *Our Secret Allies*. New York, 1953. Ст. 232.

¹¹⁰⁾ Див. Архівна течка: Вісті з Осередніх, Східніх і Південних Українських Земель, збірка ч. 2, ст. 30. Архів ЗП УГВР.

¹¹¹⁾ Див. там же, стор. 30.

¹¹²⁾ Див. Архівна течка: Із хроніки подій на українських землях. Збірка, ч. 4, ст. 10-11. Архів ЗП УГВР.

¹¹³⁾ Там же, збірка ч. 3, ст. 9-10. Архів ЗП УГВР.

¹¹⁴⁾ Див. Вісті..., збірка ч. 2, ст. 30.

¹¹⁵⁾ Див. Із хроніки... збірка ч. 4, стор. 10-11.

¹¹⁶⁾ Там же, збірка ч. 3, стор. 9-10.

¹¹⁷⁾ Там же.

¹¹⁸⁾ Українські втрати були в Румунії дуже значні. Тут жила значна кількість старшин і вояків армії УНР, які майже всі погинули, розстріляні більшовицькими чекістами. Цікаво, що російських білих емігрантів не переслідували так єдинокровні брати, як українців.

БІБЛІОГРАФІЯ

Джерела до історії похідних груп ОУН — це, головню, документи та спогади учасників, що з них деякі опубліковано в формі книжкових видань, але більшість з них оголошено в формі статей по календарях, журналах і часописах. Коли йдеться про документи, то, поскільки більшовицькі архіви для нас, покищо, недоступні, ми можемо тільки користуватися німецькими й українськими документами, що переходять в різних архівних сховищах на Заході. Як відомо, багату документация III райху попала після II світової війни в руки західних альянтів й окремі документи III райху використовувано в процесах воєнних злочинців у Нюрнберзі. Малу частину цих документів опубліковано в трьох різних збірках:

1) Trial of the Major War Criminals.

Ця збірка, видана Міжнародним воєнним трибуналом у Нюрнберзі в 42 томах, має назву «Синьої серії». Вона видана в 1947-49 роках у трьох виданнях: англійському, французькому й німецькому, при чому оригінальні документи репродуковано доволі дбайливо в мові оригіналу.

2) Nazi Conspiracy and Aggression.

Ця серія, видана Державним видавництвом 1947 р. у Вашингтоні у 8 томах і двох томах додатків (A і B), має назву «Червоної серії», є компіляцією документів з попередньої збірки, хоча включає теж деякі документи, що до цієї збірки не ввійшли.

3) Trials of War Criminals before the Nürnberg Military Tribunals.

Ця збірка, видана теж Державним видавництвом у Вашингтоні в 1949-1954 роках, у 15 томах, має назву «Зеленої серії». Вона охоплює документи, або їх фрагменти, що їх зібрано для 12 процесів воєнних злочинців перед Міжнародним воєнним трибуналом у Нюрнберзі.

В усіх цих збірках, як це ми вже відмітили, вміщено тільки незначну частину цих документів III райху, що їх представлено Міжнародному воєнному трибу-

налові в Нюрнберзі на процесах головних і менших воєнних злочинців. Серед опублікованих документів існує відносно мало документів, що стосуються українських справ, а це тим більше, що, як це завважає проф. Джан А. Армстронг («Український націоналізм», стор. 300), впорядчики збірок їх вилучили з них, вважаючи маловажними для самого процесуального поступування. Все ж таки і серед опублікованих документів можна знайти, тут-там місця, що стосуються історії похідних груп ОУН, як, напр., документ, що «бандерівців», які підготовляють повстання проти Німеччини, треба ліквідувати «тишком-нишком» («ін аллер Штілле»).

Однак, гадаємо, що майбутній дослідник історії похідних груп ОУН знайде куди більше документів серед ще неопублікованих документів III району, що цих груп стосуються, які переховуються в різних архівних сховищах на Заході. Головніші архівні сховища німецьких документів такі:

Hoover Library, Stanford, California,
Manuscript Division of the Library of Congress, Washington, D. C.,
Columbia University, New York,
National Archives, Washington, D. C.,
Mid-West Interlibrary Center, Chicago, Ill.
Bibliothèque de Documentation Internationale Contemporaine, Paris,
Institut für Zeitgeschichte, München,
Centre de Documentation Juive Contemporaine, Paris,
Yiddish Scientific Institute (YIVO), New York,
але найбагатша збірка німецьких документів — це
Captured Records Section, Departmental Records Branch,
Adjutant General's Office, US Army, Alexandria, Virginia,

з якої, на жаль, важко користати через ускладнене отримання дозволу. У кожному разі, серед цих неопублікованих документів III району майбутній історик похідних груп ОУН знайде силу-силенну німецьких документів, що стосуються історії похідних груп. Такі документи треба перш завсе шукати серед документів «Райхсзіхергайтсамту», особливо серед звітів («Ерайнісмельдунген»), що їх підвладні органи цього уряду в Україні посилали до централі. Гадаємо, що наукове

розпрацювання цих та інших німецьких неопублікованих документів, — це одне з головних завдань української вільної науки на еміграції.

До українських документів, що стосуються історії похідних груп ОУН належать перш завсе постанови зборів і конференції ОУН та загальні й спеціальні інструкції, видані похідним групам Проводом ОУН, а з другого боку, звіти, звіттомлення, пропам'ятні записки, огляди й листування похідних груп ОУН з Проводом ОУН. Такі документи у великій більшості залишилися на українських землях у відповідних сховищах, але значна частина зберігається також на еміграції в архівах ЗП УГВР, ЗЧ ОУН і ОУН під проводом полк. А. Мельника. Вже, здається, найвищий час, щоб ці архіви науково розпрацьовувалися, хоч би силами даних середовищ.

Для цієї праці автор використав архівні збірки ЗП УГВР. Не завжди можна було використати оригінальні документи, а то з різних причин, і тому в більшості випадків автор користувався конденсаціями оригінальних документів, що їх опрацьовував ще в Україні, а пізніше теж на еміграції, кол. архівар ЗП УГВР — Вадим. Можна сказати, що виконані ним конденсації оригінальних документів своєю зразковою формою цілком надавалися для тих завдань, що їх собі поставив автор. Очевидно, майбутній історик похідних груп ОУН мусять знайти й використати оригінальні документи. Вони переховуються в таких збірках:

1. Україна під німецькою окупацією I і II

Документи про німецьку політику в Україні, німецький терор (списки втрат), німецькі злочини, економічний грабунок тощо.

2. Німецька окупація України I і II

Дані про культурне й економічне життя українського населення під німецькою окупацією, статистичні дані, зібрані членами похідних груп, атентатні акції і спротив українського населення, церковні справи, терор, розстріли, арешти, голоси українського населення про державний і соціальний лад у майбутній українській державі.

3. Похідні групи ОУН I і II

Звіти похідних груп і листування її членів.

4. Вісті з України

Вісті з осередніх і східних українських земель у видатках з різних джерел призначені для провідних членів ОУН і співробітників підпільної преси.

5. Із хроніки подій

Як 4.

6. Збірка Е-1

Вістки з різних джерел у конденсації призначені для провідного активу.

Всіх збірок цього типу — 12 (Е1-Е12).

До документів слід зарахувати теж підпільну пресу.

У роки німецької окупації України самостійницька ОУН видавала такі підпільні пресові органи:

1. **Ідея і чин**, журнал Проводу ОУН, 7 чисел, 1942-1944.
2. **Вісник української інформаційної служби**, 11 чисел, 1941-1944.
3. **За Самостійність**, альманах, 1942.
4. **За Українську Державу**, журнал, 6 чисел, 1942-1944.
5. **За Самостійну Україну**, орган ОУН на СУЗ, 9 чисел, 1942-1943.
6. **Бюлетень**, орган ОУН на ЗУЗ, 11 чисел, 1941-1943.
7. **Юнак**, орган молоді, 14 чисел, 1941-1944.
8. **Вісті**, орган редколегії Юнака, 4 числа, 1943-1944.
9. **Вісті української інформаційної служби**, 3 числа, 1944.
10. **Самостійник**, 3 числа, 1943-1944.
11. **До Зброї**, орган Політичного відділу УПА, 4 числа, 1943.
12. **Вільна Україна**, орган ОУН на ПЗУЗ, 10 чисел, 1943.
13. **Наш фронт**, орган ОУН на ПЗУЗ, 3 числа, 1943.
14. **Вісті з бойового фронту УПА**, орган УПА, 3 числа, 1943.
15. **Вісті**, орган ОУН на Півд. УЗ, 3 числа, 1943.
16. **Чорноморський вісник**, 2 числа, 1943.
17. **Молода Україна**, орган молоді на СУЗ, 1 число 1943.
18. **Інформаційний листок**, 3 числа, 1942.
19. **Інформатор**, орган ОУН на ПЗУЗ, 24 числа, 1943-1944.

20. **Новинки, Радієві вісті, Інформаційні вісті** і т. п. видавані в різних осередках.

21. **Український перець**, орган гумору й сатири, 1 число, 1944.

22. **Вісник**, журнал, орган Президії УГВР, 2 числа, 1944.

Значна кількість цієї підпільної преси переховується в згаданих нами архівах на еміграції.

Крім підпільної преси, ОУН в роки німецької окупації України видала таку підпільну літературу:

Постанови II ВЗ ОУН.

Загальна інструкція для похідних груп ОУН.

Неповний текст Постанов II і III Конференції ОУН.

Неповний текст Постанов III НВЗ ОУН

також у російській мові: **Решення III СБС ОУН.**

П. Коваль, Україна, якою була, якою є, і якою буде? Київ. Два наклади.

П. Дума, Липем до народу. Пропагандивні вказівки. Київ.

Дмитро Мирон-Орлик, Пропам'ятна книжечка. Київ. **М. В. Вировий, Україна і Росія.**

За Україну, співаник, два наклади.

За що нам боритися?

Ярослав Старух, Тисяча років життя і боротьби українського народу. Нарис історії України, том I.

Арсен Панасенко, Роки революції і державного будівництва в Україні. Нарис історії I Визвольних змагань.

Свято зброї і свято перемоги. Матеріяли для вшанування академій в честь Свята зброї.

І. М. Коваленко, Цілі і методи німецької імперіалістичної політики на окупованих теренах.

Крім цього видала також цілу низку листівок та ілюстрованих карток.

Тільки небагато спогадів учасників появилася в книжковій формі, більшість у формі статей. Для нашої праці використана така література:

Бендер, В., «Червоний партизанський рух в Україні — московська інспірація». Українські Вісті, Новий Ульм, чч. 28-29, 1956.

Борис, Євген, «Сергій Шерстюк». Серія: Постаті українського підпілля. Український самостійник, Мюнхен, ч. 37/295, 1955, стор. 3.

Глід, Степан, **Фрагменти з життя і мук**. Спогади з часів німецької окупації. Лондон, 1955, СУБ.

«Двадцять років боротьби ОУН 1929-1949». **Визвольна політика**, Мюнхен, ч. 20, 1949, стор. 1-10.

Д. К., «Організація боротьби проти червоних партизанів у запллі 6-ої німецької армії». **До Зброї**, Мюнхен, ч. 13/26, листопад 1951, стор. 14-16.

Зовенко, Б., **Безіменні**. Спогади з похідних груп. Мюнхен, 1946.

Каров, Д., **Партизанское движение в СССР в 1941-1945 гг.** Мюнхен, 1954. Институт по изучению истории и культуры СССР. Исследования и материалы, серия 1-я, Нр. 11.

Климишин, Микола, **Похід на Схід**. Манускрипт.

Коваль, В., **Ми, Українці**. Німеччина, 1948.

Лебедь, Микола, **УПА: Українська Повстанська Армія**. Пресове Бюро УГВР, 1946.

Левидький, Мирон, ред. **Історія українського війська**. Вінніпег, 1953. Вид. Івана Тиктора.

Люতারевич, П., «Між двома силами. Советське підпілля в роках II світової війни». **Українські вісті**, Новий Ульм, чч. 41-43, 1956.

Львівський, Ол., «Шоломом зачерти Дону». До десятиріччя похідних груп. **Українець-Час**, Париж, чч. 29-40, 1951.

Матла, Зиновій, **Південна похідна група**. Мюнхен, 1952. Наша Книгозбірня ч. 10.

Матла, Зиновій, **Похідна група «Південь»**. Манускрипт.

Мірчук, Петро, **Українська Повстанська Армія**, 1942-1952. Мюнхен, 1952.

Мірчук, Петро, «У німецьких млинах смерти». Серія підвальних статей у **Гомоні України**, Торонто, 1956. Вийшла теж окремою книжкою — Нью-Йорк-Лондон, 1957.

Моряк, І. А., **Мої спомини з Криму**. Моя участь в Похідних групах і в українському революційному підпіллі в Криму, 1941-1943. Манускрипт готової праці.

Моряк, І. А., **Українське життя на Криму під час німецької окупації**. Манускрипт.

Організація Українських Націоналістів 1929-1954. Збірник статей у 25-ліття ОУН. Видання Першої української друкарні у Франції. Париж. 1955.

Ортинський, Любомир, «Дружини Українських Націоналістів/ДУН». **Вісті Братства кол. воєнків 1 УД УНА**. Мюнхен, червень-липень, 1952.

Павлюк, С., «Боротьба українського народу на східноукраїнських землях 1941-1944». Спомини очевидця і учасника. **Календар Провидіння на 1947 рік**. Філадельфія, 1946, стор. 37-57.

Павлюк, С., «Донбас у боротьбі з німцями». **Літопис українського політв'язня**, Мюнхен, ч. 1-2, 1947.

Павлюк, С., «Іван Клим-Митар». Серія: Постагі українського підпілля. **Український самостійник**, Мюнхен, ч. 36/294, 1955, стор. 3.

Полікарпенко, Г., **Організація Українських Націоналістів під час II світової війни**. На чужині, 1957.

Прокоп, Мирослав, «До питання генези III НВЗ ОУН». **Український самостійник**, чч. 1/311, 4/314, 1956.

Прокоп, Мирослав, «Українська політика III райху в другій світовій війні», **Київ**, Філадельфія, ч. 2, стор. 78-88, ч. 3, стор. 130-136, ч. 4, стор. 175-180, 1955.

Ребет, Дарія, «Знаменне десятиріччя в житті ОУН». **Сучасна Україна**, Мюнхен, ч. 17/68, 1953, стор. 1.

Ребет, Лев, «Світла й тіні ОУН». Серія підвальних статей в газеті **Український самостійник**, Мюнхен, 1954-1955.

Сайдак, Тамара, «Кубань». **Українські вісті**, Новий Ульм, чч. 86-87, 1954.

Сайдак, Тамара, «Українське революційне підпілля в Донбасі в 1941-1943 рр.» **Українські вісті**, Новий Ульм, ч. 79, 1954.

Семенко, Юрій, «Пам'яті Михайла Пронченка». **Нові дні**, Торонто, ч. 39, квітень 1953, стор. 10-13.

Сергієнко, М., **У кігтях тиранів**. Мюнхен, Дніпрова хвиля, 1955.

Слинько, І., «Партизани України у великій вітчизняній війні». **Календар-довідник на 1946 рік**. Українське видавництво політичної літератури.

Стахів, Євген, «Большевицьке підпілля на Донбасі в 1941-1943 рр. в світлі советської літератури». **Український самостійник**, Мюнхен, ч. 22/332, 1956, стор. 3.

Стахів, Євген, «Великдень між татарами». **Український самостійник**, Мюнхен, ч. 19-20 (329-330), 1957 стор. 3.

Стахів, Євген, «Генеза еволюції ОУН». **Український Прометей**, Детройт, чч. 44-47, 1955.

Стахів, Євген, «Іван Білик — „Кость”». Серія: Поста-
таті українського підпілля. **Український самостійник**,
Мюнхен, ч. 41/299, 1955, стор. 3.

Стахів, Євген, «Іван Чухмара-Чайківський». Серія:
Поста-таті українського підпілля. **Український самостій-
ник**, Мюнхен, ч. 40/298, стор. 3.

Стахів, Євген, «Кривий Ріг в 1941-1943 рр.» **Сучасна
Україна**, Мюнхен, ч. 2/130, 1956.

Стахів, Євген, «Микола Черкащенко». Серія: Поста-
таті українського підпілля. **Український самостійник**,
Мюнхен, ч. 50/308, стор. 3.

Стахів, Євген, «Михайло В. Кривошашка». Серія:
Поста-таті українського підпілля. **Український самостій-
ник**, Мюнхен, ч. 33/291, 1955, стор. 3.

Стахів, Євген, «Роман Антоняк-Гліб». Серія: Поста-
таті українського підпілля. **Український самостійник**, Мюн-
хен, ч. 15/325, 1956, стор. 3.

Стахів, Євген, «Спогад про Крим у 1941-1945 рр.»
Сучасна Україна, Мюнхен, ч. 3/105, 1955, стор. 5.

Форостівський, Леонтій. **Київ під ворожими окупаці-
ями**. Буенос Айрес, Вид. Миколи Денисюка, 1952.

Стахів, Євген, «Степан Держко». Серія: Поста-
таті ук-
раїнського підпілля. **Український самостійник**, Мюн-
хен, ч. 42/300, 1955, стор. 3.

Стахів, Євген, «Українські дольмечери». **Вісті Брат-
ства кол. вояків 1 УД УНА**, Мюнхен, ч. 5-6, 1953.

Хуртовина, Панас, **Під небом Волині**. Вінніпер, 1952.

Дивись теж: Борис, Є., Павлюк, Є.

Степовий, Юрко, **Син Закарпаття**. Українське рево-
люційне підпілля в Києві, 1941-1942 рр. Мюнхен, 1947.

Чарториский, Микола С., **Від Сяну по Крим**. Спога-
ди учасника III похідної групи «Південь». Нью-Йорк,
1951.

Чубай, Мстислав З., **Рейд організаторів ОУН від По-
праду по Чорне море**. Мюнхен, 1952, Наша книгозбір-
ня, ч. 11.

Чумак, В. «Дорогою ціною». **Український Прометей**,
Детройт ч. 52, 1955.

Шанковський, Лев, «Вулиця ім. полк. Медведєва».
Свобода, Джерзи-Ситі, чч. 143-147, 1955.

Шанковський, Лев, «Книга про український націо-
налізм». **Америка**, Філадельфія, чч. 76-87, 1955.

Шанковський, Лев, «Між нацистським ковадлом і
большевицьким молотом». **Україна в плянах німців**.
Київ, Філадельфія, ч. 1, 1954, стор. 27-35.

Шанковський, Лев, «Німецька політика в Україні».
Київ, Філадельфія, ч. 2, стор. 84-92, ч. 3, стор. 130-134, 1954.

Шанковський, Лев, «Україна під німецьким чоботом».
Київ, ч. 4, стор. 171-176, ч. 5, стор. 223-228, ч. 6, стор.
272-279, 1954.

Шанковський, Лев, «Московська дезінформація під
фірмою науки». Д. Каров, Партизанское движение в
СССР в 1941-45 гг. Мюнхен, 1954. **Київ**, Філадельфія,
ч. 4, стор. 183-188, 1954.

Наш огляд бібліографії предмету кінчаємо вказівками
про бібліографіс літератури про II світову війну, ні-
мецький похід на Схід, німецьку окупацію білоруських,
російських та українських земель на Сході тощо, яка
ілюструє умови, серед яких діяли похідні групи ОУН.
Така література є доволі вже багата й надрукована в
різних мовах. Було б, одначе, недоцільно подавати
списки такої літератури в цьому місці, бо бібліографія
цієї літератури доволі добре вже опрацьована іншими
дослідниками. За бібліографією такої літератури треба
шукати в таких творах:

Енциклопедія українознавства

Історія українського війська, вид. друге, Вінніпер,
1953; (там бібліографія літератури до нашої праці:
Українська Повстанська Армія, що творить розділ цієї
книги), а також у клясичних творах, що стосуються
нашої теми:

Armstrong, John A., **Ukrainian Nationalism 1939-1945**,
New York, Columbia University Press, 1955;

Dallin, Alexander, **German Rule in Russia 1941-1945**.
A study in Occupation Policies. London—New York,
Macmillan, 1957;

Inytkyj, Roman, **Deutschland und die Ukraine 1934-
1945**. Tatsachen europäischer Ostpolitik. Ein Vorbericht.
2 Bände. München, Osteuropa-Institut, 1955, 1956.

Для повноти картини не можна поминути советської
партизанської літератури, яка, не зважаючи на тен-
денційну односторонність, подає доволі цікаві характе-
ристики умов німецької окупації і деякі факти, потрібні

для наших дослідів. Для теми важливі праці таких авторів: Вершигора, Козлов, Линов, Линьков, Медведєв, Фіодоров-Чернігівський, Шаян тощо, твори яких можна знайти в бібліографічних списках наведених нами творів.

Студії ці слід ще доповнити переглядом газет, які появились під час II світової війни, чи то на землях окупованих німцями, чи теж у самій Німеччині. В українських газетах з того часу появились цікаві репортажі різних кореспондентів, що мандрували по Україні і записували свої враження. Маємо на думці, головню, такі газети:

Краківські вісті, щоденна газета, яке появлялася в Кракові, а пізніше у Відні; **Наступ**, з додатком **Націоналіст**, журнал, що появлявся в Празі;

Нова доба, газета для українських добровільців, Берлін;

Українська дійсність, журнал, Берлін,

Український вісник, орган УНО, Берлін;

Комплети цих газет можна знайти в Бібліотеці європейського відділу НТШ у Сарселі, Франція, а також у Бібліотеці інституту для світового господарства (Вельтвіршафтсінститут) у Кілі, Німеччина.

ПІСЛЯСЛОВО ДО КНИЖКОВОГО ВИДАННЯ «ПОХІДНИХ ГРУП ОУН»

Моя праця про похідні групи ОУН, що її оце передаю читачеві, була вже видрукувана в 92 підвалах монхенської газети «Український самостійник», в 1955-1957 роках. В книзі зроблено деякі зміни і внесено деякі доповнення в порівнянні з текстом, друкованим у газеті.

Безпосереднім імпульсом для написання праці про похідні групи ОУН була поява книги проф. Джана А. Армстронга під назвою «Український націоналізм» (Нью-Йорк, 1955, вид. Колумбійського університету). З цією книгою, як з докторською дисертацією, довелося мені познайомитись ще в машинописі. В своїй праці американський автор багато місця присвятив похідним групам ОУН; але його висновки про ставлення до них різних соціальних груп населення осередніх і східних земель України не здавались мені вірними. Зокрема я вважав, всупереч опінії проф. Армстронга, що українська робітнича верства виявила значну національну свідомість і була особливо активною в націоналістичному підпіллі ОСУЗ і СУЗ. З'явилося бажання цю тезу довести документарно.

Так і постала праця про похідні групи ОУН. У формі, в якій я її подаю читачеві, вона не є і не може бути історією похідних груп. Це в найкращому разі матеріяли чи причинки до такої історії, матеріяли, зібрані з різних джерел, друкованих і недрукованих, легко й важко доступних, приязних і ворожих українській визвольній справі. Це — підпільні звіти, оцінки, спогади та оповідання учасників, їхні нотатки й листування, підпільна преса та інші документи. Збиранням цих матеріялів я займався вже раніше, коли готував до друку «Історію УПА», надруковану в «Історії українського війська» (Вінніпег, 1953, вид. Івана Тиктора). Два розділи про похідні групи ОУН, цього предвісника УПА, що мали ввійти до «Історії УПА», не ввійшли туди з браку місця. Вони тепер творять вступну частину моєї праці. Збирати потрібні матеріяли я старався

так, щоб майбутній історик похідних груп мав змогу знайти потрібний йому матеріал в одній книзі або бодай відкрити в ній слід до інших матеріалів, які не були використані. З цього погляду моя праця, я гадаю, може бути корисна для майбутнього історика.

Багато читачів моїх фейлетонів в «Українському самостійнику», може, з свого погляду справедливо, критикували назву твору. Казали, що моя праця стосується більше націоналістичного підпілля в Україні, ніж похідних груп. Я особисто цієї критики не поділяю. Гадаю, що коли похідні групи навіть перейшли в підпілля, то вони не втратили свого «похідного» характеру. Вони були даліше в «поході» — не тільки тому, що часто зміняли своє «місце постою», але й з уваги на розуміння терміну «похід». Хочемо слово «похід» розуміти по-козацьки: бути в «поході» — це значить бути на війні. Похідні групи були на війні: вони воювали на три фронти і густо-часто падали в боротьбі. З цього погляду вони були «похідними» до кінця свого існування.

Тематично праця про похідні групи ОУН є обмежена, і це є теж одною з причин, що вона не може бути і не є історією похідних груп. Обмежена вона територіально, бо представляє дію похідних груп у південній Україні, не зачіпаючи території північних областей України і дії на них похідних груп ОУН. Було б важко насвітлити документарно цю дію в сучасних, еміграційних умовах. Архівних документів майже немає, бо перші групи, що пішли на цю територію, були сливе поголовно знищені нацистами. Коли ж на їх місці з'явилися наступні групи, то вони рекрутувались майже повністю з північнозахідних українських земель (ПЗУЗ), і до проводу цих земель (пізніше теж до командування УПА-Північ) вони надсилали свої звіти та матеріали. Наскільки мені відомо, цих матеріалів і звітів на еміграції немає. Кілька живих учасників цих груп, що перебував на еміграції, ледве чи зуміло б заступити своїми свідченнями брак документарних матеріалів. Тут варто підкреслити ту відмінність, що велика більшість учасників похідних груп у південній Україні рекрутувалася з західньоукраїнських земель.

Даліше — праця моя також обмежується насвітлен-

ням дії тільки похідних груп ОУН під проводом Степана Бандери і тільки в дуже загальних рисах згадує про діяльність похідних груп ОУН під проводом полк. Андрія Мельника. Звичайно, цим обмеженням я ніяк не хотів знецінити дію «мельниківських» груп на ОСУЗ і СУЗ і створеного ними там націоналістичного підпілля. Гадаю, що коли йдеться про українську столицю — Київ та деякі області України, члени ОУН під керівництвом полк. А. Мельника проявили там значну діяльність. Уже сьогодні існують поважні причинки, що висвітлюють цю діяльність. Моє обмеження виникає, мабуть, з факту, що на території мого дослідження (південна Україна) діяльність «мельниківських» груп була слабша, ніж в інших областях. В кожному разі я не мав під рукою потрібних матеріалів, щоб цю діяльність ширше насвітлити. Гадаю, що це зроблять за мене друзі з ОУН під проводом полк. Андрія Мельника.

Але найголовніше моє обмеження полягає в тому, що я поставив собі чітко окреслену мету, яку моя праця повинна була осягнути. Мені хотілося — по змозі в найширшому обсягу — представити ту ідеологічну та політичну еволюцію, що її пройшла самостійниця ОУН в наслідок безпосередньої зустрічі маси її членства з українським материком та українським населенням на ОСУЗ і СУЗ. Епопея похідних груп в осередній та східній Україні, проведена учасниками похідних груп, ідейна дискусія з українським народом на ОСУЗ та СУЗ і усеборнення Організації Українських Націоналістів через масовий наплив до неї українців з ОСУЗ і СУЗ були причинами, що з ідеологічно-програмових та політично-програмових постанов і настанов ОУН відкинено багато дечого, що в умовах польської займанщини вважалось непорушним табу. Зокрема відкинено дуже рішуче всякі «ізми», нанесені на український ґрунт з чужого поля: авторитаризм, елітаризм, тоталітаризм, догматизм, ексکلюзивізм, волонтаристичний націоналізм тощо. Соціально-економічна і політична проблематика рішуче взяла верх над світоглядово-філософічною проблематикою, містика мусіла зробити місце реальній визвольній стратегії й тактиці, а зненавиджена провідниця система скапітулювала перед демократизмом і парламентариз-

мом з притаманними, для них свободами людини. Ця еволюція була зафіксована в таких класичних документах ОУН, як «За що бореться УПА?» (документ, виданий Проводом ОУН) і «Постанови III НВЗ ОУН», і завершена в «Платформі УГВР» (1944 рік).

Про еволюцію цю пише в своїй книзі і проф. Армстронг, але не розуміє її глибоких джерел — так, як не розуміють її всі ті українські емігранти, що з її приводу повели поважну контрверсію. Отже мені хотілося перш за все, показати в праці про похідні групи ОУН саме ці джерела, розказати по змозі ширше про те, що хоче українське населення на ОСУЗ і СУЗ, які його найосновніші ідеї, як воно собі уявляє виборення і побудову української державности, який має бути, на його думку, в цій державі устрій і соціальний лад, тощо. Все це дуже важливе тому, що українське населення ОСУЗ і СУЗ ідеологічно й політично було більше вироблене в той час, ніж західноукраїнське населення, і, перейшовши тверду большевицьку школу, мало на все готову відповідь. Цю відповідь треба знати кожному українському політичному й громадському діячеві, і з цього погляду досвід похідних груп ОУН — неозціненний.

Беручи все це під увагу, я мусів обмежити свою відповідь цим капітальним питанням, нехтуючи з браку місця іншими, навіть дуже цікавими аспектами дії похідних груп. Напр., переживання окремих груп західноукраїнських націоналістів на ОСУЗ і СУЗ, особисті пригоди окремих учасників в різних «місцях постою», їхні зустрічі, розмови, характеристики — речі, дуже цінні з погляду психології або просто інтересні — мусіли відійти в тінь. З цих елементів можна зіткати чудові психологічні чи пригодницькі романи; але, щоб усе це вмістити в історію, треба було б написати декілька грубих томів. Отже хай нам пробачать ті учасники похідних груп, що, може, й згадки про себе не знайдуть у нашій книзі, дарма що вони на це цілком заслуговують.

Ми можемо тільки сказати, що вони повинні власними причинами збагачувати дослідження теми, що політично має не абияке значення, і то не тільки для нас. Сьогодні весь світ досліджує проблему, чи справді український народ на ОСУЗ і СУЗ хоче створити свою

власну й незалежну українську державу, чи справді він хоче відокремитися від Росії і т. д. Історія похідних груп ОУН дає на ці питання відповідь¹⁾.

Я вважаю своїм обов'язком щиро подякувати на цьому місці учасникам похідних груп ОУН за допомогу, що вони мені дали для успішного закінчення праці. Не будучи учасником похідних груп ОУН, я мав труднощі в опрацюванні часом суперечних матеріалів і мусів їх перевіряти в розмовах з тими, що зміст приступних мені документів переживали особисто; вони ділилися зі мною пережитим. Щиро дякую тим учасникам похідних груп, що читали окремі частини моєї праці і подавали мені свої критичні зауваги чи доповнення, поради та сугестії: панству Катерині та Омелянові Логушам і пл. Зиновієві Матлі, Ів. Морякові, д-рові Мирославу Прокопові, Омелянові Ортинському, Олесеві Михалюкові, Євгеніві Стахову. Особливо вдячний я пл. Зиновієві Матлі та Ів. Морякові за передачу мені для використання своїх, ще неопублікованих праць про діяльність похідних груп ОУН у південній Україні. Дякую п. Степанові Глідові, який прислав мені для використання свої спогади з часів німецької окупації України п. н. «Фрагменти життя і мук», видані в Лондоні 1955 року. Дякую п. Володимирові Макарові (Вадимові), колишньому архівареві ЗП УГВР, що його знамениті конденсації архівних матеріалів допомогли мені віднайти не один документ, потрібний для моєї праці. І, нарешті, моя глибока вдячність належить незабутньому, сл. шам. д-рові Левові Ребетові і видавництву «Український самостійник» з М. В. Борисом на чолі за всі труди, зв'язані з опублікуванням цієї книги.

Лев Шанковський

¹⁾ Опрацювавши анкети т. зв. Гарвардського проекту, що ними опитано втікачів з ОСУЗ і СУЗ, Гарвардський університет опублікував книгу, з якої виходить, що 90% утікачів з ОСУЗ і СУЗ бажають самостійної української держави, а 10% — федерації з Росією. Див. *How the Soviet System Works*. Harvard University Press, 1956, 274 p.

ПОКАЗНИКИ

Окремо подаються показники: 1) Географічний (назви місцевостей), 2) Особовий (прізвища й імена осіб, що зустрічаються в тексті), 3) Тематичний (перелік головніших тем і проблем, а також пояснення різних термінів).

1. Географічний показник

Адміністративний поділ подається за станом з 1941 року. Букви при найменуваннях місцевостей вказують області:

Вн — Вінницька	Кр — Кіровоградська
Вл — Волинська	Льв — Львівська
Вр — Воршиловградська	Мк — Миколаївська
Дн — Дніпропетровська	Од — Одеська
Др — Дрогобицька	Пл — Полтавська
Жт — Житомирська	Рв — Рівенська
Зк — Закарпатська	Ст — Сталінська
Зп — Запорізька	Сс — Станіславська
Із — Ізмаїльська	Тр — Тернопільська
К-П — Кам'янець-Подільська	Хр — Харківська
Кв — Київська	Чв — Чернівецька
	Чр — Чернігівська
	Рл означає «район».
Австралія, 173	Бабанка, Кв 34
Австрія, 91	Балабике, Зп 48, 65
Аджамка, Кр 134	Балакири, К-П 196
Амур-Нижньдніпровськ, Дн 148	Балаклійський рн, Хр 126
Андрієво-Іванівка, Од 221	Балкани, 286
Андріївський рн, Зп 161	Балта, Од 222, 285
Анкара, 273	Балтський рн, Од 262
Апостолівський рн, Дн 147	Басарабія, 221, 226, 233, 249, 254, 261, 272, 279,
Арм'янськ, Крим 178	280, 282, 285, 287, 289,
Артемівськ див. Бахмут	290, 291, 302

Бахмут, Ст 173	Вилків, Із 261, 299
Бергомет, Чв 289	Відень, 30
Бердянськ, Зп 94	Вінниця, обл. центр, 31, 194, 196, 211
Березівський рн, Од 289	Віннигчина, 27, 34, 108,
Березнянський рн, Рв 91	ВІННИЦЬКА ОБЛАСТЬ.
Берислав, Мк 176, 177	131, 135, 165, 195, 216, 218, 221, 231, 262
Берлін, 111, 123, 225	Вовкова, Кр 132
Біла Церква, Кв 66	Вознесенськ, Мк 141, 217, 263
Білгородські ліси, 301	Вознесівка (Вознесенка), Зп 160
Білорусь, 66, 179	Волинь, 6, 53, 90, 91, 174, 193, 194, 196, 197, 227, 236, 287, 296, 312
Біляївський рн, Од 254	Волноваха, Ст 163, 173
Бірзуля, див. Котовське	Ворошиловград, обл. це- нтр, 27, 28, 92, 174
Благодєєв, Од 217	ВОРОШИЛОВГРАДСЬКА ОБЛАСТЬ, Ворошилов- градщина, 27, 39, 47, 52, 131, 163, 173, 206, 207
Благовський рн, Од 226, 253, 262	Ворошиловка, Ст 54
Бобринець, Кр 134, 176	Гайворон, Од 254, 285
Божедарівський рн, Дн 147	Гайсин, Вн 194
Болгарія, 217, 226, 253, 262	Гайсинщина, 195, 196
Ботошани, 276	Галичина, 33, 34, 53, 60, 142, 151, 152, 163, 196, 213, 219, 222, 236, 261, 263, 266, 292, 296, 300
Брацлав, Вн 222	Гамбург, 251
Бремен, 251	Глодоси, Кр 24
Будапешт, 267, 286, 296	Голованівський рн, Од 194
Буджак, 255, 261, 262	Голта, Од 216, 221, 260, 285
Букарешт, 225, 234, 236, 265, 282, 286, 296	Голтський рн, Од 262, 289
Букovina, 221, 233, 249, 272, 279, 280, 290	Горлівка, Ст 27, 91, 163, 164, 166, 173
Валявка, шахта в Криво- му Розі, 147	
Вашнярка, Вн 233, 254, 285	
Варварівка, Мк 221, 228, 263	
Варшава, 256	
Василівський рн, Зп 161	
Вашківці, Чв 275	
Вербове, Од 216	
Веселий Кут, Кр 176	
Вижниця, Чв 289	

- Городеччина, 301
 Гранів, Вн 216
 Греція, 229
 Григорівка, Од 219, 220
 Григоріопіль, Молд. ССР, 222, 279, 285
 Григоріопільський рн, 226
 Гришине, Ст 163, 164, 168, 169, 173
 Грозний, Півн. Кавказ, 94
 Громи, Кв 216
 Губиниха, Дн 57
 Губинські хуторі, Дн 57
 Гуляйпільський рн, Зп 161
 Гурби, Гурбенський ліс, 197
- Гродно, 142
- Дашів, Вн 31, 215, 216
 Дебальцево, Ст. 173, 174
 Деражнецький (Деражня-
 нський) рн, Рв 90
 Джанкой, Крим, 176, 178,
 180, 183, 190
 Диканські ліси, Пд 194
 Дніпро, 27, 32, 35, 40, 92,
 93, 138, 142, 174, 176, 177
 Дніпродзержинськ, Дн 27,
 104, 127, 143, 146, 152, 157,
 205
 ДНІПРОПЕТРОВСЬКА
 ОБЛАСТЬ, Дніпропет-
 ровщина, 12, 18, 33, 42,
 48, 52, 65, 93, 131, 143-160,
 161, 164, 205, 207
 Дніпропетровськ, обл.
 центр, 7, 13, 18, 27, 30,
 31, 32, 33, 34, 44, 47, 50,
 55, 68, 127, 146, 148, 149,
 150, 151, 152, 153, 154, 158,
 174, 193, 198, 219, 221,
 262, 263
 Дніпропетровський рн, Дн
 152
 Дністер, 40, 222, 254, 285,
 302
 Добруджа, 279
 Долинський рн, Сс 163
 Доманівка, Од 216
 Дон, 272, 288
 ДОНБАС, див. Тематич-
 ний показник
 Дрогобич, обл. центр, 4, 33,
 152, 163
 ДРОГОВИЦЬКА ОБ-
 ЛАСТЬ, Дрогобиччина,
 172
 Дружківка, Ст 173
 Дубенщина, 296
 Дубосари, Молдавська
 ССР, 240, 279
 Дубосарський рн, 226
 Дунай, 261
- Евпаторія, Крим, 179
 Енгельсівський рн, Од 225
 Еспанія, 273
- Єлисаветград, 137, 140, див.
 теж Кіровоград
 Єлисаветградщина, 125,
 313, див. теж Кірово-
 градська область
 Єнакієво, Ст 173
- Жданов, див. Маріупіль
 Житомир, обл. центр, 5
- ЖИТОМИРСЬКА ОБ-
 ЛАСТЬ, Житомирщина,
 108, 193
 Жмеринка, Вн 196, 217,
 222, 226, 263
- Забужжя, див. Трансні-
 стрія
 Задністров'я, див. Транс-
 ністрія
 ЗАКАРПАТСЬКА ОБ-
 ЛАСТЬ, Закарпаття, 218,
 312
 Закерзоння, 211
 Заліщики, Тр 279
 Замарстинів, передмістя
 Львова, 246
 Запоріжжя, обл. центр, 27,
 30, 33, 47, 50, 68, 92, 105,
 160, 161, 174
 ЗАПОРІЗЬКА ОБЛАСТЬ,
 Запоріжчина, 12, 27, 42,
 48, 63, 65, 131, 149, 160-
 163, 176, 207
 Західня Україна, див. Те-
 матичний показник
 Західньоукраїнські землі,
 див. Тематичний показ-
 ник
 Збруч, 5-6, 40
 Зелена Брама, ліси над р.
 Сянюхою, 138, 192, 193
 Зелений гай, Од 216
 Зінов'євськ, див. Кірово-
 град
 Знаменівка, Дн 51-52
 Знаменка, Кр, 134
- Ігринь, конц. табір, Дн 156
- Інгулець, 40
- Кавказ, 112, 215
 Казахстан, 38
 Кайдани, передмістя Дні-
 пропетровська, 150
 Каланчак, Каланчицький
 рн, Мк 177
 Калинівка, Вн 196
 Кальміус, 91
 Камінка, Молдавська
 ССР, 254
 Камінь Коширський, Вл,
 143
 Кам'янець-Подільський,
 К-П 5
 КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬ-
 КА ОБЛАСТЬ, Кам'я-
 нець-Подільщина, 135,
 196, 197
 Кам'янське, 27, 54, 143,
 див. теж Дніпродзер-
 жинськ
 Кам'янський рн, Дн 41
 Карпати, 162, 301
 Карпатська Україна, 134,
 262
 Катеринівка, Молд. ССР,
 255
 Катеринослав, 95, див.
 Дніпропетровськ
 Кахівка, Мк 176, 177
 Кенкринівка (Катеринів-
 ка), Дн 48, 65
 Керч, Крим, 178, 184
 КИЇВ, столиця України,
 5, 6, 11, 12, 79, 95, 111,
 114, 125, 131, 196, 303, 311

КИЇВСЬКА ОБЛАСТЬ, Київщина, 108, 165
Кишинів, 201, 236, 268-288, 290, 295, 300, 302
Кіровоград, обл. центр, 31, 66, 127, 133, 134, 137, 138, 139, 140, 200, 201
КІРОВОГРАДСЬКА ОБЛАСТЬ, Кіровоградщина, 12, 27, 126, 131, 132-141, 192, 193, 200
Клівленд, 192
Кобеляки, Пл 194, 203
Кодима, Вн 254, 255
Козацький монастир, Дн 51
Козачки, К-П 196
Козинці, Вн 31
Колківський рн, Вл 124
Коломия, Сс 302
Комінтернівське, Од 217, 221
Константинівка, Зп 160
Константинівка, Ст 163, 173
Констанца, 286
Корнберг, табір переміщенців, 169
Коростень, Жт 194
Костопіль, Рв 124
Костопільський рн, Рв 90, 91
Котовське, Од 216, 221
Кочержинці, Кв 216
Краків, 151
Краматорська, Ст 27, 52, 92, 163, 168, 172, 173, 174
Красне, Мк 36

Краснодар, столиця Кубанщини, 191
Краснодон, Вр 47, 65
Кременчук, Пл 6, 13, 138
Крем'янець, Крем'янецьчина, Тр 196
Кривачинці, К-П 196
Кривбас (Криворізький басейн), 146
КРИВИЙ РІГ, 13-14, 18, 27, 30, 31, 34, 37, 38, 44, 93, 104, 143, 144, 146, 147, 148, 152, 156, 158, 167, 174, 177, 202, 203, 204, 219, 263, 312
Криворізький рн, Криворіжжя, 143, 144, 146, 147, 164, 167, 204
КРИМ, 27, 29, 142, 176-191, 198, 207, 208, 209, 210, 215, 263, 265, 272, 310
Кримська АССР, 63, 176
Кримська область, 27, 63, 131
Криничанський рн, Дн 152
Крути, Чр 165
КУБАНЩИНА, 163, 164, 174, 176, 190-192, 207, 272, 311
Куяльницький лиман, Од 218
Ладижинка, Кв 216
Лемківщина, 31
Лиліяжка, Кр 34
Липовець, Вн 31
Лисогірка, К-П, 196
Личаків, передмістя Львова, 246

Лібкнехтівський рн, Од 225
Лівобережжя, 68, 165, 194, 300
Лізінка, Од 217
Літин, Літинщина, Вн 195
Лозоватка, Кв 31
Лондон, 111, 198, 301
Лубні, Пл 194
Луганськ, див. Ворошиловград
Лукавець (Луковиця), Чв 289
Луцьк, обл. центр, Вл 5
Любашівка, Од 216
Люблин, 142
Людвипільський рн, Рв 91
Лятичів (Летичів), Лятичівщина, 195, 197
ЛЬВІВ, обл. центр, 4, 12, 132, 151, 160, 177, 190, 229, 247, 248, 301, 303
ЛЬВІВСЬКА ОБЛАСТЬ, Львівщина, 190
Макиївка, Ст 43, 55, 91, 92, 112, 127, 128, 163, 166, 169, 173
Максимівка, Кв 216
Малинські ліси, Жт 194, 300
Мальта, 273
Маньківка, Кв 31
Марганець, Дн 93
Маринове, Од 217
Маріопіль, 8, 22, 39, 55, 91, 105, 111, 127, 141, 156, 161, 163, 169, 170, 171, 173, 192

Маріопільщина, 169, 176
Медвеже Ушко, Вн 31, 62, 64, 172
Мелітопіль, Зп 45, 105, 156
Мелітопільщина, 39, 160, 161
Микитівка, Ст 91, 173
Миколаїв, обл. центр, 12, 30, 45, 93, 135, 141, 142, 161, 162, 175, 229, 263
МИКОЛАЇВСЬКА ОБЛАСТЬ, Миколаївщина, 12, 27, 33, 63, 131, 141-143
Миргород, Пл 12
Михайлівка, Крим, 178, 179
Мізунь, Сс 163
Могилів, Вн 222, 285
Молдавія, 224, 276, 282, 285, 302
Молдавська АССР, 254, 255, 298
Москва, 53, 65, 100, 101, 110, 145, 159, 239, 242
Мюнхен, 32, 202, 206, 207, 208, 210, 211
Николаївка, Од 216
Никопіль (Нікополь), 27, 30, 48, 55, 66, 93, 105, 126, 127, 143, 147, 152, 156, 158
Німеччина, див. Тематичний показник
Нова Гута, К-П 196
Нова Прага, Кр 134
Новий Буг, Кр 176
Новий Побут, хутір, Од 218, 219, 221

Ново-Архангельськ, Кр 140
Ново-Керменчик (тепер Ново-Млинівка), Зп 206
Ново-Керменчицький рн (тепер Розівський), Зп 161
Ново-Краматорська, Ст 92
Ново-Миргород, Кр 31, 126, 134
Ново-Миргородський рн, 136
Новомосковськ, Дн 51, 67, 93, 152, 155, 158, 159
Ново-Українка, Кр 34, 55, 114, 134, 176
Ново-Ушицький рн, К-П 196
Овідіопіль, Од 222
Овідіопільський рн, 254
ОДЕСА, 18, 30, 31, 93, 142, 175, 211, 215, 218-223, 225-230, 232, 234, 237-254, 256-260, 262-267, 278, 279, 282, 285, 289, 290, 291, 292, 297
ОДЕСЬКА ОБЛАСТЬ, Одещина, 12, 27, 131, 201, 215, 216, 217, 221, 231, 254, 261
Озівське море, 169
Олевськ, Жт 64
Олександрійський «гебіт», 135
Олександрія, Кр 134
Ольгопіль, Вн 222
Онанивський рн, Од 262
Орел, м. в Росії, 142

Оріхівський рн, Зп 161
Орлик, див. Голта, Первомайськ
Орлів, Крим, 176
Очаків, Мк 221, 222
Павлінка, Од 217
Павлоград, Дн 47, 143, 152, 158, 183
Павлоградський рн, Дн 51, 152, 159
Первомайськ, Од 140, 216 див. теж Голта
Перекоп, Крим, 177
Перемишль, 53, 183
Перемищина, 53, 147, 301
Перещепине, Дн 51
Перещепинський рн, Дн 152
Петриківський рн, Дн 147, 152
Петропавлівський рн, Дн 152
Покровський рн, Дн 152
Пирятин, Пл 194
Південна Україна, див. Тематичний показник
Південний Буг (Бог), 196, 197, 216, 228, 234, 285, 302
Північний Кавказ, 94
Підляшшя, 218
Плюске, Од 297
Полісся, 91, 218
Полтава, обл. центр, 13
ПОЛТАВСЬКА ОБЛАСТЬ, Полтавщина, 23, 137, 167, 194, 203
Польща, 5, 84, 91, 142, 253, 273, 279, 302

Посаяння, 218
Правобережжя, 13, 108
Проскурів (Хмельницький — обл. центр К-П, тепер Хмельницької обл.), 31
Проскурівський рн, К-П 215, 216
Псьол, 40
Рашків, Молд. ССР, 254
Реухівка, Од 217
Рибниця, Молд. ССР, 254
Рівне, обл. центр, 5, 197
Ров, р. в Україні, 222
Ровеньки, Вр 43
Розівка, Зп 206
Розівський рн, Зн 206
Романова Батка, Од 216, 217
РОСІЯ, див. Тематичний показник
Ростів, 155
Рудеччина, 301
РУМУНІЯ, див. Тематичний показник
Рутченкове (Рудченково), Ст 172
Савинці, Хр 126
Саксаганський рудник в Кривому Розі, 147
Самара, р. в Україні, 51
Самбір, Др 31
Самбірщина, 301
Свинарка, Кв 216
Севастопіль, Крим, 180, 191, 220
Семігород (Трансільванія), 222, 287

Семидуби, Од 194
Сербія, 237, 265
Сербки, Од 217
Серет, м. в рум. Буковині, 274
Сибір, 112, 163
Симферопіль, Крим, 127, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 186, 199, 209
Синельниківський рн, Дн 143, 155
Синельниково, Дн 152, 155
Синиця, Кв 216
Синюха, р. в Україні, 138, 192
Сироцьке (Сирітське), Од 217
Січеслав, 27, 151 див. Дніпропетровськ
Славгород, Дн 5
Слободзейський рн, Молд. ССР, 226
Слов'янськ, Ст 52, 92, 127, 163, 165, 168, 172, 173
Случ, р. в Україні, 197
Сніжне, Ст 174
Сокаль, Лв 67
Солонянський рн, Дн 143, 147
Сорока, Вн 215, 254
Сороки, Басарабія, 285
Софіївський рн, Дн 143, 147, 204
Сталінград, 56, 57, 65, 105, 146, 258, 265, 284, 286, 288, 303
Сталіно, обл. центр, 27, 28, 29, 55, 91, 127, 155, 163, 166, 167, 168, 172, 173, 174

СТАЛІНСЬКА ОБЛАСТЬ.
12, 27, 131, 155, 163
Станіславів (Станіслав).
обл. центр, 5
Степанський рн, Рв 91
Стидинський (підпільний)
рн, (цент Великий Сти-
дин), Рв 90, 91
Стрий, Др 31
Стрийщина, 157
СУМСЬКА ОБЛАСТЬ, 194
Суразькі ліси, Рв 197
Сучава, м. в рум. Букови-
ні, 274
Сян, р. в Україні, 219
Сянік, 151

Таврія, 162, 176, 187
Таганріг, 154
Таганріжчина, 191
Тальне, Кв 31
Татарбунари, Із 255, 299
Татарбунарський рн, 261
Текуча, Кв 216
Тернова Балка, Кр 138.
139
Тернопіль, обл. центр, 5.
31
Тернопільщина, 176, 190
Тираспіль, Молд. ССР,
217, 222, 285, 289, 291,
292
Тираспільський рн, Мслд.
ССР, 226
Тишківка, Кр 34
Томашпільський рн, Вн
289
Торонто, 125, 126

ТРАНСНІСТРІЯ, див. Те-
матичний показник
Трипільщина, 193
Трудова, Ст 94
Тула, 142
Тульська область, 110
Туреччина, 186, 188, 273,
279
Туркестан, 112

Угорщина, 91, 222
УКРАЇНА, див. Тематич-
ний показник
Умань, Уманщина, Кв 33,
34, 140, 156, 167, 193, 194,
211, 215, 300

Фундукліївка, Кр 134

Харків, обл. центр, 6, 12,
95, 211

ХАРКІВСЬКА ОБЛАСТЬ,
Харківщина, 23, 100, 126

Хвастів, Кв. 193

Херсон, тепер обл. центр,
30, 93, 127, 141, 142, 186,
201, 263

Херсонська область, Хер-
сонщина, 12, 33, 63, 141,
142, 159, 176

Хмельницький, див. Про-
скурів

Холмщина, 301

Холодний Яр, Холоднояр-
щина, комплекс лісів,
Кв і Кр 39, 131, 137, 167,
172, 173, 192, 193, 211

Царичанський рн, Дн 152
Центральні і східні землі
України, див. Тематич-
ний показник

Чаплинка, Мк 176
Чаусове, Од 216
Червоноармійський рн, Зп
161

Черкащина, 193
Чернівці, обл. центр 270,
275, 276, 278

Чернігівські ліси, Чр 300
Чернігівщина, 23, 194, 300

Черповоди, Кв 216

Чесанів, 212

Чигирин, Кр 134

Чигиринщина, 137, 192

Чистяківський рн, Ст 47

Чистякове, Ст 173
Чорна Долина, Мк 176
Чорне море, 93, 163, 177,
218, 219, 253, 312

Широківський рн, Дн 143,
147, 204

Штутгарт, 206

Югославія, 142, 175, 237
Юзівка, 27, див. теж Ста-
ліно
Юрківка, Од 216

Ялта, Крим, 180
Ямпіль, Вн 222, 285
Янівський полігон, Лв 301
Яси, м. в Румунії, 276
Яцківці, К-П 195, 196

2. Особовий показник

Подається прізвища й імена українських революціо-
нерів та їх «псевда» в дужках. Коли прізвище не ві-
доме, або його недоцільно подавати, в показнику пода-
ється «псевдо» в абетковому порядку. «Псевда» пода-
ється в знаках наведення. При прізвищах осіб вжи-
вається такі скорочення:

авт. — автор
ам. — американський
б. — більшовицький
бург. — бургомістр
ген. — генерал
губ. — губернатор
д-р — доктор
ек. — економіст
заст. — заступник
комп. — композитор

к-р — командир
марш. — маршал
нім. — німецький
парт. — партизан
письм. — письменник,
письменниця
підп. — підпільник, (-ця)
пол. — політик
полк. — полковник
пров. — провідник

публ. — публіцист
рев. — революціонер
рос. — російський
рум. — румунський
щуц. — шуцман

Алексіану, Георгіе, губ.
«Трансністрії», 223, 285,
289, 290

Альмедінгер, нім. ген. 191
Альчинський, Захар, нім.-
б. лексот, 196

Андрієвський, Борис д-р,
укр. рев., 152

Антонеску, Йон, рум.
марш. і пол., 262, 272,
282, 283, 284, 285, 289, 302

Антонеску, Мігай, рум.
пол., 273

Антоняк, Роман («Гліб»,
«Ваня»), укр. рев., 147,
167, 173, 208, 312

Армстронг, Джан А., ам.
авт., 23, 64, 85, 86, 101, 103,
124, 125, 126, 147, 191, 200,
201, 203, 204, 205, 206, 208,
313, 315

Арсен, Д., укр. рев. 254

Багач, Мирон, б. парт. 254
Бандера, Степан, укр. пол.
і пров. ОУН, 23, 61, 62,
72, 73

Барабаш, Гриць, укр. рев.
141

Бардахівський, Роман,
укр. рев. 178, 190

Барка, Василь, укр. письм.
192

серб. — сербський
сотн. — сотник
укр. — український
уч. — учитель, (-ка)

Бендер, Віталій, укр. авт.
210, 309

Березняк, П. Г., укр. уч.
199

«Бистрий», курінний УПА,
196

Біда, Роман, укр. рев. 12,
16

Бійовська, Галина, укр.
рев. 63

Білик, Іван («Кость»), укр.
рев. 127, 155, 156, 193,
195, 200, 205, 312

«Богдан», укр. рев. 217, 218

Бойко, начальник поліції
у Вороновиці, 196

Болецький, Микола, укр.
рев. 139

Борис, Євген, укр. рев.
126, див. Стахів, Євген

Борис, М. В., укр. рев. 319

Боровець, Тарас («Тарас
Бульба»), укр. парт. 68,
259, 298

Брадович, О., підп. авт.
122

Браун, Вільгельм, нім. ма-
йор, 303

Брусенцов, б. парт. 210

«Бурун», сотенний УПА,
196

«Василь», укр. рев. 219
«Василь Г.», укр. рев. 216,
219

Вибрашку, заст. одеського
примара, 225

Винниченко, Володимир,
укр. письм. 108

Вировий, М. В. підп. авт.
24, 309, див. Прокоп,
Мирослав

Вінтонів, Олекса, укр. рев.
39, 161

Вітошинський, Олег, укр.
рев. 144

«Власенко», укр. рев. 147
Власов, А. А., рос. ген.
265, 288

Вовк, Святослав, укр. рев.
32, див. Матла, Зежон
Вовчок, Марко, укр.
письм. 64

Вовчук, Іван, укр. рев. 48,
157

Войтович, Ю., укр. рев.
141, 144

Волубуєв, Михайло, укр.
ек. 64, 99

«Володя», укр. рев. 39
Вольчак, Гриць, укр. рев.
177, 178, 179, 181, 183

Вонкевич, Степан, укр.
рев. 178, 190

Гаген, Вальтер, нім. авт.
302

Гадада, Василь («Юрко»),
укр. рев. 146, 147, 190

Гайвас, Ярослав, укр. рев.
23

Галайчук, Богдан д-р, укр.
рев. і авт. 269

Галамай, Степан, укр. рев.
63

Галан, Ярослав, б. письм.
129

Галицька, Нізя («Мотря»),
укр. рев. 274, 302

Гарабач, Євген, укр. рев.
217, 219

Геср, Фрідріх, нім. авт.
201, 205, 296

Гермайзе, Осип, укр. вче-
ний, 64

Герман, нім. перекладач,
200

Гімлер, Гейнріх, райхсфю-
рер СС, 49, 66, 67

Гітлер, Адольф, нім. «фю-
рер», 21, 50, 61, 66, 68,
73, 127, 155, 191, 203, 221,
222, 273, 283, 284, 302

Глід, Степан, укр. рев. і
авт. 133, 134, 138, 198, 199,
200, 201, 310, 319

Гозенпуд, М. укр. комп. 64

Головінський, Юліян, сотн.
к-р УВО, 212

Голубінка, Іван д-р, пере-
кладач, 192

Голь, Григорій, укр. рев.
139

Горбачів, Дмитро Олек-
сандер, укр. рев. 144, 203

Грабець, Омелян («Бать-
ко»), укр. рев. і к-р
УПА, 194, 195, 197, 212

Григорієв, повст. отаман,
194, 211

- Гриньох, Іван д-р о., укр. рев. і пол. 271, 275, 277, 284, 285, 300, 302
- Гриців, Теодор, укр. рев. 171
- Грінченко, Володимир, укр. рев. 168
- «Грушка», укр. рев. 216
- Губина, б. підп. 47
- Гудима-Левкович, Юрій, ам. авт. 122
- Гузар-Колодзінський, М., підп. укр. рев. 56
- Галанін, бург. Полтави, 13
- Гебельс, Йосип, нім. пол. 65
- Герліц, Вальтер, нім. авт. 302, 303
- Гіка-Кантакузен, Матвій князь, рум. пол. 273
- Даллін, Александер, ам. авт. 313
- Держко, Степан, укр. рев. 20, 157, 159, 169, 170, 205, 208
- Дзиндра, Ярослав д-р, укр. рев. 69, 121, 293, див. теж Чубай, Мстислав З.
- Дида-Целевич, Уляна, укр. рев. 55, 158
- «Дикий», укр. рев. 177
- «Дід Тарас», укр. рев. і к-р УПА, 193, 211
- Діонізій, Митрополит Варшавський, 142
- «Довбуш», укр. рев. 141
- Дойчер, Ізаак, англійський авт., 126
- Дольницький, Мирон, укр. рев., 144, 157
- Донцов, Дмитро, д-р, укр. публ. 36, 132
- Дорошенко, Дмитро, укр. історик, 110, 123
- Дорош, Дмитро, укр. рев., 132, 138, 139, 200
- Дубас, Іван, укр. рев., 192
- «Дубовий», к-р УПА, 197
- Дудник, голова колгоспу, Лисогірка, 196
- Дука Вода, малд. пол. діяч, 225
- Дулепа, б. парт., 137, 192, 193
- Дума, П. підп. автор, 309, див. Маївський, Дмитро
- Думітрашку, редактор одеської газети, 223
- Дутка, Лідв, укр. рев., 152
- «Жора», укр. рев. 156
- Запорожець, Олекса, укр. рев., 33
- Зічковський, Володимир, провокатор, 196
- Зовенко, Орест, інж. укр. рев. і авт., 63, 310
- Зякін, полк. Добармії, 137
- Ілієску-Ільїн, рум.-рос. пол. діяч, 223, 224, 225
- Ільницький, Роман, укр. рев. і авт. 121, 206, 313
- Ірій, голова «Просвіти» в Маріуполі, 171
- Кандиба, Олег («Ольжич»), укр. рев. 12, 163
- Карнаухов, б. парт., 137
- Каров, Д. авт. 192, 210-211, 310, 313
- Качмарський, укр. рев. 144
- Кирик, Іван, укр. рев. 134, 139, 199
- Кириченко, Олекса, секретар КПУ, 5
- Клекіт, Т. О., укр. рев. підп. авт. 23
- Клим, Іван («Митар»), укр. рев. 34, 141, 160, 161, 162, 163, 164, 206, 311
- Клим, Михайло, укр. рев. 141, 163
- Клим, Федько, укр. рев. 141, 161, 162, 163
- Климишин, Микола, укр. рев. 11, 45, 63, 65, 69, 310
- Коваленко, М. підп. авт. 309
- Коваль, Валентин, укр. рев. і авт. 201, 310
- Ковпак, Сидір, ген. б. парт. ватажок, 23
- Козельський, б. авт., 211
- Козик, Василь, укр. рев. див. Кривошапка
- Козирук, шуцман, 196
- Козлов, І. б. авт. 210
- Конов, Іван, б. марш. 147, 254, 285, 291
- Коновалець, Євген, полк.,
- вождь ОУН, 11, 72, 73, 120
- Костюк, Леонід, укр. рев. 147
- Котовський, Григорій, б. к-р, 254
- Кох, Еріх, райхскомісар України, 81, 123, 162
- Кошовий, Олег, укр. рев. 47, 65, 159
- Кравченко, б. підп. 47
- Кривий, В., укр. рев. 34, 134, 199
- Кривошапка, Михайло, укр. рев. 146, 147, 166, 167, 173, 204, 207, 311
- Кривошапківна, укр. рев. 167
- Крип'якевич, Іван д-р, укр. іст. 55, 134
- Крук, Лукіяна, укр. рев. 147
- Кубанський, авт. 192
- Кубійович, Володимир д-р, укр. географ, 123
- Кудря, капітан, укр. парт. 194
- Кузнецов, Ніколай, б. парт. 196
- Кутєва, Серафіма, укр. рев. 169, 172
- Кутько, Іван, укр. рев. 147
- Куценко, Андрій, б. парт. 192, 193
- Кушнерук, Серафим, єпископ Автономної Церкви, 143

- Лавріненко, Юрій, укр. авт. 125
- Лайонс, Юджин, ам. авт. 303
- Лебедь, Микола, укр. рев. і авт. 23, 61, 62, 200, 205, 271, 310
- Левицький, укр. рев. 141
- Левицький, Мирон, укр. авт. 310
- Левченко, Л. б. авт. 129
- Лейбранд, Георгі, нім. авт. і пол. діяч, 64
- Лемик, Микола, укр. рев. 11, 12, 63
- Леміш, Юрій, укр. рев. 75, 86, 105, 116, 126, 131, 135, 143, 146, 156, 162, 166, 181, 183, 198, 200, 207
- «Лемко», укр. рев. 152
- Лехіцька, К. укр. рев. 141
- Лехіцький, Ю. укр. рев. 141
- «Лисенко», укр. рев. 152
- Литвинко, З. («Луженко»), укр. рев. 215, 218, 219
- «Ліда», укр. рев. 165
- Лічман, Теодор, укр. рев. 169
- Логущ, Катерина, інж. укр. рев. 152, 183, 187, 207, 209, 319
- Логущ, Омелян, укр. рев. 143, 319
- Ломацький, Зенон, укр. рев. 192
- Лопатинський, Юрій («Калина»), укр. рев. 31
- Лужін, А. А., б. пполк. 68, 258, 259
- Любак, Михайло, укр. рев. 178, 190
- Лютаревич, П. укр. авт. 210, 310
- Лятваський, Іван, провокатор, 196
- Лященко, К. Д. укр. агроном, 199
- Львович, М. підп. авт. 121
- Маган, Дімітрій, єпископ Авт. Церкви, 44, 150, 154
- Мазуркевич, сотн. укр. рев. 141
- Маївський, Дмитро, («Тарас», «П. Дума»), укр. рев. 11, 309
- Макар, Володимир («Вадим»), укр. рев. 319
- Максимець, Ганна, укр. рев. 34, 144, 145, 146
- Малащук, Роман, укр. рев. 30
- Малець, Володимир, єпископ УАПЦ, 147
- Малиновський, Родіон, б. маршал, 254, 285, 291
- Маляр, Юрій («Чорнота»), укр. рев. 147
- Манію, Юрій, рум. пол. 273
- Манштейн, Еріх Фрідріх фон, нім. марш. 63
- Мартин, Маріян, укр. рев. 31, 132, 139, 140, 193, 201
- Марценко, Антоній, епископ Авт. Церкви, 142, 201
- Маслснніков, діяч НТС, 225, 238
- Масляник, Олександр, укр. рев. 144
- Матла, Зиновій, укр. рев. 30, 34, 35, 37, 40, 62, 63, 64, 65, 68, 69, 72, 75, 79, 86, 105, 117, 122, 126, 131, 132, 134, 136, 143, 146, 148, 151, 157, 198, 205, 208, 215, 293, 310, 319
- Махно, Нестор, парт. ватажок, 211
- Мацілінський, О. укр. рев. 141
- Мельник, Андрій, полк. укр. пол. діяч, вождь ОУН, 12, 13, 14, 23, 217, 317
- Мессе, Джованні, італійський марш., авт. 303
- Медведєв, Дмитро І. б. парт. і авт. 68, 196, 197, 212, 259, 298
- Мирон, Дмитро («Орлик»), укр. рев. 11, 309
- «Михайло», укр. рев. 183
- Михалюк, Олесь, укр. рев. 141, 319
- Мишак, Степан, бухгалтер, 199
- Мірчук, Петро, д-р, укр. рев. і авт. 69, 70, 211, 310
- Міхайлович, Дража, ген., югославський парт. ватажок, 296
- Міхновський, Микола, батько укр. націоналізму, 20
- Мокроусов (Белорусов), б. парт. ватажок, 189, 210
- Моряк, І. А. укр. рев. і авт. 131, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 188, 198, 208, 209, 210, 310, 319
- Мричко, Мирослав, укр. рев. 144
- Мудрий, Василь, укр. пол. діяч, 270, 271
- Мусієнко, полк. укр. рев. 201
- Муссоліні, Беніто, італійський диктатор, 288
- Найдич, Теодор, укр. рев. 144
- Наумов, М. І., б. парт. ватажок, 23
- Недіч, Мілян, (серб. ген., 296
- Ніка, Антим, рум. єпископ, 241, 242
- Нога, шуцман, 136, 139, 200
- Олексійв, М., укр. рев. 152
- «Олесь», укр. рев. 132, 198
- Олійник, П. («Еней»), укр. рев., ч-р УПА, 152
- Олійниченко, П. проф. укр. рев. 148
- Онишкевич, Тарас («Галайда»), укр. рев. 34, 152, 169

- Ортинський, Любомир О., укр. рев. і публ. 311
- Ортинський, Омелян («Ковжун»), укр. рев. 20, 117, 153, 169, 205, 319
- Осадчук, Іван, укр. рев. 177, 178, 179
- «Остап» («Вячеслав»), укр. рев. 172, 193
- Островський, редактор газети в Дніпропетровську, 149, 150
- Очківський, окружний староста Лятичівщини, 196
- Очковський, шуцман, 200
- Павлишин-Соколовський, Матвій, укр. рев., 145
- Павлюк, Є., укр. рев. див. Стахів, Євген
- Пасічняк, Василь, укр. рев. і публ. 31, 133, 134
- Пастернак, шуцман, провокатор, 34, 145, 146, 166, 203
- Перейма, Євген, укр. рев. 141
- Петлора, Симон, Головний Отаман, 13, 72, 73, 103, 120, 151
- Петренко, Василь, укр. рев. 169, 172
- Петренко, І. М., директор театру, 180
- Петрів, Віктор (Домонтович), укр. письм. і науковець, 140, 141
- «Петро», укр. рев. 183
- Пинтя, Герман, одеський примар, 223
- Підкова, Іван, кошовий Січі Запорізької, 302
- Позичанюк, Йосип, укр. рев. і письм. 152, 264, 299
- Полетика, В. П. фон, нім.-рос. науковець, 122
- Полікарпенко, Г. укр. авт. 23, 311
- Полтава, Петро, укр. рев. і публ. 40, 64
- Попов, Іван, укр. рев. 139
- Попович, рум. полк., префект поліції в Одесі, 232
- Потапенко, Іван, укр. рев. 144, 145, 146, 204
- Потічний, Ярослав, укр. рев. 144, 145
- Прокоп, Мирослав («Вировий»), укр. рев. і публ., 11, 24, 128, 129, 311, 319
- Пронченко, Михайло, укр. поет і рев. 34, 126, 144, 145, 146, 202, 203, 204, 311
- Пулюй, нім. оберлянтнант, 179
- Пулю, Віссаріон, митрополит «Трансїстрії», 240, 241
- Раковіца, шеф рум. генштабу, 285
- Ратушняк, б. підп. 204
- Рахманний, Роман, укр. рев. і публ. 201
- Ребет, Дарія, укр. рев. і публ. 129, 311
- Ребет, Лев д-р проф., укр. рев. і публ. 116, 128, 311, 319
- Регей, Василь, укр. рев. 32, 33, 63, 152, 205
- Річка, М., укр. рев. 30, 63, 145, 201, 215, 221, 262, 263, 295, 297, 298
- Рішко, Петро, укр. рев. 144, 202
- Рогач, Іван, укр. рев. 12
- Рогожин, рос. полк. 237, 265, 296
- Розенберг, Альфред, нім. міністр, 76, 121
- «Ромко», укр. рев. 217, 219
- Рябий, б. підп. 47
- Рябищенко, А. Г. укр. рев. 32, 152
- Рябокляч, Н. б. авт. 129
- Сабуров, А. Н., б. парт. ватажок, 23
- Савицький, Василь, провокатор, 193
- Савка, Ярослав, укр. авт., 209
- Сайдак, Тамара, укр. авт., 207, 311
- Сак, Панько («Могила»), укр. рев. 11
- Саляк, Іван, укр. рев. 144, 145
- Самійленко, Олекса, укр. рев. 104, 157
- Самокиш, Микола, укр. маляр, 180
- Самотовка, Ярослав, укр. рев. 13, 14
- Сапіга, П. нач. РайВНО. Сокаль, 66, 67
- Сендзік, Т. укр. рев. 144
- Сенишин, Микола (Лемик), укр. рев. 11, див. Лемик, Микола
- Сергієнко, Микола, укр. авт., 66, 311
- Семенко, Юрій, укр. авт. 126, 202, 203, 311
- «Сива», укр. рев. 165
- Сидор, Василь («Шелест»), укр. рев. 11
- Сімович, Василь д-р, укр. науковець, 270, 271, 301
- Січинський, Ярослав, укр. рев. 171
- Скоропадський, Павло, гетьман, 108
- Скрібан, Юлій, архимандрит, 239, 240, 241
- Слинько, І., б. історик, 159, 160, 206, 311
- Смирний, провокатор, 150
- «Смішко», укр. рев., 195
- Смолич, Юрій, б. письм., 65
- Соколовський, інж. бург. Дніпропетровська. 148, 150
- Спольський, Роман, укр. рев. 144
- Сталін, Йосип В. 21, 58, 66, 67, 69, 73
- Старух, Ярослав («Синій»), укр. рев. 162

- Стасів, Володимир («Чайка»), укр. рев. 12
- Стасюк, Микола, член Центральної Ради, 169, 171
- Стахів, Євген («Борис», «Павлюк»), укр. рев. і публ. 23, 34, 37, 39, 43, 47, 65, 103, 144, 146, 155, 157, 159, 160, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 170, 173, 174, 183, 190, 198, 199, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 263, 293, 309, 310, 311, 312, 319
- Стахурський, Микола, укр. рев. 139
- «Степан», укр. рев. 183
- Степанів, укр. підп. авт. 24
- Степовий, Юрко, укр. рев. і авт., 312
- Стецько, Ярослав, укр. рев. і пол. діяч, 23
- Сутор, Р. укр. авт. 126
- Тальберт, Ансельм Е. ам. журналіст, 122
- Таркович, Ю., укр. публ. 126
- Тарнавський, Іван, укр. рев. 144
- Теліга, Олена, укр. поетка і рев. 6, 13
- Тесля, Степан, укр. рев. 176, 178, 181, 183, 186, 190
- Тиктор, Іван, укр. видавець, 211, 296
- «Тимко», укр. рев. 174, 192
- Тимошенко, Семен, б. марш. 159
- Тіто-Броз, Йосип, югославський диктатор, 296
- Ткачів, лейт. укр. рев. 145
- Толбухін, Федор, б. марш. 190
- Торвальд, Юрген, нім. авт. 206, 303
- Тучапський, укр. рев. 63
- Тютюнник, Юрко, укр. ген. 211
- «Тьотя», укр. рев. 165
- Фадеев, Александер, б. письм. 159
- Федоряк, Кость («Мороз»), укр. рев. 147
- Філя, шуцман, 200
- Фйодоров-Чернігівський, А. Ф., б. парт. ватажок і авт. 23
- Форостівський, Леонтій, укр. авт. 312
- Фрауенфельд, А. Е. ген. комісар Таврії, 162, 206
- Хвильовий, Микола, укр. письм. 11, 16, 36
- «Хмара», укр. рев. 139, 200
- Хміль, Роман, 176, див. Рахманний, Роман
- «Хома», ісотн. УПА, 211
- Хороший, Михайло о., архієпископ УАПЦ, 135, 143
- Хрін, Степан, майор УПА, авт. 211
- Хрущов, Никита С., б. диктатор, 122, 160, 197, 282
- Хуртовина, Панас, укр. авт. 124, 312
- «Циганка-Нюра», укр. рев. 170, 172
- Цица («Конрад»), укр. рев. 141, 142
- Чабан, Дмитро, укр. рев. 139
- Чарториський, Микола Сидор, укр. рев. і авт. 36, 64, 142, 201, 208, 312
- Чемеринський, Ярослав («Оршан»), укр. рев. і публ. 12
- Черкаценківна, укр. рев. 168, 207
- Черкаценко, Микола («Мазепа»), укр. рев. 167, 312
- Чернін, О. граф, австр. міністр, 123
- Чинченко, Іван д-р, укр. науковець, 125
- Чорноярєнко, Шура, укр. рев. 147
- Чубай, Мстислав З., укр. рев. і авт. 64, 69, 72, 74, 79, 117, 121, 122, 216, 217, 218, 292, 293, 294, 312
- Чумак, В. укр. авт. 199, 312, 313
- Чупира, Анатоль, провокатор, 196
- Чупринка, Тарас, ген. ГК УПА, 31
- Чухмара, Іван («Ігор Чайковський», «Чічка»), укр. рев. 169, 207, 312
- Шабад, Теодор, ам. географ, 125
- Шалько, В., укр. рев. 161
- Шанковський, Лев, укр. авт., 68, 211, 212, 271, 298, 303, 312
- Шахай, Д. укр. авт. 124
- Шварц, оберштурмфюрер гестапо, 152
- Шварц, Генрі, ам. науковець і публ. 125
- Швед, Євген, укр. рев., 183
- Шевченко, Тарас, укр. поет, 120, 224, 277
- Шемко, укр. рев. 145
- Шептицький, Андрей, о. митрополит, 242
- Шерстюк, Сергій інж., укр. рев., 34, 104, 126, 144, 145, 146, 147, 202, 203, 204, 309
- Шинкар, Петро інж. укр. рев. 165, 169, 172
- Шиприкевич, Геннадій о., архієпископ УАПЦ, 44, 150
- Шолдра, гайсенський гебітскомісар, 195
- Шольмер, Йосип д-р, нім. авт. 128

Штальекер, Франц, нім.
СС, к-р Зондеркоманд,
66
Штепа, Константин, ред.
«Нового укр. слова»,
Київ, 149
Штірбей, князь, рум. ди-
пломат, 273
Шумелда, Яків, укр. рев.
і авт. 23

3. Тематичний показник

АБН, 173
Агентура, ворожа, 133,
145, 149, див. теж Біль-
шовизм
Аграрні реформи: німець-
ка, 75, 121; ОУН-УПА,
87-91
Адміністрація: українсь-
ка, 6-7, 148-149, 152, 157,
171, 178, 194, 215-216; ні-
мецька, 148, 149, 162, 174;
румунська, 221-225, 235;
Крим, 180, 188
Адресно-паспортний від-
діл, 232
Академія Наук, 8, 125
Акт 30 червня, 62, 132, 202
Акції, підпілля, 59-60, дтв.
теж Підпілля
Акції, трудові, див. Тру-
дові акції
Акційні спілки, робітничі.
115, 127-128, див. теж
Робітництво

«Юля», укр. рев. 205
«Юра», укр. рев. 152
Юрчик, Петро, укр. рев.
147
Яворський, Віктор, укр.
рев. 144
Якубович, Валерій, укр.
рев. 168, 172
Яновський, Юрій, укр.
письм. 211

Аматорські гуртки, 43.
див. теж Просвіта
Аморальність, 21
Анонімний капітал, 111
Антирелігійна пропаган-
да, 108
Антисемітизм, 58, 237, 249,
див. теж Жиди
Апаратники, 98
Арешти, 33, 67, 144, 146,
148, 152, 158, 168, 169,
170, 172, 180, 183, 186,
190, 199, 235, 236, 238,
259, 264, 288, див. теж
Розстріли, Терор
«Армбінда» (підвішуван-
ня), 135
Армія Крайова (АК), 256,
300, 301. див. теж Поль-
ща, поляки
Армія УНР, 34
Арсенальці, 95
Артілі, 88, 89, див. теж
Кооперація

Архів ЗП УГВР, 32, 65, 68,
86, 200, 205, 211, 293, 296,
297, 299, 303, 307
Архіви, більшовицькі, 198
Атентати, атентатники, 34,
146, 151, 154, 155, 156,
166, див. теж Підпілля
Базари, 136, 137, 228, 229
Бакшиш, 227, 260
«Бандерабевегунг», 138,
200
Бандерівці, 11, 13, 133, 141,
150, 203, 207, 218, див.
теж Націоналізм
Бандитизм, 245, 255, 267,
289
Бандуристи, 180
Банки, 7, 113
Батальйони, батальйонці,
173, 174
Батяри, львівські, 248
Безкласове суспільство,
більшовицьке, 96, 98
«Белое дело», 237, див.
теж Білогвардійщина
Білогвардійщина, росій-
ська; недобитки в Укра-
їні, 15, 44; співпраця з
б. агентурою, 48, 178,
Кіровоград, 137; Мико-
лаїв, 142, 175; Дніпро-
петровське, 149, 150; Но-
вомосковськ, 159; Сталі-
но, 172; Донбас, 174-175;
Джанкой, 178, 208; Крим,
187; Одеса й «Транснїс-
трія», 142, 175, 222-225,
232, 237-239, 244, 247,

252, 256, 258, 260, 265,
278, 285 303; офіцерські
організації в Одесі, 237,
265-266; антисемітизм,
237; в Югославії, 296.
БІЛЬШОВИЗМ, більшо-
вики: агентура в Укра-
їні, 15-16, 32-33, 49, 67,
79, 145, 158, 252, 289;
співпраця з німцями,
48, 59; підшивання під
національні гасла, 57;
шептана пропаганда,
129, 256, 264, 298; режим,
241, 267; позитивні, гас-
ла, 106, 107; тероризм,
193, 196-197; пропаганда
в Одесі, 243-244, див.
теж Підпілля, більшо-
вицьке
Біржі праці, 135
Боївки, 167, 173, див. теж
Підпілля
Болгари, в Україні, 217,
226, 253, 262
Болгарська армія, 286
Большевицькі вельможі,
93
«Боротьба за хліб, бороть-
ба за владу», підп. ли-
стівка, 82-84, 124
Босяки, одеські, 245, 246-
249, 257, 291, 297, див.
Підпілля, «Транснїс-
трія»
Бракороби, 112
«Буг», рум. газета в Пи-
располі, 223

Буза, татарське пиво, 186, 209
Буковинці, 33, 234, 282, 302
Бухенвальдський концтабір, 169
«Бюлетень Інтернаціональної Комісії проти концтаборів», 128
Бюро допомоги українцям, Сімферопіль, 180, 181, 209
Бюрократичний апарат, 112
Бюрократія, 99

Валюта, 230
Вербовки, 136, 200
Верховна Рада, 160
Вибори, 107, 108
Вивози, 52, 58, 148
Виселення населення, 148, 149, 254-255, 289-290
Видавнича діяльність Похідних груп, 55
«Визвольна політика», журнал, Мюнхен, 128
Визвольні змагання 1917-1920, 54, 95, 108
Визиск людської праці, 96, 100
Високі школи, 32, див. теж Шкільництво
Віденський арбітраж, 222
«Відерштандсбевеґунг» (укр.), 55, 138
«Відносини в Трансністрії», архівні матеріали, 294, 295, 297

ВІДРОДЖЕННЯ, українське, 6-9; ЗУЗ, 6; адміністрація, 6; Міліція, 7; Релігійне життя, 7, 241; Кооперація, банки, 7; Просвіти, 7; Преса, 7-8; Шкільництво, 8; Спорт, 9; УЧХ, 9; Розгром укр. відродження, 9, 105; Кривий Ріг, 104-105, 144-145, 147-148; Кіровоградщина, 135; Дніпропетровськ, 148-150; Дніпродзержинськ, 157; Маріупіль, 171; Джанкой, 178; Одещина, 218
«Вільна Україна», газета в Дніпропетровську, 8, 149
«Вільна Україна», підп. газета, 121
«Вільний Крим», газета в Сімферополі, 188
Вільні козаки, 178, 184
Вірмени, в Україні, 239, 253, 263
«Вісник», журнал, Львів, 36
«Вісник інформаційної служби», підп. журнал, 204, 205, 293, 294
«Вісник УГВР», підп. журнал, 123
«Вісті», підп. газета, Дніпропетровськ, 55
«Вісті Братства к. Вояків 1 УД УНА», журнал, Мюнхен, 23, 202

«Вісті з Осередніх і Східних Земель», архівні матеріали, 211, 212, 303, 308
«Вісті з України», архівні матеріали, 124
«Вісті Української інформаційної служби», підп. журнал, 2, 68
Вічний мир 1686 р., 302
Воєнопоненні, 186, 209, 311, див. теж Німеччина, німецька окупація
Вождівсько-авторитарна система, 117
Волиняки, 33
Волонтаризм, 21
Вороги українського народу, співпраця, 46-53, див. теж Білогвардійщина, Більшовики, Німеччина
«Все рівно», 224
Втрати. Похідних труп, 11-14, див. теж Підпілля, Похідні групи
Вугілля, продукція в Україні, 93-94
Вукоспілка, 7, див. теж Кооперація

Газети, див. Преса
Гайдамаччина, 193
Гасла: Більшовицькі, 59; українські, 194, 199
Генеральна губернія, 188, 276
Географічне розміщення

підпільної організації, 21-23, див. теж Підпілля
Гестапо, 33, 34, 52, 60, 67, 133, 134, 135, 144, 145, 146, 148, 152, 154, 156, 157, 158, 159, 163, 167, 169, 171, 177, 178, 183, 186, 195, 199, 201, 203, 257, 269, див. теж Арешти, Розстріли, Терор
Гірничий район, 27
Гітлерівська окупація України: життя народу, 41-46; див. теж Німці, Німецька окупація України, Україна
Голод; Донбас, 164-165, Крим, 179, 187
«Голос Крима», газета в Сімферополі, 187
«Гомін України», тижневик, Торонто, 69
Греки, в Україні, 11, 19, 27, 37, 166, 171, 183
Громадські господарства, 76, 78, 80, 81
Громадські права, 109, 110, 163, 164
Грузини, 166, 239, 253, 263

Гейтскомісари, 81, 176
Гранічери румунські 234

Дезертири, 112
Дезінформація, московська, 211
Демократичний лад, 107, 108, 117

Демократичні свободи. 108, 109
Державний капіталізм, 100, 110
Державність, українська. 71, див. Українська держава
Держпоставки, 77, 88
«Дзвін», газета в Кривому Розі, 7, 144, 148, 201, 202, 203
Дивізія «Галичина» (1 УД УНА), 278, 283, 288
Диктатура пролетаріату, 96
Директорія УНР, 221
Дирекція лісів УПА, 124, див. УПА
Дискримінація, 110, 149
Дівчата, в підпіллі, 27, 32, 35, 40, 92, 93, 138, 142, 174, 176, 177, див. теж Підпілля
«Дніпрова хвиля», газета в Кременчузі, 7, 64
Дніпровський промисловий район, 27, 28, 95, 100
Дніпрогес, 27, 41, 92, 93
«Дніпропетровська газета», газета в Дніпропетровську, 149, 150
Дніпропетровський генеральний комісаріат, 149, 150
Дніпропетровський університет та інститути, 32, 205
«До Зброї», журнал, Мюнхен, 24

Дойни (румунські мелодії), 276
Доменні печі, 91, 93
ДОНБАС, 12, 18, 19, 20, 27, 28, 30, 39, 43, 47, 52, 53, 54, 55, 56, 65, 95, 100, 105, 141, 155, 159, 161, 263, 311; підпілля українське: 163-176; продукція вугілля і промисловість, 93-94; голод, 164, 168; преса, 174-175; втеча населення, 43, 164, 165; значення, 92
Донецько-Криворізька ССР, 95, 175
Доноцидство, 137, 203, 232
Дора, нім, концтабір, 39
Дружини Українських Націоналістів (ДУН), 31, 141, 183, 200, 217, 260, 299, 311, див. теж Націоналізм, націоналісти
Друкарні, підпільні, 1, 10, 30, 56, 172, 238, 239, 245, 253, 259, 263; ім. Хвильового, 11, див. теж Підпілля
Дунайська Січ, дунайські козаки, 261
Духовість, українська, 22
Евакуація, жидів, 66, див. теж Антисемітизм, Жиди і жидівське питання
«Єдиноначалиє», засада управління б. індустрії, 108

Експлуатація, експлуаторська система, 97, 98, 111, 112
Еміграція, 108
Енциклопедія українознавства», 125, 313
«Ербгефе», 42
Етногенеза, 103

Єдність, українська, 18

Жиди і жидівське питання, 37, 58, 66, 203; масова ліквідація, 66, 183; допомога Сталіна у ліквідації, 66; непричасність українців в світлі німецьких документів, 66; Джанкой, 178; Крим, 183; Одеса, 225, 237, 245, 249; Румунія, 276, див. теж СС Зондеркоманди
Життєвий стандарт, 112
Жінка, жіноче питання, 114
Журнал Московської Патріархії», 296

Заводи, 149

ЗАВОДИ: Сталінський металургійний, Сталіно, 91, 92; Кіровський, Макіївка, 91, 92; Азовсталь, Маріупіль, 91, 92; Ртутний комбінат, Микитівка, 91, 92, «Червоний хімік», Слов'янськ, 92; Ново-Краматорський (НКЗС), 92; ім. Жовтне-

вої революції, 92; Єнакієвський, 92; Константинівський, 92; «Ворошилівський», Ворошилівка, 92; Дніпрокомбінат, Запоріжжя, 92; «Запоріжсталь», Запоріжжя, 92; «Комунар», 92; ім. Петровського (Олександрівський), Днітропетровськ, 93; ім. Молотова, 93; ім. Комінтерну, Дніпропетровськ, 93; ім. Карла Лібкнехта, Дніпропетровськ, 93; ім. Держинського, Дніпродзержинськ, 93; ім. Орджонікідзе, Кривий Ріг, 93; Трубопрокатний, Нікопіль, 93; Вальцювальний, Новомосковськ, 93; Суднобудівельний, Миколаїв, Херсон, 93; «Червона зірка», Кіровоград, 136, 140, «Металіст», Дніпропетровськ, 148

Закарпатці, 33
Законність, 109
Закордонна торгівля, 113
Запорізька Січ, 261, 302
«За радянську владу, без комуністів», гасло, 194, 211
Заробітня платня, 113, 114
«За Самостійну Україну», підп. газета, 124
«Західняк», 102, 133
Західня Україна, 55, 76, 176; б. партизанка, 23;

- хліборобський характер, 94; робітничє питання, 116; див. теж Західньоукраїнські землі. Західньоукраїнські націоналісти, Україна
- Західньоукраїнські землі (ЗУЗ), 5, 21, 58, 60, див. теж ОУН
- Західньоукраїнські націоналісти, підпільники, 9, 17, 22, 34, 37, 94, 103, 257; в Кіровоградщині, 133; Джанкой, 178; зустріч з Чорним морем, 178; Крим, 190; «Трансністрія», 215; Вінниччина, 216; серед болгар, 217; кооперація, 231; одеські босяки, 247; замилування до фраз, 267; оцінка дій в Одесі, 292; див. теж ОУН, Підпілля, Похідні групи
- Збори з населенням, 215, див. теж Мітінги
- Збори ОУН: II ВЗУН: 73-74, 78-79, 117, 118; III НВЗОУН. 22, 27-28, 117, 128, 318, див. теж ОУН
- Звіти: підпільні, 28, 64, 65, 68, 124, 126, 127, 128, 203, 204, 205, 206, 294, 296, 297, див. теж Архів ЗП УГВР, Бібліографія
- Земельна власність, 89, 90, 91
- Земельні наділи, 79, 89, 90-91, див. теж Селянство, селянське питання
- Зимовий Похід, I, 34
- З'їзд, XVIII КПУ, 5
- Золоті погони, 265
- Зондеркоманди, див. СС Зондеркоманди
- Зуйка, рум. сливовиця, 276
- Зустріч, історична українців з-над Дністра й Дніпра, 9, 35-41
- Гринь, нім. концтабір, 156
- Ідеї, ідея: чужі укр. духовості, 22; самостійницькі, 21, 22, 35; сила самостійницьких ідей, 40-41; див. теж Самостійники, українські
- Ідейна дискусія укр. підпілля, 75-129; селянське питання, 85-89; робітничє питання, 107-115; висновки, 115-117
- Ідейний ріст укр. підпілля, 71-129, див. теж Підпілля, Похідні групи
- Ідеологічна диверсія укр. націоналістів, 129
- «Ідея і чин», журнал Проводу ОУН, 20, 24, 156, 205, 206, 308
- Імперіялізм, імперіялістичні війни, 111
- Індустріалізація, 18, 27, 28; див. теж Заводи, Південна Україна
- «Інститут дослідів історії й культури СРСР», Мюнхен, 210
- Інститут націоналістичної освіти, Львів, 69
- Інструкції, підпільні: в справі національних меншин, 20-21, 24; в справі просвітянської діяльності, 200, див. теж Підпілля
- Інтелігенція, українська, 7, 150, 151, 152, 179
- Інтерес, національний, 111
- Інтернаціоналізм, 111
- «Історія українського війська», як джерело, 211, 212, 296, 301, 310, 813, 315
- Істребительні загони, 66
- Італійці, в Україні, 31, 32, 174, 288, 303
- Кавказці, 189
- Кадри, фахові, 10, 22
- «Кадровики», 97
- «Календар-Довідник», як джерело, 204, 206
- «Календар Провідіння», як джерело, 206, 207
- Капіталізм, державний, 100, 110, 111, 120
- Капіталізм, приватний, 110, 111, 120
- Караїми, 183
- Карбованці, 229
- Катакомби, одеські, 215
- Кацапи, 95, 126
- «Київ» журнал, Філядельфія, 211, Бібліографія
- Київська духовна академія, 240
- Кишинівські переговори, 201, 236, 268-288, 290, 295, 300, 302
- Кінотеатри, 140, 144, 149
- Клясова боротьба, 96, 98, 99, 111
- Козаки, 173, 174, 189, 191-192
- Кокс, продукція в Україні, 91
- КОЛГОСПИ, 16; постановва II ВЗУН про неділення, 78-80, 120, 121; колгоспна система, 75-76, 120; колгоспна власність, 77; механізація, 71, 78; присадибні ділянки, 78; проекти реорганізації, 79, 80, 87-89; під нім. окупацією, 42, 135, 136; під рум. окупацією, 226, 290; в б. пропаганді в роки війни, 258, див. теж Колективізація, Селянство
- Колегіальне керівництво, 117
- КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ: насильна, 75, 95, 99, 242; спротив, 75-78, 122; методи спротиву, 77, 78; розкуркулювання, 28, 95, 99, 164; еміграція укр. селян в Крим, 184, див. теж Місто, Робітництво, Селянство
- Коліївщина, 192

«Колокол», журнал, Оде-
са, 238
Комерція, комерсанти, 229,
245, 249, 251, 252
Комунізм, комуністи, див.
Більшовизм, більшови-
ки
Конституція, 108
Конституція ССРСР, зміна,
24
Контингенти, 81, 85
Конференції ОУН, див.
ОУН
Концентраційні табори:
німецькі, 11, 33, 56, 134,
139, 143, 146, 156, 168, 169,
201, 310; совєтські, 116,
128, 132, 167, 297; заслан-
ня, 202-203, 204; страйки
й повстання, 116, 128,
297; румунські, 274, 299
Концентрація капіталу.
111
Кооперативна власність,
113
Кооперація, 7, 115, 144, 145,
228, 231, 232, 264, 295
КПУ, XVIII з'їзд, 5
«Краківські вісті», що-
денник, Краків, 45, 126,
204, 238, 314
Кремль, 5, 98
Крути, бій, 165
«Кубань», газета, Красно-
дар, 191, 192, 210
Кур'єри, кур'єрські поїзди-
ки, 173, 194, 299, див. теж
Підпілля

Лад, демократичний, 107-
109, 117
Лад, соціальний, 110-115
Листівки, див. Підпілля
Лікування, безкоштовне,
106
Ліси, лісове господарство,
87, 89
«Літаври», журнал, Київ,
8
«Літопис українського по-
літв'яня», журнал,
Мюнхен, 207, 311
«Літуни», 112
«Ляндвірти», 41
Львов'яни, 260
Мадяри, в Україні, 177
Мазепинство, 17
Макіявелізм, 21
Малороси, 218, 265
Марганець (манган), про-
дукція в Україні, 93
«Маріюпільська газета»,
Маріюпіль, 171
Мартенівські печі, 91, 93
Мартирологія, українська,
76, 77
Маршрут на Схід, 10, 176,
177, див. теж Похідні
групи
Маси народні, див. Народ-
ні маси
Медичний технікум, Дні-
пропетровськ, 55
«Мельниківці», 11, 14, 23,
217, 218, 292, 317, див.
теж ОУН
Меншини, національні,

див. Національні мен-
шини
Месіянїзм, 24
Металургійна промисло-
вість, 92-93
Методика спротиву, 76-77
Механізація, 77, 78, 88, 90
Мешканеві бора, 149
«Мир», тижневик, Одеса,
216, 238
Міліція, народня, 6, 32,
136, 149, 160, 178
Місіонери, румунські, 239,
240, 241
МІСТО, МІСЬКЕ НАСЕ-
ЛЕННЯ: міський проле-
таріят, 99-100; позірна
русифікація, 101-104,
243; зріст міського насе-
лення, 28-28; міські ут-
рави, 32, 154, 159, 178,
201; під нім. окупацією,
42-43; українізація, 99-
102, 242-243; міський
транспорт, 113; Кривий
Ріг, 144-145; Дніпродзер-
жинськ, 148, 152; Дніл-
ропетровськ, 148-151;
Маріюпіль, 169-172;
Симферопіль, 179-183;
Одеса, 223, 237-239, 243;
Хорсон, 143; Кіровоград,
140; Миколаїв, 142
Переписи населення: Пав-
лоград, 159; Кіровоград,
201; Дніпропетровськ,
204; Одеса, 223
Мітінги, 110, 173, 215

«Молва», журнал, Одеса,
238
Молдовани, в Україні, 19,
27, 223, 226, 253
Молдованський культур-
ний кружок, Одеса, 223,
224
«Молода Гвардія», 47, 65
Молодь, в Україні, ха-
рактеристика, 17; виво-
зи до Німеччини, 52-53,
154; настрої, 54-55; сту-
дентська, 55, 262; Кіро-
воградщина, 134, 135,
136; Запорізька обл.,
161; Маріюпіль, 169, 170;
Крим, 181, 185, 186; Оде-
са, 225, 262
Москофільство, 17, 218, 290
Московський Патріярхат,
242
Музеї, 7
Муніципалітети, 113, 115
Навчання, безкоштовне,
106, 114, 115
Надніпрянина, 218
Наколесники, 32
Народні маси, в Україні,
21, 35, 59-60; українські,
21, 35, 59-60, 116, 117;
російські, 19, 174; полі-
тична виробленість, 71,
116, 174, 185, 215; про-
тивники колгоспів, 78-
79; в боротьбі за хліб,
85; злам настроїв, 53-
57; 174, 192

- Населення, українське: Південна Україна, 27-30; три різні групи, 16-17; ставлення до похідних груп, 177; голод у Сімферополі, 179-180; настрій в Одесі, 220, 267; укр. населення Криму 180, 184-185, 188, 209
- «Наступ», журнал, Прага, 191, 201, 204, 210, 314
- Наука, науковці, 8
- Нафта, нафтопроводи, 94
- Націоналізація, 106, 113
- НАЦІОНАЛІЗМ, НАЦІОНАЛІСТИ**, українські: соборний націоналізм, 5-6; сила нац. ідеї, 6-9; боротьба двох відламів, 9; нац. свідомість, 19, 102, 104-107; ідейний ріст, 21-22, 71-117; оборона інтересів селянства, 86; союз робітників і селян — підстава укр. нац. 101; зацікавлення робітничої класи націоналізмом, 104, 148; етноцентричний націоналізм, 104; оцінка програми, 117; участь в повстаннях у концтаборах, 128; ідеологічні диверсії в Радянському Союзі, 129; статті б. авторів про націоналізм, 129; винищування націоналістів, 148, 157-158; інтегральний націоналізм, 203; буржуазний, 204, 267; Маріупільщина, 170-171; Донбас, 175; Крим, 186; «Трансністрія», 235, 288, 289, див. теж ОУН, Підпілля, Похідні групи
- Націонал-соціалізм, 20, 204
- Національні меншини, в Україні, відношення до укр. сам. табору, 19-21; в містах, 101-104; в «Трансністрії», 249-253, 297; в підпіллі, 30, 166, 171; інструкція підпілля в справі нац. меншин, 20-21; меншини й укр. громадянство, 110, див. теж Болгари, Вірмени, Поляки, Татари, Німці, Жиди, Молдовани, Підпілля, Похідні групи, Росіяни
- Наукове Товариство ім. Шевченка (НТШ), 125
- Нацпартія, 108
- Недовір'я між селом і містом, 108
- «Німецька окупація України», том I і II, архівні матеріали, 66, 124, 126, 127, 200, 205, 209, 210, 307
- НІМЕЧЧИНА, НІМЕЦЬКА ОКУПАЦІЯ УКРАЇНИ:** німецька східня політика, 6, 12, 13, 16, 18, 35, 56, 58, 62, 63, 76, 105, 145, 210, 217, 249-250, 278, 283, 284, 286, 287, 288, 303, 311, 313; тотальний грабунок, 80-85; вивіз на роботи, 52, 58, 135, 136, 142, 154, 192; Похідні групи, 60, 61, 69, 134, 144, 161; варварська поведінка, 14, 107, 140, 195; життя населення, 41-46; нім. окупація в 1918 р. 162; теорія освіченого колоніалізму, 162; інструкція Коха, 81; низова адміністрація, 91; укр. преса, 64; проти-укр. терор, 104, 105, 135, 138, 139; розгром шкільництва, 114, 115; страх перед партизанами, 138; русифікація, 149, 191; церковна політика, 154; військова окупація, 171; татарська проблема, 188, 189; воєннополонені, 209; договір з Румунією, 221, 273; пропаганда, 195, 244; нім. армія, 140, 157, 158, 171, 190-191, 194, 202, 219-220, 235, 272, 286, 291; Дніпродзержинськ, 115; Нікополь, 157; Дніпропетровськ, 148, 149, 162; Донбас, 174; Крим, 181, 183, 188; Херсон, 201; Ворошиловградщина, 209; Одеса, 235, 244, 290-291; Буковина, 289
- Німці в Україні, 27, 37, 161, 187, 225, 226, 249-250
- НКВД, 52, 102, 146, 154, 156, 171, 179, 195, 197, 237, 246
- НКГБ, 52, 102
- «Нова Доба», Берлін, 238, 314
- Нова Європа, 150, 151, 166
- «Нова Україна», газета Харків, 6, 7, 171
- «Новая Мысль», газета, Миколаїв, 142
- «Нове Запоріжжя», газета, Запоріжжя, 160
- «Нове українське слово», газета, Київ, 6, 149
- «Нові дні», журнал, Торонто, 126
- «Новое русское слово», газета, Берлін, 45, 187, 238
- Новороссія, 175
- НТС (Національно-Трудовий Союз), російська фашистська організація, 14, 151, 225, 238, 249, 251, 252
- «Нур фюр дойче» (Тільки для німців), гасло, 149
- Нюрнберзькі документи, 201, 305-306, 307
- Обласні управління, українські, 6, 32
- «Огляд життя Забужжя», архівні матеріали, 294, 295, 297
- Одесити, 260, 266
- «Одесса», газета, Одеса, 238

«Одесская газета», газета.
Одеса, 223, 238, 241
Одеська духовна семіна-
рія, 262
Одеський зоологічний сад,
255
Одеський університет, 262
Операція «Бужа» (Бур'я),
301
Опір колективізації, 77,
122
Орден георгиевских ка-
валеров, офіцерська ор-
ганізація, Одеса, 237
Орден ім. Богдана Хмель-
ницького, 68
ОРГАНІЗАЦІЯ УКРАЇН-
СЬКИХ НАЦІОНАЛІС-
ТІВ (ОУН): роздор, 9, 11;
«оунівські недобитки» і
їх дія, 5, 198; еволюція
в Південній Україні і її
генеза, 198, 201, 203, 317;
ОУН під проводом Сте-
пана Бандери: II ВЗУН
73-75, 78-79, 117, 118, 119,
120; II Конференція, 17,
24; III НВЗ ОУН, 22, 117,
128, 318; Провід ОУН,
34, 61-62, 134, 141, 164,
181, 259, 262, 269, 301;
Реферат Зовнішніх
Зв'язків (РЗЗ), 271, 301;
Провід ОУН в «Райхс-
комісаріаті», 131, 198;
Провід ОУН ПвУЗ, 32,
33, 131, 151, 162, 201, 207,
218, 221, 260, 262; Тере-

новий Провід, Відень.
30; Обласні Проводи в
Південній Україні, 131;
Обл. Провід Кіровоград-
щини, 132-134, 193; Обл.
Провід Полтавщини,
134; Обл. Провід Дніпро-
петровщини, 134, 190,
203; Обл. Провід Запо-
ріжчини, 160; ОУН на
Криму, 181, 190; Обл.
Провід Одещини, 201,
216, 217, 218, 259, 293,
298, 299; Обл. Провід
Донбасу, 164; Окр. Про-
від Криворіжжя, 190;
Окружні проводи Оде-
ської обл., 216, 221, 259;
ОУН в Бджолаку, 262;
демократизація і колегі-
яльне керівництво, 117;
ідеологія і програма, 73-
74, 78-79, 117; перехід у
підпілля, 61-62, 132, 133;
зв'язкові лінії, 30, 32,
133-134, 140, 141, 156, 161,
167, 168, 173, 181, 194, 227,
262, 263; уродженці II і
СУЗ в ОУН: 117, 151,
205; національні мен-
шини в ОУН, 103; див.
теж Націоналізм, Похідні
групи, Підпілля,
Ідейна дискусія; ОУН
під проводом полк. А.
Мельника, 23, 217, 292,
317, див. теж «Мельни-
ківці»

Орджомендантури, німець-
кі, 60, 61
Освіта, 114, 115
Освічений колоніалізм,
162
«Оточенці», 157, 158
Охорона здоров'я, 113
Павлоградське повстання,
47, 50, 159
Парламентарна система,
21
Парашутисти, більшо-
вицькі, 17, 145
Паровозобудівництво, 92
ПАРТИЗАНИ, партизан-
ський рух, більшовиць-
кі, 16, 17, 23, 24, 206, 210,
слабкість руху, 24, 47,
159, 160, 192; провокації,
196; «велика земля», 210;
саботажі на залізницях,
193; Криворіжчина, 104,
145; Кіровоградщина,
137, 138; Полтавщина,
194; Нікопіль, 157; Дні-
провські партизани, 142,
158, 159, 192; Придніс-
тровські партизани, 254,
285; Кримські партиза-
ни, 179, 187, 188, 189;
«Трансністрія», 253, 254,
255, 258; див. теж Біль-
шовизм, більшовики,
Підпілля, більшовицьке
Партизани, українські
(незалежні), 137, 194, 300

Патріотизм, московський,
142, 242, 296
Патріотизм, український,
103
Педагоги, українські, 7,
див. теж Шкільництво
Перекладачі, українські, в
німецькій армії, 13-14,
29, 50, 163, 177, 182, 183,
186, 191, 202, 209, 312
«Петлорівсько-кулацькі»
елементи, 76, 121, 122
«Петлорівці», 108
Ремонт, український, 6
Південна похідня група,
30-35, див. теж Похідні
групи
ПІВДЕННА УКРАЇНА,
12; від німецькою оку-
пацією, 27-30, 53-57, 197;
життя народу 41-46; спі-
впраця ворогів для ни-
щення укр. народу, 46-
53; злам настроїв насе-
лення, 53-57, 95-96, 192;
велика промисловість,
91-95, 116; робітництво,
22, 94, 95-96, 105; позитивна
русифікація міст, 46, 94,
101-104; адміністратив-
ний поділ, 27, 131-132;
територія й населення,
27-30; національний
склад населення, 29, 63,
59, 175; ідейна дискусія,
75-117; гін до освіти, 114;
робітничий побут, 95-96,
124-125; білогвардійщи-
на, 142; виселення гре-

ків, 171; татарська проблема, 183, 184; див. теж Населення, Національні меншини, Підпілля, Україна

Південноукраїнські землі (ПвУЗ), «край» в структурі ОУН: Провід, 30, 63, 75, 79, 131, 181; нарада 3. IX. 1941, 59-60, 79; рішення, 63, звіти 77

Північна похідна група, 11, 45; див. теж Похідні групи

ПІДПІЛЛЯ, більшовицьке: завдання, 17-20; в Півд. Україні, 29, 30, 105, 210; пропаганда, 55-57, 243-244, 258; співпраця з німцями, 15, 137, 148, 158, 196, 203, 257, 258; співпраця з білогвардійцями, 48, 65; після Сталінграду, 146, 147; ідейне банкрутство, 221; переговори з українцями, 258-259, 298; Кіровоградщина, 137; Дніпропетровськ, 150, 151; Нікопіль, 158; Павлоград, 159; Донбас, 159, 174, 206; Симферопіль, 179, Крим, 210; Одеса, 215, 220, 221, 243, 244, 245, 252, 253-259, 265, 291, 294; див. теж Більшовики, Партизани

ПІДПІЛЛЯ, українське, самостійницьке: геогра-

фічне розміщення, 18-19, 131-213; Кіровоградщина, 132-141; Миколаївщина, 141-143; Дніпропетровщина, 143-160; Запоріжчина, 160-163; Донбас, 141, 146, 159, 163-176, 207, 208, Ворошиловградщина, 206-207; Крим, 131, 176-191, 198; «Трансністрія», 131, 221, 227, 230, 231, 233, 236, 245, 259-268, 293; Кривий Ріг і Криворіжжя, 104, 140, 144-148; Новомосковськ, 159; Павлоград, 159; Дніпродзержинськ, 143, 146, 152, 157; Таврія, 162; Маріюпіль, 170-171; підтримка населення, 18, 19, 37-40, 165-166, 174; завдання, 16-18, 57-60; протидія нім. грабункові, 82-85, 137; просвітницька діяльність, 43, 44, 136; ідейна дискусія, 75-129; дослідження укр. мартирології, 76-77, 140; акція проти виїзду на роботи, 136, 154; атенатна акція, 34, 146, 151, 154, 155, 156, 166; збройний спротив, 161, 167, 195; див. теж УПА; виселення населення, 254-255; церковна політика, 154; підпільна література й публіцистика, укр. мо-

вою, 10, 14, 55, 101, 154, 155, 161, 166, 167, 169, 170, 172, 181, 203, 227, 238, 239, 263, 264, 285, 296; російською мовою, 55, 167, 169, 172, 173; грузинською й вірменською мовами, 239; поліграфічна база, 263; підпільні друкарні, 10, 30, 172, 238, 239, 245, 253, 259, 263; самостійницька пропаганда, 55-56, 152-153, 166-167, 172-174, 183, 185, 208, 256, 262, 264, 285; боротьба з білогвардійщиною й більш. підпіллям в Одесі, 266, 267; організація й дії в Одесі, 259-267, 291, 298, 299; підпільні хати, 30, 34-35, 78, 140, 141, 161, 165, 166, 168, 178, 183, 187, 264; підпільний зв'язок, 30, 32, 133-134, 140, 141, 156, 161, 167, 173, 181, 194, 227, 262, 263; людський матеріал, 16-17, 165, 166, 174, 185; одеські босяки, 245, 246-249, 291, 297; національні меншини, 171-175, 186 249-253; мольдь, 30, 33, 134, 135, 140, 186, 219, 262, 274; студенти, 55, 199, 205, 240, 262, 264; робітники, 29, 35, 94, 104, 174, 272; в'ростання в ґрунт, 34, 174, 219; героїчна поста-

ва підпільників, 35, 138, 139, 164, 165, 195, 201, 248; див. теж: Арешти, Гестапо, Терор, Націоналізм, Організація Українських Націоналістів, Похідні групи, Кооперація, Шкільництво, Аграрна реформа, УПА, Південна Україна

Підприємства, 113, 115 «Підричники», 112

Пляннова система, 108, 109

Повітряні десанти, 137

Погроми, 237

Політичні партії, 21

Політосвіта, 106

Поліція, румунська, 232-237

Полонені, Червоної армії, див. Военнополонені

Постанови, II ВЗУН, див. ОУН

Постанови III НВЗ ОУН, див. ОУН

Потогонна система, 96, 108

ПОХІДНІ ГРУПИ: загальна характеристика, 5-26; засоби пересування, 9-10, 20, 176, 177; Північна, 11; Середня, 11-12; Південна, 12, 30-35, 63, 75, 152, 198, 205, 208, 215, 216; Мельниківські, 12-13, 217-218; кінець діяльності, 60-70, 219; похідні підгрупи, 30, 33, 176, 215-219; похідні рої, 30, 31, 176; розпізнаваль-

ні знаки, 30-31; маршрут, 10, 31, 32, 63, 176, 177, 215; особовий склад, 33; втрати, 13, 33, 157, 158, 160, 176, 190, 216, 219, 291; слаба підготовка членів, 35-36, 121, 185, 218; патріотизм і жертвенність, 37, 219; перехід у підпілля, 61, 152, 158, 179, 219, 260; збори з населенням (мітинги), 60, 73-74, 132, 152, 219; інструкція в земельній справі, 79-80; відношення до росіян, 103; напівлегальна діяльність Криму, 151-152; непорозуміння в Кривому Розі, 203, 204; похідня підгрупа, 215, 216, 217, 219, 293; переслідування укр. політичними противниками, 141; рій Сидора-Чарториського, 142; уродженці Ц і СУЗ, 33; Крим, 131, 176-191; Кіровоградщина, 132-141; Кривий Ріг, 144, 145; Дніпропетровськ, 148, 151; Дніпродзержинськ, 157; Никопіль, 157, 158; Павлоград, 158, 159; Запоріжжя, 160, 207; Симферопіль, 179-183
«Похідні групи», архівні течки, 124, 127, 205, 206, 208, 299, 307, 308
Почаївська Лавра, 142

Право на відпочинок, 115
Право на освіту, 115
Право самовизначення, 108
Православна румунська місія, 239
Праця, вільна, 114
Преса, українська, легальна, 7-8, 64, 157, 160, 171, 188, 207, 216, 222-223, 238, 243-244; російська, 174, 175, 187, 223, 238, 241; українська, підпілля, див. Підпілля; західноєвропейська, 267
Претори, 222, 226
Префектури, 222, 226, 232
«Прибузькі вісті», газета, Голта, 216, 238
Привілеї, 98
Примарії, 202, 226
Присадибні наділи, 120
Провід ОУН, 20, 32, 61-62, 63, 77, 134, 141, 164, 181, 259, 262, 263, 269, 301, див. теж Організація Українських Націоналістів (ОУН).
Примітка: В тексті вживано скорочення ГП ОУН (Головний Провід ОУН) для відрізнення від Крайових та Обласних проводів ОУН. Офіційна назва була: Провід ОУН.
Провідницька система, 21, 107, 109, 117

Провокації, більшовицькі, 48, 65, 142
Програмова проблематика, 106, 116
Прогрес, 106
Пролетаріят, 128
Промбанки, 7
Промисловість, 21, 22, 27, 91-94
Пропаганда, див. Підпілля
Просвіти, просвітянська діяльність, 7, 43-44, 85, 135, 148, 157, 171, 182, 200, 261
Професія, вибір, 114
Профспілки, 7, 97, 108, 114
«Путьовки», 115, 127
П'ятирічки, 91, 95, 100, див. теж Плянова система
Радгоспи, 80, 87
Радгосп ім. Кірова, Одеської області, 217, 218
Ради, республіканські, обласні, районів, міські, сільські, 107
Радісні бюлетені, 238, 263, 264, 299
Радіовисильня «Афродіта», 162
Радіовузли, 225, 265, 273, 301
«Радянська Україна», газета, Київ, 129
Радянський лад, 107
Районові управління, 6
Райхскомісаріят, 12, 62, 81,

131, 162, 171, 198, 228, 250
Расизм, 20, 21, 98
«Рвачі», 112
Революційний пляцдарм, 40
Релігія, релігійне відродження, 7; Дніпропетровськ, 150; «Трансінстрія», 239-242; див. теж Церква, УАПЦ
Ремісництво, 113
РОБІТНИЦТВО, РОБІТНИЧА КЛЯСА, РОБІТНИЧЕ ПИТАННЯ: українізація робітничої класи, 99-101; державно-національна і класово-політична свідомість, 104-107; погляди робітничої класи на державний і соціальний лад, 107-115; закріпачення більш режимом, 96-99, 102, 112; характеристика робітництва в Півд. Україні, 18-19, 95-96; втеча з сіл в міста й створення робітничої класи з селян, 28, 29; національне питання, 99, 100, 101, 102, 125, 174; робітництво в «робітничо-селянській» державі, 95-96, 97, 99, 101, 102, 106, 112; вгизський життєвий стандарт, 124, 164, див. теж Ідейна дискусія, Німеччина, німець-

ка окупація України, Південна Україна, ОУН «Розбудова нації», журнал, Київ, 6

Розводи, 114

Розкуркулювання, розкуркулювання, 21, 95, 99, 242

Розпізнавальні знаки Похідних груп, 30-31

Розстріли українських самостійників, 9, 16, 34, 48, 50, 51, 64, 67, 104, 105, 139, 141, 142, 144, 147, 157, 158, 159, 160, 163, 167, 172, 178, 179, 181, 183, 190, 196, 200, 201, 203, 204, 208, 219, див. теж Терор

Роз'яснювальна робота Похідних груп, 60, 71-75, див. теж ОУН, Похідні групи

РОСІЯ. РОСІЯНИ. РОСІЙСЬКИЙ ІМПЕРІАЛІЗМ І НАЦІОНАЛІЗМ: російський націоналізм, 98, 99; російська панівна верства, 99; російські трудящі маси, 23, 99, 175; НТС, 14, 15, 151, 225, 238, 249, 251, 252; власовщина, 288; російська мова й русифікація, 101, 102, 174, 184; імперіалізм і апарат гноблення, 19, 23; російські емігранти, 252-253, 265; росіяни-працівники укр. культури й еконо-

міки, 24; російські перекладачі, 48, 65, 159, 176, 178; виступи проти УАПЦ, 150; українці російського походження, 126; росіяни в укр. сам. підпіллі, 12, 23, 24, 166, 169, 172, 175; росіяни в Донбасі, 163, 164, 174, 175; Крим, 180, 182, 183, 187; Одеса, 224, 243, 253, 297; «Трансністрія», 225, 250-251, 252; російська преса в Одесі, 222-223, 238, 243, 244, див. теж Миколаїв, Донбас, Дніпропетровськ, РСФСР, 63, 108, 131; див. теж Білогвардійщина, Національні меншини, Південна Україна, Похідні групи, Україна

Рублі, советські, золоті, 230

РУМУНІЯ, РУМУНСЬКА ОКУПАЦІЯ: румунська окупаційна політика, 27, 176, 225, 228, 235, 242, 243, 244, 250, 252, 254, 255, 256, 260, 261, 264, 265, 266; цивільна адміністрація, 221-225; сільське господарство, 225-228; спекуляція, 228-232; поліція і жандармерія, 227, 234-237; ставка на білогвардійщину, 224, 225, 236, 237-239, 243; релігійне відродження і

рум. місіонерство, 239-242; переговори ГК УПА й ГК рум. армії, 268-288, 290, 295, 300, 302; кінець рум. окупації в «Трансністрії», 288-292; рум. армія, 190, 191, 215, 219, 220, 272, 285, 286, 288, 301; рум. терор, 217, 219, 225, 233, 234-237, 245, 260, 265, 266, 289; переслідування українців, 274, 288, 289; виселення населення, 289, 298; меншинний статус, 272, 279, 280; Р. і Росія, 236, 290; Р. і німці, 249-250; більшовизація Р. 273, 284, 285, 286, 307; див. теж «Трансністрія», Похідні групи, ОУН, УПА

Русифікація, русофільство, 95, 101-103, 218; див. теж Росія

«Русский общевоинский союз», Одеса, 237

«Русский челавек», 224

«Русское литературное общество», Одеса, 225

Самоврядування, 32

Самодержавство, більшовицьке, 98

Самооборона, укр. населення, 24, 138

«Самосвяті», 154, 241

САМОСТІЙНИКИ, УКРАЇНСЬКІ: ідеали, 23, 24,

101, 170, 175, 181, 292; с. і нац. меншини, 23-25, 163; с. пропаганда, 55-56, 151, 166; Донбас, 23, 163, 175; Дніпропетровськ, 150; Одеса, 237; Криворіжжя, 146; с. і нім. окупанти, 257, 287; див. теж Націоналісти, ОУН, Україна

Санаторії, 106

Свідомість, національна, 59, 68-69, 72, 95, 215, 216, 242-243; роди, 59; ідентифікація з мовою, 102; с. робітничої класи, 104-107; Крим, 178, 180, 181, 184, 185; Таганріжчина, 191; Одеса, 242-243

Світогляд, світоглядові питання, 21, 109, 119, 120

Секоти, 195

СЕЛО, СЕЛЯНСТВО, СЕЛЯНСЬКЕ ПИТАННЯ: пролетаризація с. 28, 95, життя с. під нім. окупацією, 41-42; настрої, 53-54; боротьба укр. с. проти колективізації, 75-78; соціальна криза селян, 21-22, 95; с. в Постановах II ВЗУН, 118, 120; аграрна програма укр. підпілля, 87-91; підпільна пропаганда, 82-84, 124; див. теж ОУН, Південна Україна, Похідні групи, Аграрна ре-

форма, Німеччина і нім.
окупація України
«Сенегали», 48-49
«Сила», робітниче товариство, Львів, 116
Симулянти, 112
Сігуранца, 232, 233, 245, 249
Служба безпеки, 32
«Смех», рос. журнал, Одеса, 238
«Собачівки», 124, 164
Собор волинських єпископів, 142, див. Церква
Соборність, 20
Советський колоніалізм, 100
Соціалізм, 20, 74, 79, 128
Соціально програма, 98, 117
Соціально законодавство, 113
Соціально лад, 110-115
Соціально проблеми, 22
Союз визволення України (СВУ), 132
Союз робітництва і селянства, 101
«Союз русских офицеро́в», Одеса, 225, 237
Союз українців у Великобританії (СУВ), 198
Спекуляція, 229-230
Співпраця німців і більшовиків, 15, 67, 137, 148, 158, 196, 203, 257, 258
Спілка українських радянських письменників, 65

Спорт, 8, 144
СС, німецькі, 283, 288
СС, Зондеркоманди, 49-50, 66, 141, 142, див. теж Терор
СССР, 5, 24; укр. підпілля в ССРСР, 5, 6, 266; положення робітництва, 97; причини кризи в сіль. госп., 122; трудове законодавство, 125; акт відокремлення від ССРСР, 109; прилучення Басарабії, 261
Сталінська тюрма народів, 84
Сталь, продукція в Україні, 91
Старовіри, 250, 297
Статистика, статистичні дані, 27, 28, див. теж Кіровоград, Дніпропетровськ, Павлоград, Крим, Одеса
Стаханівщина, 95, 97, 112, див. теж Робітництво, робітники
Степова дивізія, повст. формація 1921 р., 211
Студенти, 55, 199, 205, 240, 262, 264, див. теж Молодь
Страйки, 116
СУМ (Спілка укр. молоді), 169
Сумська дивізія, формація УВВ, 1942-44, 303
«Сурма», журнал ЗЧ ОУН, 128

«Сучасна Україна», газета, Мюнхен, 202, 209, 210
«Східняки», 166

ТАТАРИ, ТАТАРСЬКА

ПРОБЛЕМА, 19, 166, 180, 182, 183, 188, 208, 311;
Татарська держава в Криму, 188; Татарський легіон, 188, 189; Татарський національний комітет, 180, 188; татарські націоналісти, 186; див. теж Підпілля, Крим
Татарська орда, 84
Театри, в Україні, 140, 144, 149, 157, 171, 179, 180, 184, 209, 224, 264, 265
ТЕРОР, німецький: 8, 34, 49-50, 104, 105, 166; румунський, 217, 219, 225, 233, 234-237, 245, 260, 265, 266, 289; більшовицький, 67, 98, 102, 112, 158, 169, 197, 203; проти укр. перекладачів, 15, 144, 183; проти мельниківців, 12; проти укр. населення, 16, 50-53, 187; проти підпільників, 49, 133, 134, 138-139, 167-169, 170, 172, 178, 179, 181, 183, 195, 196, 199, 200, 203, 204, 205; проти комуністів, 67, 204; проти хворих на тиф, 208; Павлоград, 47, 159; Нікопіль, 48, 157; Донбас,

52, 164; Кременчук, 64; Кривий Ріг, 104, 105, 146, 147; Новомосковськ, 67; Запорізька область, 160; Крим, 179; Херсон, 201
Тібітськи, татарські шапочки, 186, 210
Товариство Чорного Тризуба, 39
Торбежники, 53
Торгіля, свободна, 194, 228, 230, 231, 244, 245
«ТРАНСІСТРІЯ», РУМУНСЬКА ПРОВІНЦІЯ В УКРАЇНІ, 27, 131, 176, 196; рум. ок. апарат, 221-225; преса, 216, 222-223, 238; підпільна мережа, 221, 262, 263; поява похідних груп, 215, 216; росіяни, 250-253; нац. склад населення Одеси, 223; настрої населення, 244; укр. мова і рус. шкіль., 226-228; укр. кооперація, 228, 230-231; базари, 228-229; спекуляція, 229-230; хабарництво, 227; грабжницька політика, 255, 256, 289, 290; виселення населення, 254-255, 289, 298; кількість населення, 222, 225; валюта, 230; ціни, 230; поліційний апарат, 233-234; релігійне відродження, 239-242; жиди, 249; німці, 244, 249-250, 290, 291;

база для УПА, 272, 283; зміна політики, 279, 282, 283, 285, 290; кінець окупації, 288-292; остання парада, 289-290

Транспортний Інститут, Дніпропетровськ, 55

«Третя сила», 16, 53

Трубопрокатні метали, продукція, 9, 93

Трудові акції, 115

Трудове законодавство, 125

Трудові громади й бригади, 226, 255

Турецька імперія, 84

Угорщина, 91, 222

УКРАЇНА: Західня, західні області, див. Західня Україна; Осередні області, див. Центральні й осередні області; Південні області, див. Південна Україна, Південноукраїнські землі; Східня Україна, див. Донбас, Лівобережжя, Степова Україна, 27, 28; політика німецьких окупантів в У., 41-53, 108, 157; національні меншини, 21, 101-103, див. теж Національні меншини; хлібне багатство, 82-83; п'ятирічки, зміна соціальної структури, 97-102; кадри для державного будівництва, 105; призна-

лежність Одеси до У., 242-244; б. підпілля й партизанський рух, 159-160, 257-258, див. теж Підпілля, більшовицьке, Партизанський рух; кордони України й Румунії, 279-282, див. теж Націоналізм, Організація Українських Націоналістів, Підпілля, Похідні групи, УПА

«Україна для українців», гасло, 110

«Україна під німецькою окупацією», архівні течки, т. I, II, 28, 68, 204, 307

«Україна понад усе», гасло, 22

Українбанки, 6

«Українець-час», тижневик, Париж, 205

Українізація, 16, 99-101, 191-192 (Кубанщина), 242-243 (Одеса)

«Україніше Відерштандс-бевегунт», 138

Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ), 7, 36, 44, 135, 143, 150, 154, 171, 181, 240, 241, див. теж Релігія, релігійне відродження, Християнські ікони, Церква

Українська Автономна Православна Церква (підлегла Московсько-

му Патріярхові), 44, 135, 142, 143, 154

Українська Академія Наук, 8

Українська Військова Організація (УВО), 73, 212

Українська Галицька Армія (УГА), 249

Українська держава, українська державність, 101, 107, 108; лад 107-115; спосіб проголошення, 108; конституція, 108; законність, 109; українське громадянство, 109, 110, 117; проголошення укр. державності Похідними групами, 202, 215, 216, 217, 253; укр. державність в б. пропаганді, 258

«Українська дійсність», журнал, Прага, 205, 314

Українська еміграція, 4

«Українська земля», журнал, Нью-Йорк, 298

Українська Народня Республіка (УНР), 108, 281

Українська Народня Самооборона (УНС), 163

Українська Національна Рада, 32

УКРАЇНСЬКА ПОВСТАНЧА АРМІЯ (УПА): ГК УПА, 89, 91, 193, 194, 236, 238, 239, 258, 259, 263, 268, 269, 270, 271, 277, 278, 280, 281, 282, 296, 298, 299; розпоряд-

ження в земельній справі, 89-91; здійснення аграрної реформи, 89-91; Дирекція лісів УПА, 91, 124; УПА-Південь, 131, 137, 141, 156, 165, 167, 172, 192-197, 211; члени Похідних груп в УПА, 132, 139; східні українці в УПА, 165, 167, 168, 172; пісня про Чорноярєнка, 147; закупівля зброї, 168; зв'язок з підпіллям, 183; рейдулючі відділи, 193, 196; «батальйонці» в УПА, 174; втеча молоді до УПА, 53; упівські друкарні, 57; УПА в б. пропаганді, 57; стан УПА, 286; поширення на Ц і СУЗ, 194, 300; УПА-Схід («Базар»), 300; Чорний Ліс, 211; Національні легіони в УПА, 239, 263; I Конференція поневоленних народів в УПА, 239; упівські пісні, 248, 297; Головний пропагандивний осередок (ГПО) УПА, 264; УПА в Одесі, 267, 299, 300; Операція «Бужа» (Бур'я), 301; переговори з румунською армією, 272, 274, 278, 281, 283, 284; переговори з угорською армією, 296, 301; література, 310, 313, 318, див. теж Підпілля,

- Похідні групи
- Українська Радянська Соціалістична Республіка (УРСР); зміна статусу, 24; приєднання Криму, 63; закон про громадянство, 110; Південна Україна в УРСР, 175; Тагаиріжчина й УРСР, 191
- Українська Самостійна Соборна Держава (УС-ОД): значення Ц і СУЗ для УССД, 10; боротьба росіяні за УССД, 23
- Українська Центральна Рада, 169
- Українське Визвольне Військо (УВВ), 278, 286
- Українське населення, див. Населення, українське
- «Українське слово», газета, Київ, 7
- Український визвольний рух, 5
- «Український вісник», журнал, Берлін, 314
- «Український Засів», журнал, Кіровоград, 141
- Український консум, Симферопіль, 179, 180, 181
- Український Легіон, див. Дружини Українських Націоналістів (ДУН)
- «Український перець», підп. журнал, 204
- «Український Прометей», тижневик, Дітройт, 198, 201
- «Український самостійник», тижневик, Мюнхен, 65, 126, 128, 129, 204, 205, 206, 207, 309, 311, 312
- Український Червоний Хрест (УЧХ), 9
- «Українські вісті», газета, Новий Ульм, 207, 210, 309, 310, 311
- Українські Січові Стрільці (УСС), 140
- «Унтерменші», 8, 115, 155
- Упривілейована верства, 98, 109
- Урбанізація, 100
- «Урки», «уркагани», 246
- Уряд, 108
- Установчі збори, 107
- Устрій державний і соці-яльний, 22, 75-129, 135-137, 185
- «Фараони», 246, 247, 248, 267, 291
- Фахові кадри, для будівництва держави, 11, 105
- Фашизм, 20
- «Фольксдойчі», 161, 163, 187, 224, 250
- «Фольксрумуні», 223, 224, 253
- Французький десант, Одеса, 211
- Фронти, українські, 68, 147, 158, 190, див. теж Червона армія
- Хабарництво, 227, 235, 245, 250, 260
- «Хахли», 191
- Херсонська єпархія, 143
- Холера, 43
- Християнські ікони, 5
- «Хроніка подій на укр. землях», арх. течки, 212
- Центральна Європа, 115
- Центральна Рада, 169
- ЦЕНТРАЛЬНІ Й СХІДНІ ЗЕМЛІ УКРАЇНИ: Похідні групи на Ц і СУЗ, 9-14, 75, 109, 317-318; підтримка населення, 37, 59, 61; політичне вироблення народніх мас, 71-72, 116-117, 121; більш. впливи, 185; зацікавлення ідеологічно-програмовими проблемами, 121, 185; теорія освіченого колоніялізму, 162; аграрна проблема, 85-91; інструкції для Похідних груп на Ц і СУЗ, 21, 22, 23, 31, 158; потенціал, 10-11, 91-96; Ідейна дискусія на Ц і СУЗ, 75-129, див. теж Ідейна дискусія, Націоналізм, ОУН, Південна Україна, Підпілля, Похідні групи, «Трансїстрія», УПА
- ЦЕРКВА: відродження релігійного життя, 7, 239; відновлення пара-
- фій, 7, 241; брак священників, 241; грекокатолицька в Одесі, 242; старовіри в Одещині, 250-251; релігійне відродження в «Трансїстрії», 225, 239-242; Кіровоградщина, 140; Миколаївщина, 142-143; Дніпропетровщина, 150, див. теж УАПЦ, Автономна Церква, Релігійне відродження
- Цигани, 280
- «Ціль освячує засоби», газето, 18
- Ціни, 230
- Чавун, продукція в Україні, 91, 92
- Червона армія, вигляд частин, 52; національні частини, 57; «українські» фронти, див. Фронти, українські; розгром під Уманню, 140; Запоріжжя, 158; Сталіно, 167; Крим, 179, 190-191; дезертації, 208; в Західній Україні, 218; десанти в Одещині, 219, 220, 293, 298; бої під Одесою, 219-220; допомога партизанів, 254-255; розгром румунського плацдарму, 273, 285, 286, 287
- «Червона зірка», шахта, 47

«Чорна кошка», підп. організація, 267
 Чорне море, 93, 163, 177, 218, 219, 253, 312
 Чорний ринок, 97
 Чорноморська фльота, 220
 «Чорноморський вісник», підп. журнал, Одеса, 238, 263, 293
 Чорносотенці, одеські, 234
 Чубуреки (котлетки з кінського м'яса), 186, 200
 Шкільництво: розгром німецькими окупантами, 32, 44, 115, 148; в Поставах II ВЗУН, 119; Кіровоградщина, 136; Кривий Ріг, 144, 148; Дніпропетровськ, 148, 152; Маріупольщина, 171; Крим, 180; «Трансністрія», 224,

225, 228, 240; Одеса, 243; Одеський університет, 243, 262; підп. проєкти реорганізації, 270
 Шлюб, родина, 114
 Шляйстайм, табір переміщенців, 173
 Шовінізм, 163
 «Штюцпунктлейтери», німецькі, 41
 «Шуцманшафт», допоміжна поліція, 6, 39, 45-46, 136, 139, 147, 149, 154, 167, 194, 228, 229
 «Щирі» українці, 19
 «Юг России», 175
 Югославія, 142, 175, 237
 Югославські партизани, 237
 Янівський полігон, 301

ЗМІСТ

ЧАСТИНА I

1. Соборний український націоналізм	5
2. Сила національної ідеї: українське відродження у перші місяці війни	6
3. Похідні групи ОУН і їх організація	9
4. Ситуація в Україні під німецькою окупацією	14
5. Українське самостійницьке підпілля і його завдання	16
6. Географічне розміщення підпільної організації	18
7. Самостійницькі ідеї і національні меншини в Україні	19
8. Ідейний ріст українського націоналізму	21

ЧАСТИНА II

I. Південна Україна під німецькою окупацією	
1. Територія й населення Південної України	27
2. Південна похідна група ОУН	30
3. Історична зустріч українців з-над Дністра й з-над Дніпра і її наслідки	35
4. Життя народу під гітлерівською окупацією	41
5. Співпраця різношерсних ворогів для нищення українського народу	46
6. Злам настроїв українського населення	53
7. Українське самостійницьке підпілля та його завдання в Південній Україні	57
8. Кінець діяльності похідних груп у Південній Україні й перехід до творення підпільної організації	60
II. На шляхах ідейного росту	
1. Роз'яснювальна робота похідних груп і її труднощі	71
2. Колгоспна система і селянське питання	75

А. Спротив українського селянства проти колективізації	75	6. Донбас: Сталінська й Ворошиловградська області	163
Б. Програмова постанова П ВЗУН про наділення колгоспів вносить заміщення в працю похідних груп	78	7. Українське самостійницьке підпілля на Криму	176
В. Німецька програма — тотальний грабунок	80	8. Тагаріжчина й Кубанщина	191
Г. Українська протидія	82	9. УПА-Південь	192
Г. На шляху до створення позитивної програми аграрних реформ	85	ЧАСТИНА III	
Д. Заходи підпілля для здійснення аграрної програми	89	1. Похідні групи в «Трансністрії»	215
3. Робітниче питання	91	2. Румунська цивільна адміністрація в «Трансністрії»	221
А. Велика промисловість в Південній Україні	91	3. Відносини в сільських районах та в сільському господарстві	225
Б. Промислове робітництво в Південній Україні, яким воно було і чому воно змінилося	95	4. Спекуляція й комерсанти. Українська кооперація	228
В. Закріпачення робітничої класи й «класова боротьба» у большевицькому «безкласовому суспільстві»	96	5. Хребет румунської окупації — різношерсті загони поліції	232
Г. Українізація міського пролетаріату і її наслідки	99	6. Поліція в боротьбі проти підпілля. Арешти	234
Г. Позірна русифікація міст і національні меншини	101	7. Ставка на російську білогвардійщину	237
Д. Робітнича класа й націоналізм: державно-національна й класово-політична свідомість української робітничої класи в Південній Україні	104	8. Релігійне відродження й румунське «місіонерство»	239
Е. Погляди української робітничої класи на певні питання державного й соціального ладу в майбутній українській державі	107	9. Настрої населення Одеси	242
Є. Висновки з ідейної дискусії	115	10. Одеський босяк у лавах українського самостійницького підпілля	246
III. Географічне розміщення українського підпілля в Південній Україні і перегляд його діяльності		11. Національні меншини в «Трансністрії» і їх відношення до українського самостійницького підпілля	249
1. Адміністративний поділ	131	12. Большевицьке підпілля в Одесі й «Трансністрії»	253
2. Кіровоградська область	132	13. Організація й дії українського самостійницького підпілля в Одесі та в Забужжі	259
3. Миколаївська область	141	14. Переговори представників ГК УПА з представниками румунського уряду й ГК румунської армії в Кишиневі в 1944 році	268
4. Дніпропетровська область	143	15. Кінець румунської окупації в «Трансністрії»	288
5. Запорізька область	160	Бібліографія	303
		Післяслово автора до книжкового видання Похідних груп ОУН	315
		Показники	320

ВИПРАВЛЕННЯ ЗАВВАЖЕНИХ ПОМИЛОК

Стор.	Рядок		Надруковано	Має бути
21	7	знизу	жодобою	жадобою
22	4	знизу	відувся	відбувся
22	14	знизу	доховості	духовості
23	6	знизу	I II	II
39	12	згори	розстріляли	розстріляли
44	7	згори	повставали	поставали
47	23	знизу	підпільників	підпільних
47	21	знизу	Чистаківському	Чистяківському
81	3	згори	головної	голодної
96		підзаловок	закріплення	закріпачення
98	7	згори	виборчої	виробничої
100	3	згори	скад	склад
102	6	згори	льоаяльноти	льоаяльности
106		переставлені	9 і 8 рядки знизу	
107	2	згори	так	також
108	1	знизу	Москва	держава
112	5	згори	біюрокартичний	біюрократичний
112	2	знизу	друго	другого
113	15	згори	самоврадувальних	самоврядувальних
114	17	знизу	вихованя	виховання
128	16	згори	Організації	Організації
158	5	згори	енкаведівські	енкаведівські
162	1	згори	Синій (Ярослав Клим)	Синій (Ярослав Старух)
172	6	знизу	пердруковано	передруковано
195	16	знизу	Ком'янець	Кам'янець
196	12	згори	стнищини	смищини
198	22	згори	ннезалежности	незалежности
201	нотка 25		Стахівн	Стахів
201	нотка 32		Fridrich	Friedrich
203	6	згори	Проченко	Пронченко
206	нотка 79		Там же 465	Там же. 465